

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Ременець Оксана Володимирівна

УДК 316.3:172.12

**БАЗОВІ ЦІННОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник –
Розова Тамара Вікторівна,
доктор філософських наук,
професор

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУПІЛЬСТВА: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	13
1.1. Поняття цінностей в історії філософської думки.....	13
1.2. Теоретичне осмислення понять «цінність», «громадянське суспільство».....	40
1.3. Цінності та архетипи культури.....	67
Висновки до першого розділу.....	80
РОЗДІЛ 2 СТРУКТУРА ЦІННОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	83
2.1. Механізми формування цінностей.....	83
2.2. Цінності громадянського суспільства як детермінанти людської поведінки.....	109
Висновки до другого розділу.....	135
РОЗДІЛ 3 ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЦІННОСТЕЙ В СУЧАСНУ ДОБУ.....	139
3.1. Цінності громадянського суспільства в Україні та архетипи української культури.....	139
3.2. Реалізація та актуалізація цінностей громадянського суспільства в Україні в сучасну добу.....	167
Висновки до третього розділу.....	185
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	193

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що осмислення базових цінностей становлення громадянського суспільства в Україні надає можливість досягнути стратегічні пріоритети розвитку українського соціуму в новому тисячолітті. Сформоване за доби Модерну громадянське суспільство стало виявом соціокультурної реальності, відомої як західноєвропейська цивілізація. Йдеться про цивілізацію, життєвий простір якої окреслений соціально-антропологічними цінностями, що покладені в основу суспільного добробуту, високих стандартів життя і вільного розвитку людини. У центрі цих цінностей перебуває свобода та гуманістичні й демократичні норми її самоздійснення. В історії соціально-філософської думки було і є чимало теоретичних розробок, які намагалися пояснити соціальні процеси, що базуються на цінностях свободи та демократії. Саме завдяки їм сформувалася теорія громадянського суспільства. Поновлення інтересу до неї в українській соціально-філософській думці свідчить про значну трансформацію саморозуміння людини у сучасному соціальному середовищі, а також про формування нової філософської парадигми щодо тлумачення змісту колективних акцій і природи соціальних спільнот.

Розвиток процесів творення громадянського суспільства в Україні, з точки зору цілісності людської життєдіяльності, виражено через гуманізацію суспільних відносин. Ця закономірність зумовлює актуалізацію класичної соціокультурної проблеми – «Людина – суспільство», адже громадянський тип соціальності має ще повніше і ширше сприяти самоутвердженню людини. Людський розвиток і сама гуманізація суспільних відносин є пошуком підвалин, нових меж та форм соціалізації індивіда, аби він реалізував себе як провідник і творець більш прогресивних форм співжиття. Втілення загальнолюдських цінностей в суспільних стосунках виступає проблемою цілісності людської життєдіяльності, що зводиться до збереження

таких алгоритмів поведінки, за яких поліпшується (за рахунок збільшення ступенів свободи) відповідальність, яка є не що інше як простір для соціальної взаємодії в сучасному світі.

Фундамент, який закладається у процесі становлення громадянського суспільства, базується на загальнолюдських цінностях, в яких втілені потреби та інтереси людства. Оскільки мова йде саме про українське суспільство, то без урахування національної ідеї, ментальності (які фундаментом своїм мають архетипи культури), без урахування проблем пов'язаних із суспільством перехідного типу неможливе становлення громадянського суспільства в повній мірі. Людина є найвищою цінністю суспільства, тобто вона стоїть на вершині ціннісної ієрархії і є причиною та наслідком будь-яких суспільних процесів, що відбуваються.

Стан наукової розробки теми. На жаль, слід визнати, що вітчизняними філософами дана проблематика вивчена недостатньо. На сьогодні вкрай нечисленними є фундаментальні філософські дослідження аксіологічної проблематики суспільства, а тим більше вплив соціально-антропологічних цінностей людини на становлення громадянського суспільства. Показовим свідченням цього є, наприклад, відсутність монографій з даного питання, дисертацій з філософії, не тільки докторських, а й кандидатських, присвячених аналізу базових соціально-антропологічних цінностей, які сприяють появі громадянського суспільства в Україні, закономірностям його становленню, структурі та механізмам формування соціально-антропологічних цінностей.

Втім, варто зазначити, що у вітчизняній та зарубіжній філософській літературі непогано розроблені деякі аспекти досліджуваної теми та проблем, тією чи іншою мірою пов'язаних з нею. Найдокладніше, щоправда через призму політології та соціології. І це цілком природно, адже дана проблематика гостро постала на порядку денному в залах засідань політиків та газетних шпальтах, особливо після отримання Україною незалежності, і тим більше після недавніх революційних подій.

На основі аналізу досягнень зазначених авторів з'ясовано, що зазначена проблема потребує системного осмислення, в першу чергу, засобами філософії. Аналіз існуючих джерел засвідчує, що дослідження цінностей громадянського суспільства здійснюється переважно як загальна складова культури. Втілюючи власну концепцію, автор зосереджується на аспектах забезпечення процесу формування громадянського суспільства і впливу на суспільне життя особистісної ціннісної компоненти. Дослідження даної проблеми не виключає використання елементів міждисциплінарного підходу, оскільки з'ясовано, що лише так можна забезпечити розуміння сучасних базових соціально-антропологічних цінностей як цілісної системи.

У нових соціально-політичних умовах розвитку України необхідно глибоке теоретичне осмислення ціннісного фактора, який має істотний вплив на всі сфери суспільного буття. Потрібні нові підходи до аналізу ціннісної проблематики, з урахуванням реального стану та динаміки ціннісних орієнтацій людини. Всі ці дослідження вказують на актуальність теми дисертації.

Цінності та ціннісні орієнтації є предметом науково-філософського інтересу протягом багатьох століть. Теоретичну базу дослідження склали класичні праці видатних мислителів минулого: Платона, Аристотеля, М. Монтеня, Р. Декарта, Г. Лейбніца, Дж. Локка, Б. Спінози, Д. Юма, І. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса, Ф. Ніцше, Г. Ріккєрта, В. Віндельбанда, С. Франка, Г. Сковороди, П. Юркевича, М. Лосського, та ін, а також праці сучасних вітчизняних та зарубіжних авторів, які досліджували феномен цінності та ціннісних орієнтацій, зокрема А. Абишевої, Т. Аболіної, Р. Апресяна, М. Бахтіна, А. Богомолова, Л. Бондаренка, І. Бичка, В. Василенка, Г. Волинка, Є. Головахи, А. Гусейнов, Г. Дашутіна, О. Дробницький, Л. Іванька, А. Єрмоленка, М. Кагана, В. Корнієнка, В. Кременя, І. Кураса, Н. Лоського, Д. Леонтєва, В. Малахова, М. Мокляка, І. Нарського, Т. Розової, Н. Розова, А. Ручки, А. Скрипника, Л. Столовича, В. Табачковського, В. Тугаринова, К. Шварцмана, В. Шевченка.

На основі досліджень сучасних вчених (А. Абишева, В. Бабкін, С. Бульбенюк, К. Гаджиєв, В. Горбатенко, В. Корнієнко, І. Лебедев, Д. Леонтєв, М. Михальченко, Н. Розов) стверджується думка про існування потреби в розробці міждисциплінарного підходу до вивчення цінностей як результату духовної діяльності суспільства з урахуванням здобутків суміжних соціально-гуманітарних наук. Розгортаючи витoki ціннісних орієнтацій та архетипів культури, автор спирається на праці С. Кримського, В. Лосєва, Н. Хамітова, І. Ільїна, В. Кременя, М. Поповича та ін. При опрацюванні даної теми використовувались також роботи зарубіжних класиків, зокрема К. Юнга та М. Ховарда.

Розглядаючи питання розвитку системи цінностей громадянського суспільства автор використовує потенціал світової науки, зокрема таких дослідників як Дж. Александер, Р.Г. Алмонд, В. Віндельбанд, Е. Дюркгейм, Д. Кін, Е. Конетті, Ж.-Ф. Ліотар, В.А. Сівєрс, Дж. Сорос, С. Франк, В. Франкл, Ю. Хабермас, М. Ховард, Ю. Шрейдер, та вітчизняних дослідників: В. Баркова, В. Вітюка, К. Гаджієва, В. Гутарова, С. Грабовського, Г. Дашутіна, М. Михальченка, О. Забужко, І. Кального, А. Карася, А. Колодія, І. Кресіної, І. Крейної, Н. Матузова, М. Мокляка, М. Обушного, А. Одинцової, І. Пасько, Ю. Резніка, Т. Розової, Ф. Рудича, С. Рябова, В. Селіванова, О. Скрипнюка, З. Черніловського, Г. Шедрової та ін. Такі дослідники як В. Барков, В. Богданов, О. Білий, В. Глушков, В. Горбатенко, Г. Дашутін, Л. Кормич, В. Кремень, О. Лановенко, М. Михальченко, М. Мокляк, С. Наумкіна, В. Полохало, В. Ткаченко, Л. Шкляр, О. Шморгун звертались до проблематики громадянського суспільства в процесі дослідження посткомуністичних трансформацій в Україні

В 70-80-ті рр. в рамках соціальної філософії, культурології, етики та естетики відбувалося поглиблення аксіологічної проблематики. Спостерігалось зростання інтересу до специфіки духовного світу особистості, її ціннісних орієнтацій та регуляції поведінки й діяльності. Це

перш за все роботи С. Анісімова, В.С. Бакірова, Л. Бондаренко, С. Грабовського, О. Кисельова, Л. Когана, Л. Кузнецова, А. Єрмоленка, М. Кагана, В. Малахова, М. Мокляка, Е. Насіновська, В. Нарського, В. Соколова, Л. Столовича, Н. Чавчавадзе, В. Шевченко, А. Шишкіна, К. Шварцмана та ін.

І все ж завдання дослідження цінностей громадянського суспільства залишається актуальним. Потребують подальшого осмислення особливості формування громадянського суспільства в Україні, тенденції, проблеми, перспективи його розвитку. Принципово важливо, що для вітчизняних дослідників характерне прагнення пов'язати спрямованість теоретичного пошуку із специфікою сьогоденного життя України.

Розробка окремих аспектів понять цінностей та громадянського суспільства, а також проблематики становлення громадянського суспільства на основі базових соціально-антропологічних цінностей не призвела до єдності поглядів ні на рівні уявлень про базові соціально-антропологічних цінності становлення громадянського суспільства. Постає проблема осмислення і узгодження безлічі підходів. Спробою її розв'язання пояснюється необхідність даної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснено в межах науково-дослідницької роботи кафедри філософської антропології Інституту філософської освіти та науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова й безпосередньо пов'язане з темою «Актуальні проблеми філософської антропології», науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», що входять до тематичного плану науково-дослідницьких робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, який був затверджений вченою радою університету (протокол №5 від 28 грудня 2006 року). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 22 грудня 2005 р., протокол №5.

Мета дослідження полягає у виявленні базових цінностей громадянського суспільства, що формується в Україні, їх походження, розвитку та трансформації в сучасних умовах.

Поставлена мета вимагала рішення наступних **завдань**:

- проаналізувати розвиток понять «цінність», «громадянське суспільство» в історії філософської думки, дослідити концептуальні підходи до цих понять та розкрити їх сутність;
- розкрити сутність поняття «архетип» як основи для формування цінностей;
- показати взаємозв'язок цінностей як феноменів культури з архетипами культури;
- проаналізувати архетипи української культури, які є основою формування цінностей громадянського суспільства в Україні;
- обґрунтувати критерії та структуру цінностей, розглянути цінності як детермінанти людської поведінки у рамках екзистенційних вимірів людського буття;
- дослідити механізми формування соціально-антропологічних цінностей;
- показати перспективи розвитку соціально-антропологічних цінностей у сучасну добу.

Об'єкт дослідження – громадянське суспільство.

Предмет дослідження – базові цінності становлення громадянського суспільства в Україні.

Методи дослідження. У ході дисертаційного дослідження комплексно використовувалися принципи поєднання історичного і логічного рівнів пізнання; сходження від загальних передумов через аналіз їх конкретно-історичних особливостей до предметних висновків; єдності онтологічного, гносеологічного та аксіологічного аспектів аналізу; поєднання системного та структурного підходів до об'єкту дослідження. Велику роль зіграв міждисциплінарний підхід, який дав можливість залучити до роботи

дослідження з філософської антропології та філософії культури, філософії політики, етики, соціології. Використання компаративістського методу дозволило зіставити процеси становлення громадянського суспільства за різних історичних умов, порівняти різні підходи до розгляду становлення громадянського суспільства.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дане дослідження є одним з перших в Україні, в якому предметом соціально-філософського дослідження визначено комплексний аналіз впливу базових соціально-антропологічних цінностей на процес становлення громадянського суспільства в сучасній Україні. Аналіз кореляції таких понять як «цінність», «архетип», дозволив теоретично осмислити проблему ціннісних орієнтацій українського народу, які уможливили забезпечення транзитивного переходу від тоталітарного соціуму до громадянського суспільства.

У результаті дослідження обґрунтовано низку положень, що характеризуються науковою новизною і виносяться на захист:

Вперше:

– доведено, що витoki цінностей лежать в архетипах культури як першоосновах буття людини і джерелах формування суспільних відносин та громадянського суспільства;

– структуровано базові цінності становлення громадянського суспільства, які є засобами задоволення потреб людини. На вершині ціннісної піраміди базових цінностей громадянського суспільства знаходиться людина, а тому дані цінності отримують статус соціально-антропологічних;

– з'ясовано, що основними соціально-антропологічними цінностями становлення громадянського суспільства є свобода, справедливість, рівність, солідарність, гідність, концентрацією яких є основна цінність «права людини». Згадані цінності уможливають таку цінність як «солідарність», і забезпечують соціальну інтеграцію в суспільстві. Архетиповими цінностями становлення громадянського суспільства, характерними для української

ментальності є індивідуалізм, антропоцентризм, світоглядна толерантність, кордоцентризм, глибинний оптимізм, відповідальність;

– показано вплив соціально-антропологічних цінностей на поведінку людини та відповідно на формування громадянського суспільства.

Уточнено:

– смислові межі вживання поняття «цінність» (як елемент культури, який регулює перебіг процесу задоволення потреб і реалізації інтересів, в основі яких лежать архетипи культури), та «громадянське суспільство» (як комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, який включає в себе наявність та розвиненість: соціальних інститутів; соціальних практик; суспільних цінностей та чеснот);

– структурування цінностей суспільства на підставі обґрунтування механізмів для різних видів такої структуризації. Показаний взаємозв'язок між різними видами структуризації цінностей громадянського суспільства та можливості корегування умов їхньої реалізації через використання механізмів їх формування.

Отримали подальший розвиток:

– концепція громадянського суспільства з точки зору аксіології, що дозволило розглянути становлення громадянського суспільства з боку його ментальних характеристик;

– ідеї видатних представників київської філософської школи, стосовно специфіки становлення громадянського суспільства: В. Баркова, А. Єрмоленка, М. Мокляка, М. Поповича, Т. Розової, В. Табачковського, В. Шинкарука та ін.;

– передумови для формування громадянського суспільства в Україні, головною перешкодою на шляху якого є відсутність ідеї, яка інтегрує та об'єднує, досить тривалий перехідний період протиборства різних тенденцій (попереднього радянського режиму та нової європейської, зорієнтованої до стандартів правової демократичної державності), а, отже, як наслідок, слабкої громадянської активності.

Теоретичне та практичне значення роботи полягає в тому, що отримані результати дослідження доповнюють та систематизують знання про феномен громадянського суспільства, зокрема про значення ціннісних орієнтацій людини, яка і формує громадянське суспільство.

Висновки дисертаційної роботи сприяють чіткішому розумінню процесів становлення громадянського суспільства в Україні у новому соціокультурному контексті. Особливо важливою вбачається актуалізація теоретичної спадщини класиків філософської думки та сучасних дослідників для аналізу перспектив розвитку цінностей громадянського суспільства в Україні. Положення дисертаційної роботи можуть бути використані при підготовці навчальних програм, лекцій та методичних матеріалів при викладанні курсу соціальної філософії, філософської та юридичної антропології, теорії держави і права, спецкурсів з «Аксіології», «Теорії демократії» та «Громадянського суспільства».

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на кафедрі філософської антропології Інституту філософської освіти та науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на низці міжнародних та всеукраїнських науково-практичних та науково-теоретичних конференцій, а саме: VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Гуманітарні проблеми становлення сучасного фахівця» (м. Київ, 2006); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2006» (м. Київ, 2006); Міжнародній науковій конференції «Другі міжнародні Драгоманівські читання» (м. Київ, 2006); Міжнародній науково-технічній конференції «Філософія і сучасність» (приурочена 60-річчю Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) (м. Київ, 2007); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2007» (м. Київ, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції «Науково-методичні засади управління якістю освіти в педагогічних вищих навчальних закладах» (м. Київ, 2008); Третій міжвузівській науково-теоретичній конференції молодих науковців

«Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення» (м. Житомир, 2010), а також на щорічних наукових конференціях викладачів, аспірантів та студентів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, 2006-2010).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дослідження викладено у 9 публікаціях, серед них: 5 – статті у фахових виданнях, затверджених ВАК України з філософських наук, 2 – статті в інших виданнях, 2 – тези конференцій.

Структура та обсяг роботи зумовлені метою та завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (семи підрозділів), висновків, списку використаних джерел (192 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 208 сторінок, основна частина дисертації – 192 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУПІЛЬСТВА: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

1.1 Поняття цінностей в історії філософської думки

На початку нового тисячоліття потрібні глибокі духовні і соціальні зміни. Ріскою останнього тисячоліття був інтенсивний розвиток людського розуму. На Заході він почався, коли з'явилися праці Арістотеля і посилювався, коли назрів вік раціоналізму і просвітництва. Це дало плоди, які в останньому столітті були однаково солодкими, такі як підвищення життєвого рівня і емансипації народів, і гіркими, такі як нищівні ідеологічні конфлікти: гарячі та холодні.

Тепер, видається, народи світу рухаються поза межі раціоналізму до великого проекту соціальної перебудови. Він більше не фокусується на ідеології, а на природних спільнотах людей у їхніх зусиллях стати більш творчими і відповідальними за власне життя. Це ж знову певним чином утопічне бачення людей, які досягають стану свободи і починають з іншими будувати спільне життя за класичними ідеалами справедливості і миру, гармонії і співпраці. В результаті увага сягає поза політику й економіку, і стосується людей, які не є просто аморфними масами або інструментами виробництва, а інформованими і відповідальними людськими солідарностями, кожна з яких діє у своїй сфері. Це реальність, що називається громадянським суспільством або «громадянською культурою [98, с. 11]» і вирінає як нова делікатна реальність, що обіцяє бути характерною для постмодерного, чутливішого третього тисячоліття.

Актуальність дослідження проблеми цінності в цілому обумовлена постійною необхідністю приведення у відповідність системи попередньо

визначених загальнозначущих принципів і орієнтирів суспільного розвитку з особистісною формою їх практичного втілення.

Проблема цінності заторкує сферу внутрішнього духовного життя кожної людини і, разом з тим, вимагає розв'язання у загальній суспільно-легітимованій формі, оскільки зосереджує в собі не тільки силу всіх невіршених людством питань, але й несе конкретно-історичний тягар, утворений наслідками від спроб радикально вирішити цю проблему.

Можливість визначення ступеня дослідженості тематики значною мірою залежить від характеру постановки проблеми, що розглядається.

Шлях до абсолютизації цінностей намітив І. Кант [62]. В «Метафізиці нравів» розрізняється вартість речі і її достоїнство. Останнє, як внутрішня цінність, не має зовнішнього еквівалента, отже не може бути заміненим і є абсолютом. Проблематику цінності в сфері моральності визначає саме це положення. Самоцінність кожної людини і всього людства визначається як ціль в собі. Практично через розвиток соціального життя це означає необхідність утвердження реальної здатності до свободи. Від наміченого русла соціальної трактовки цінностей помітно відхиляється позиція Ф. Ніцше [117]. На його думку в етиці слід вбачати не стільки соціальні судження, скільки симптоми вітальних вимог, які пов'язані з принципами волі до влади.

Загальновідомо, що теорія цінності як самостійна філософська дисципліна виникла в середині-другій половині XIX століття, хоча ціннісна проблематика, особливо в етичній та естетичній сферах, розглядалась у філософії з часів її виникнення. Те, що особлива «філософія цінностей» з'явилась саме в «век девятнадцатый железный» (Ал. Блок), звичайно, не є випадковістю. «Філософія цінності» вже у Г. Лотце була реакцією на позитивізм, який абсолютизував роль природно наукового знання, що отримало в XIX столітті небачений розвиток. Розробку «філософії цінності» не могла не стимулювати, кажучи словами Ф. Ніцше, «переоцінка всіх цінностей», що здійснювалась в цьому столітті як в соціальному світі, так і в його ідейному осмисленні, в області художньої творчості, яка розкололась на

різноманітні конфліктуючі між собою течії від романтизму та психологічного реалізму до декадентства в кінці століття.

У наш час існують різні точки зору на питання про природу цінностей суспільства і їх розуміння. Зокрема, цінність розглядається як предмет, що має яку-небудь користь і здатний задовольнити ту чи іншу потребу людини; як ідеал; як норма; як значимість чого-небудь для людини чи соціальної групи. Усі ці підходи відбивають відповідну сторону цінностей, і їх треба розглядати не як взаємовиключаючі, а як взаємодоповнюючі загальну концепцію цінностей складові.

Ряд авторів вважає, що є речі та їх властивості, які потрібні (необхідні, корисні, приємні) людям певного суспільного класу, або окремим індивідам для задоволення їх потреб та інтересів. Найбільш чітко ця позиція висловлена В. Тугариновим [158].

Інші автори, а їх переважна більшість, вважають що цінність є відношенням значущості об'єктів соціального і природного світу для суб'єктів соціальної практики (індивіда, колективу, суспільства). Цінність залежить від властивостей як суб'єкта, так і об'єкта, але не співпадає з ними. Цінність, на їх думку, задана практичною діяльністю суб'єкта. Відображення цієї об'єктивної значущості у його свідомості і виступає як оцінка. Така трактовка природи цінностей міститься в працях С. Анісімова, В. Василенка, М. Кагана, Л. Столовича та інших. Однак при такому розумінні цінність практично зводиться до потреби чи інтересу, а складний, багатовимірний характер людської суб'єктивності залишається поза розглядом чи спрощується.

Немає визначеності серед авторів і відносно оцінки як важливої аксіологічної категорії. Оціночна діяльність суттєво відрізняється від пізнавальної, однак обґрунтування специфіки оціночного відображення шляхом визнання її нерозвиненою формою відображення світу, обумовленою емоційним характером оцінки, як це має місце в трактовці О.Г. Дробницького [47], не дозволяє остаточно прояснити специфіку оціночного відображення.

Наслідком сплеску інтересу до проблем культури стало активне використання поняття цінності для загального позначення структурного ядра культури, що до певної міри надає функціональний поштовх її розвитку (Г. Бандзеладзе, А. Гулига, М. Каган, Е. Соколов, М. Чавчавадзе та ін.) Однак при цьому залишались у затінку питання про природу самих цінностей, а особливості підходу дослідників до проблем культури визначали похідний від нього характер трактовки цінностей.

До останнього часу українські дослідники не приділяли достатньої уваги розробці фундаментальних підходів до проблеми цінності, але саме поняття широко використовувалось у зв'язку з активним осмисленням загальнокультурної тематики. Найбільш чітко зв'язок культури, цінностей і моралі окреслено В.А. Малаховим у роботі «Культура і людська цілісність» (1984) [101], де стверджується як моральний характер цінностей, так і надсуб'єктивна природа фундаментальних соціальних цінностей культури, тобто власне цінностей. Про послідовність позиції у питанні поєднання цінностей і моральності свідчить і те, що автор підходить до проблеми онтологічної укоріненості моралі і окреслює шлях до подолання протилежності етики обов'язків і цінності.

Таким чином, актуальною залишається повторювана багатьма авторами констатація, що зміст поняття моральної цінності ще не визначено (В.Малахов та ін.), що відновлює традицію посилення в цьому питанні на вже існуючий попередній філософсько-теоретичний доробок.

Категоріальні системи цінностей, досвід вивчення етичних і ціннісних категорій та висвітлення проблеми моральних цінностей в тому чи іншому аспекті ми знаходимо у працях Р. Апресяна, А. Гусейнова, О. Дробницького, О. Титаренка, Е. Соколова, М. Чавчавадзе, М. Бахтіна, М. Еліаде, О. Лосева.

Як відомо, поняття «цінність» широко використовується у філософській та іншій спеціальній літературі для того, щоб показати соціальне, культурне, людське значення певних явищ дійсності. У різних

дисциплінах – філософії, соціології, економіці та ін. – поняття «цінність» має різне значення.

Витоки теорії цінностей, соціальних цінностей слід шукати ще у давніх філософських концепціях досократівського періоду, у філософській думці античності. В центрі уваги філософського вчення постає не лише природа, але й людина, яка почала досліджувати, вивчати саму себе, пізнавати себе і своє мислення. Судження про цінність мали місце ще в індійських та китайських філософських вченнях. Відомо, що й софісти піднімали питання про одну універсальну, загально значиму мораль і про один універсальний загально значимий політичний ідеал, які криються за різноманітністю звичаїв та порядків, але які встановлені Богом (або природою) і мають загально значиму цінність.

Існувала й інша точка зору, згідно з якою мораль – це породження суспільства або ж окремої людини, а, отже, не існує універсальної та єдиної моралі та політичного ідеалу як цінності, мораль і право мають відносний характер. Стверджуючи і визнаючи відносність моралі та ідеалу, античні філософи створювали підґрунтя для осмислення відносності цінностей.

Висунута Протагором наприкінці IV століття до н. е. теза «людина є мірою всіх речей, існуючих, як вони існують, та не існуючих, як вони не існують [64, с. 67]», стверджувала, що такою «міркою» людина є остільки, оскільки речі постають перед нею тими якостями, які найбільш значимі для неї у певній конкретній ситуації. Цікавою є ще одна думка Протагора: «Про кожну річ є дві думки, протилежні одна одній [55, с. 318]». Тут чітко висловлена думка про відносність цінності.

До нашого часу ідеї Протагора тлумачаться як епістемологічне положення, хоч його, на думку окремих вчених, можна інтерпретувати і як нормативну тезу: людина є мірою всіх речей, тому що цінність чи значимість, якими наділені речі, в певній мірі відносяться до людини. Вже у філософському вченні Протагора чітко висловлена думка про те, що цінність предметів і явищ навколишнього середовища відносна, що речі самі по собі

не є хорошими, чи поганими, вони стають такими тільки дотично до окремого індивіда або групи індивіда.

Наукове обґрунтування устою громадянського суспільства в давньому світі пов'язане з іменами, насамперед, Демокріта, Сократа, Платона, Арістотеля, Цицерона.

Основою соціальної філософії Демокріта, життя і творчість якого проходили в умовах розквіту античних полісів, була антична теорія природного права, що носила демократичний характер: за природою всі люди рівні і їх природні прагнення однаково правомірні, а закон має наслідувати природу.

Будучи результатом природного розвитку, суспільство, поліс і його закони є, за Демокрітом, штучними, людськими утвореннями. Вони не дані в готовому вигляді самою природою, а створені людьми в процесі їх еволюції від стадності до цивілізованого життя.

Згідно з атомістичною теорією Демокріта, людина – атом суспільства і держави, які є сукупністю атомів-індивідів. Отже, держава (поліс) є другорядна, як другорядне будь-яке сполучення атомів стосовно самих атомів. Тому держава, її закони мають узгоджуватися із прагненнями атомів-людей, їх природою, забезпечувати їм вільний розвиток. Демокріт вимагає злагоди індивідів та їх підпорядкування цілому, як ідеолог громадянської общини, він не розкриває колективне і приватне.

Сократ гранично чітко поставив перед філософією нову моральну проблему: або мораль виводити із природи, і тоді загибель людськості в хаосі тваринних інстинктів неминуча, або моральний закон протиставити природі як свідомо визнану і раціонально обґрунтовану ідеальну норму. Як жити: за моральним ідеалом чи за звичаєвим порядком – ця дилема на довгі віки стала наріжним каменем духовності особи [72, с. 458].

Так уперше у філософії заявила про себе ціннісна проблематика. Вихідний принцип її – співвідношення: належного і дійсного. Світ людської свідомості розколовся на два плани: ідеальний і матеріальний. А проблема

цінностей назавжди поєдналась із світом духовності, ідеальним виміром буття. «Я не спроможний коритися нічому з усього, що в мені є, крім того переконання, яке після ретельної перевірки видається мені найкращим», – стверджував Сократ [72, с. 459].

Сократ зафіксував важливу ознаку моральної поведінки людини: різницю між тим, чим людина є насправді і тим, що вона думає про себе, тобто між реальними мотивами і свідомим мотивуванням, між дійсними ціннісними установками особи і вербально сформульовані цілями, оцінками своєї поведінки. Побудувати дійсно громадянське суспільство людина може ціною відмови від самоті від своїх найкращих потенційних якостей. Саме звідси починається суперечність загальнокорисного та належного, суспільного інтересу й особистої чесності, політики і моралі, соціального блага і моральної чесноти [73].

Звідси із моральної свідомості випливає, що людина може бути кращою і важливішою, ніж те, що вона робить, і тому шлях до щастя полягає в самопізнанні, пізнанні того кращого, що є в кожному. Цінність, яка є всезагальним благом, він вважав доброчесність. Основне значення цього слова він пов'язував з моральною досконалістю. Доброчесність була для Сократа еквівалентом «знання» людини про себе.

Сократ першим в історії європейської політико-правової думки сформулював концепцію договірних відносин між державою і її членами (громадянами).

Відповідно своєрідній патерналістській версії договірного зв'язку громадянина і держави, що розроблялася Сократом, будь-який повнолітній афінянин може, згідно законам, без перешкод залишити з усім своїм майном державу, якщо її порядки йому не подобаються, і податися куди завгодно. Прийняття громадянства, таким чином, є добровільним. Тому, ті, хто залишається в даному полісі, як його громадяни, тим самим погоджуються виконувати всі веління держави і її органів. Громадянину держави залишається, за Сократом, такий вибір: або за допомогою переконання та

інших правомірних, не насильницьких заходів, запобігати можливим несправедливим рішенням полісних органів і посадових осіб; або виконувати їх.

З пануванням розумних і справедливих законів Сократ пов'язував саму можливість політичної свободи. Говорячи про обов'язки індивіда перед полісом, він мав на увазі законні обов'язки вільних і рівних громадян в умовах розумно і справедливо упорядкованого полісу. Лише на цьому шляху можна досягти свободи.

Сократ першим переніс вирішення поставлених часом завдань з держави на людину. У внутрішньому перетворенні і удосконаленні людської особистості, в знаходженні нею позитивного етичного ідеалу афінський мудрець вбачав єдиний шлях до оновлення самого грецького полісу.

Аксіологічний аспект пізнання навколишнього світу властивий був і для філософського вчення Платона. Він стверджував, що реальність існує двома способами – як ідеї або як речі. Останні сприймаються органами чуття. Добро існує як ідея, яка в свою чергу існує незалежно від простору й часу, вона не виникає і не зникає, тобто, на відміну від чуттєвих речей, ідея є незмінною і вічною. Це означає, що добро (благо) як ідея, є незмінним, незалежно від того, користуються ним люди, чи ні [5].

Платон вважав, що світ ідей та світ речей не є рівноцінними. Ідеї, на його думку, є більш «цінними», оскільки вони є ідеалами. На думку Платона, вищі цінності мають абсолютний характер.

Платону належить одна з перших класифікацій цінностей як категорій. Стверджуючи, що в природі існує єдине ціннісне начало – благо, він вважав, що його, тобто благо, можна диференціювати на такі елементи як «добре», «прекрасне», «істинне», які в своїй єдності й становлять «благо» [75]. Про благо Платон пише і в своєму діалозі «Держава», конструюючи при цьому ідеальну справедливу державу, він виходить із тієї відповідності, яка, згідно з його уявленням, існує між космосом в цілому, державою і окремою людською душею. За самою ідеєю справедливості, стверджує Платон,

справедлива людина ніскільки не відрізняється від справедливої держави, а навпаки, схожа з нею. Трьом елементам (або частинам) людської душі – розумному, лютому і пожадливому – аналогічні в державі три схожі елементи – дорадчий, захисний і діловий, а цим останнім відповідають три етапи – правителів, воїнів і виробників (ремісників і землеробів). Така цінність як справедливість полягає в тому, щоб кожний елемент займався своєю справою і не втручався в чужі справи.

Аристотель визнавав самодостатні цінності, або «самоцінності». До них, зокрема, належать: людина, щастя, справедливість і т. д. Що безперечно є базовими соціально-антропологічними цінностями громадянського суспільства і сьогодні. Але разом з тим він стверджував і відносний характер більшості цінностей, оскільки різні речі здаються цінними дітям і дорослим, добрим і злим, мудрим і немудрим. Мудріть полягає якраз в осягненні розумом речей найбільш цінних за своєю природою [10, с. 225].

Аристотель визначав людину як розумну живу істоту або як живу істоту, якій притаманні розум і мова. Душа людини – це насамперед її мислення, порівняно з якими вольові, емоційні та інші елементи людської діяльності виявляються другорядними.

Людина у вченні Арістотеля розглядається як істота суспільна, політична. Держава ж – природний продукт розвитку суспільства політичних громадян. Держава, за Арістотелем, виникає природним шляхом для задоволення життєвих потреб, а мета її існування і відповідно найвища цінність – досягнення блага людей. Держава (порівняно з сім'єю і поселенням) – вища форма єднання, в якій і завдяки якій всі інші форми людського об'єднання досягають своєї мети і завершення.

Для Арістотеля, як і для Платона, держава являє собою певну єдність всіх її елементів, але він критикує спробу Платона зробити державу надмірно єдиною.

Держава складається із множини елементів, яким в межах спільності властива специфічна відмінність. Ці елементи – певні соціальні верстви

суспільства. Виділяються, зокрема» такі верстви: землероби, ремісники, торговці, наймані робітники, заможні люди, військові, судді, посадові особи. Верстви, зайняті працею для задоволення потреб, відносяться до «тіла» держави, до «душі» ж держави належать військові, судді і посадові особи із законодавчими функціями; в цьому останньому стані знаходить своє вираження, за Арістотелем, політична мудрість. «Душа» держави, як і у людини, важливіша за «тіло».

Разом з тим в своїх працях Арістотель певним чином розрізняє поняття держави і громадянського суспільства. По суті «тіло» держави в «Політиці», мають на увазі ту необхідну сферу праці для задоволення потреб, яку в подальшій історії політичних вчень (XVIII-XIX ст.) стали позначати як «громадянське суспільство», відрізняючи його від політичної держави.

За часів Марка Туллія Цицерона склалося уявлення про громадянство і громадянина і виникло поняття суспільства як сукупності громад. Від латинського «civilis» (громадянин) було утворено поняття civicus (суспільство). Обидва поняття були пов'язані одночасно з уявленням про місто і державу, про те, що лежить по той бік, тобто в місті, на відміну від села, і про культурні відмінності між людьми, відображені в схожості понять «громадянин», ввічливість, що дало початок поняттю «цивілізація».

Цицерон визначає державу (respublica) як надбання народу. Він підкреслює, що «народ не будь-яке об'єднання людей, зібраних разом якимось чином, а об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів». Держава (як «спільний правопорядок») з установленнями і законами (тобто позитивним правом) є за своєю суттю втіленням того, що за природою є справедливість і право. На думку Цицерона, держава виникає поступово і природним шляхом із суспільства. Держава, таким чином, є вторинним, а суспільство – основним.

Загалом сучасні концепції правової держави та громадянського суспільства, теорії цінностей своїм корінням сягають в античність. Цінності ототожнювалися з самим буттям, а ціннісні характеристики включалися в

його поняття. Таким чином, цінності не відділялись від буття, а розглядались як такі, що знаходяться в самому бутті.

Також перші спроби філософсько осмислити цінності зробили стоїки (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій), які поділили філософію на логіку, фізику та етику. Найважливішою частиною філософії стоїків є етика. Моральність, на їх думку, полягає в тому, щоб керуватися розумом і жити згідно з природою. Мораль же орієнтується на цінності, а єдине благо є добродійність.

У добу Середньовіччя цінності пов'язувалися з божественною сутністю й набули релігійного характеру. Громадянські чесноти, що століттями виховувались у римському суспільстві, занепали за довгі десятиріччя громадянських воєн, дворцевих переворотів, загального виродження інститутів державної влади. Зневіра у земній владі породжувала потяг до небесного, захисника і покровителя. Людині потрібен був той всеблагий суддя, який краще за земних суддів зрозуміє її і справедливо розсудить.

Такий ідеал запропонувала християнсько-іудейська філософія. Навіть злочинець міг сподіватись, знайти милосердя в небесного отця. Християнство проголосило, що смерті немає: «Для тебе немає іншої загибелі, крім забуття, що ти загинути не можеш [3, с. 345]».

Християнська релігія знімала з людини моральний тягар займатись самопізнанням: тепер душею людини володів Бог. Релігія суворо засудила як диявольське навіження раціоналістичну мораль філософів будь-які сподівання на розум, на здатність людини власним розумом улаштувати своє життя.

Перенісши моральний ідеал у трансцендентальну сферу, християнська релігія примусила людину напружувати всі свої душевні сили в духовному єднанні з Богом. Поки боги жили поруч з людиною, як домашні боги древніх римлян, проблеми єднання з Богом не поставало. Для середньовічної людини ж це стало суворим обов'язком: людина, яка втрачала зв'язок з Богом, піддавалась суду інквізиції.

Середньовічна модель соціального розшарування суспільства ґрунтувалася на вченні Аврелія Августіна, який протиставляв «град божий» «граду земному» і проповідував покору, прийняття порядку, навіть несправедливого, але необхідного в «граді земному» заради божественної благодаті.

Відомий представник середньовічного католицького богослів'я і схоластики Фома Аквінський розрізняв два види людських спілок: спілка людей в державі і спілка віруючих в церкві. Влада короля над підданими за своєю суттю має божественний характер. Влада короля над підданими обмежена, наприклад, діючими законами, що сприяє досягненню загального блага. Фома згадує про волю народу, якою правителі, побоюючись тяжких для себе наслідків, змушені рахуватися.

На початку XVI ст. церковній монополії в Західній, Європі було покладено край. Багато чинників – й ідеологічних, і політичних вимагали реформи релігійного життя, але наслідки втручання в духовну сферу виявились більш далекосяжними. Маса людей з усіх верств взяли до самовизначення ціннісних основ свого світогляду. Все духовне і філософське життя дістало потужній поштовх до вироблення нової ціннісної парадигми.

Віра в абсолютність божественного закону похитнулась. Інститути влади, економічний порядок, мораль, що спиралась на нього, виявили свою неспроможність. Соціальна справедливість релігійного світовлаштування піддавалась сумніву.

Епоха Відродження висуває на перший план цінності гуманізму, зокрема самодостатності людини. Одна з них – героїчність, або «вірту» (доблесть), які відстоювали Дж. Бруно та Н. Макіавеллі.

Інший середньовічний мислитель Марсиль Падуанський рішуче пориває з католицькою традицією в поглядах на державно-правові інститути. Держава для нього – світський інститут (використовуючи сучасну термінологію, політична організація суспільства), що розвивається за власними законами і має «власну субстанцію».

Видатний мислитель епохи Відродження, засновник нової буржуазної політичної науки Нікколо Макіавеллі вважав, що вищим втіленням людського духу є держава, а метою, змістом і щастям життя – служіння їй. Разом з тим, на його думку, государ, який має можливість і право управляти підданими за допомогою страху і насилля, не буде цим зловживати, не буде порушувати майнові і особисті права підданих, щоб не викликати їх ненависть. Мова йде, по суті, про ознаки громадянського суспільства.

У праці «Міркування про першу декаду Тіта Лівія» Макіавеллі пише про прагнення держави підірвати будь-яку діяльність суспільства, аби самій піднятися. Тут уже очевидне розрізнення автором держави і громадянського суспільства, політичної і громадянської сфер. Найбільш чітко розрізняє Макіавеллі державу і громадянське суспільство, розмірковуючи про співвідношення політики і моральності. На його думку, політична влада і політична діяльність аморальні, оскільки аморальною є сама природа політичних відносин [97].

Чимало цікавих думок висловлено ним і про такі неполітичні сфери життєдіяльності суспільства, як праця, сім'я, задоволення особистих потреб, тобто про приватне життя, що люди вели з давніх-давен, не думаючи про прийдешню державу з її часто безцеремонним втручанням в їхнє життя. І тут, власне, мова йде про громадянське суспільство.

Таким чином, Макіавеллі, наслідуючи багато в чому Арістотеля, знайшов у складному сплетінні економічних, політичних, соціальних і духовних відносин державно організованого суспільства наявність громадянського суспільства і розпочав не завжди усвідомлені спроби «розвести» державу і громадянське суспільство. Він показав, що окрім держави є дещо самостійне, яке живе за своїми законами і не є в усьому підвладним державі.

У Новий час розвиток науки і нових суспільних відносин висувають на перший план цінність пізнавальних можливостей розуму.

Місце віри повільно, але неухильно посідав абсолютний авторитет розуму. Уже перші кроки нового світорозуміння виявили репресивну природу раціоналізму. Розумною доцільністю можна було обґрунтувати, при бажанні, все. Раціоналізм від народження ніс в собі свою ж суперечність – питання критерію раціонального, норми, мірила розумної дії. У релігійному світогляді критерій був позаприродній – Бог. Завдання полягало лише в тому, як витлумачити божественну волю або думку. В світлі божественного авторитету інші цінності буття, як істина, краса, добро, були лише віддзеркаленням божественної мудрості. Тепер же розум мав сам санкціонувати свою діяльність, бути критерієм самого себе, критиком самого себе.

Від Декарта бере свій початок критична функція філософії, її самоусвідомлююча інтенція. Філософи VII – XIX ст. формулювали настійну вимогу піддавати критиці розуму всі духовні й інтелектуальні настанови, соціальні й політичні інституції. Мова йшла про те, щоб виробити чистий, рафінований образ дійсності і втілити його в життя, а відтак, почнеться нова епоха, суспільство соціальної гармонії – «царство розуму на землі».

Видатний англійський мислитель Томас Гоббс у двох працях «Про громадянина» і «Левіафан» [34] виклав принципово нову концепцію громадянського суспільства, що виникає при переході від природного стану первозданних, неприборканих пристрастей, загальної ворожнечі і страху смерті, до впорядкованого культурного суспільства, громадяни якого дисципліновані владою держави й дотримуються в країні миру і порядку. При цьому змінюється сама людина, яка перетворюється на громадянина не за ознакою підданства (як «римські громадяни»), а як розвинуту, цілісну і активну особистість.

Змінюється разом з тим і саме суспільство. Для Т. Гоббса громадянське суспільство – це «союз індивідуальностей», колектив, члени якого набувають високих людських якостей.

На відміну від своїх попередників Т. Гоббс вже використовує поняття громадянське суспільство в прямому смислі, хоча й непослідовно. В одних випадках він фактично ототожнює громадянське суспільство з державою, в інших – роз'єднує. З одного боку, Т. Гоббс стверджує, що держава не зв'язана громадянськими законами, звичаями, правом. Вона немов би відокремлена від громадянського суспільства. Поза державою, на думку Т. Гоббса, пристрасті, війна, страх, бідність, самотність, варварство, дикість, неuczтво. З іншого боку, він вважає, що держава, як біблейське чудовисько «Левіафан», підкоряє собі все і всіх, і через поняття «громадянське суспільство» показує, що саме підкоряється державі. Зауваження Т. Гоббса про недосконалість ряду державних установлень і хибність деяких вчень також свідчить про розрізнення ним понять «держава» і «громадянське суспільство».

Для збереження миру необхідна безпека, для досягнення якої договірним шляхом люди утворюють державу. Індивіди довіряють окремій людині або зборам людей верховну владу над собою, підпорядковують свою волю волі іншого, надають йому право розпоряджатися своїми силами і здібностями.

Утворене таким чином об'єднання Т. Гоббс називає державою або громадянським суспільством. На думку Т. Гоббса, громадянські суспільства – це не тільки справжні зближення, але й союзи, для створення яких необхідні довіра і порозуміння.

Ідеалізація природнього стану, і зокрема створення у відповідності із законом природи громадянського суспільства, яскраво проявилася в поглядах відомого англійського філософа Джона Локка . Перехід від природнього стану до громадянського суспільства, на його думку, є результатом суспільного договору. Такий договір може бути укладений тільки за волею і рішенням більшості.

Як вважав Дж. Локк, люди, які об'єднані в одне ціле і мають спільний встановлений закон та судові установи перебувають в громадянському

суспільстві. Ті ж люди, які не мають таких спільних установ, все ще перебувають в природньому стані, в якому кожен, коли нема когось іншого, сам є суддею і катом, а це і є справжній природний стан.

Звідси випливає, що абсолютна монархія є несумісною з громадянським суспільством. Адже абсолютний господар є суддею в своїй власній справі по відношенню до тих, хто йому підвладний. Отже, абсолютна монархія взагалі не може бути формою громадянського правління.

Коли певна кількість людей так об'єднана в одне суспільство, що кожен з них відмовляється від своєї виконавчої влади, яка йому належить за законом природи і передає її суспільству, тоді, і тільки тоді, на думку Дж. Локка, існує політичне або громадянське суспільство. Це відбувається, коли будь-яка кількість людей, що перебувають в природному стані, вступає в суспільство, аби скласти один народ, одне політичне тіло під владою одного верховного правителя, або ж коли хто-небудь приєднується і вступає в будь-яке вже існуюче державне утворення. Тим самим він уповноважує суспільство, або його законодавчу владу створювати для нього закони, яких потребує суспільне благо, і для виконання цих законів він мусить (за власним рішенням) надавати свою допомогу. Це переносить людей із природного стану в державу.

Таким чином, держава, політична влада не є вічними атрибутами суспільства, вони виникають лише на певному етапі розвитку громадянського суспільства, коли у членів цього суспільства виникає потреба в державі.

На думку Дж. Локка, держава є союзом людей, який засновано з метою задоволення їх громадянських інтересів. Він проголошує в певній мірі примат громадянського суспільства над державою. Природна свобода виключає будь-яку вищу земну владу і не знає ніякого іншого закону, окрім природного.

Й досі є актуальним твердження Дж. Локка про те, що жодній людині, яка живе в громадянському суспільстві, не може бути зроблено винятків із законів цього суспільства [90].

Шарль Луї Монтеск'є, відомий французький мислитель епохи Просвітництва в праці «Про дух законів» розглядає громадянське суспільство як результат історичного розвитку, як четвертий ступінь людської історії після природного стану, сім'ї, героїчного часу. Громадянське суспільство є суспільством ворожнечі людей. Для того, щоб запобігти і нейтралізувати цю ворожнечу, воно перетворюється на державу. Державність, на думку Монтеск'є, внутрішньо властива, але не тотожна громадянському суспільству [111].

Громадське суспільство, за Монтеск'є, – найважливіша гарантія від сваволі і диктатури.

В ідеї громадянського суспільства закладено безперервний рух: повсякчасні зміни, удосконалення і перехід від менш розвинутого стану людини, суспільства і влади до більш розвинутого і більш цивілізованого. Видатний французький філософ Жан Жак Руссо в «Міркуванні про походження і підстави нерівності» сформулював критерії цього розвитку: рух до громадянськості, природності (розумності) і цивілізованості, що й означає формування все більш розвиненої особистості, удосконалення громадянських відносин і раціональної цивілізованої влади. Реалізація цього руху забезпечується договором про владу між суспільством і державою про їх взаємні права, свободи і обов'язки.

Ж.Ж. Руссо вважав, що перша людина, яка обгородила ділянку спільної землі кілками і сказала – «це моє», знайшла людей, які в це повірили, була справжнім засновником громадянського суспільства, тобто суспільства індивідуалізованої приватної власності.

В праці «Про суспільний договір» Руссо фактично формулює поняття громадянського суспільства, зазначаючи при цьому: суть політичного організму полягає в узгодженні покори і свободи. За його словами, «кожний

індивід, як людина, може мати окрему волю, протилежну або несхожу на спільну волю, яку він має, як громадянин [142]».

На думку Руссо, завдяки суспільному договору людина втрачає свою природну свободу і необмежене право на все, чим вона може заволодіти, а виграє ж вона громадянську свободу і право власності на все, чим вона володіє. До активу громадянського суспільства Руссо відносив також моральну свободу, яка, на його думку, тільки одна робить людину володарем над самим собою. В основних вищезгаданих поняттях і висвітлена ціннісна система Руссо.

Нероздільність моралі і права як ще одну цінність громадянського суспільства, яка повинна втілюватись у принципах правової держави; створює сприятливі умови для функціонування громадянського суспільства, обґрунтовували німецькі філософи І. Кант та Г.В.Ф. Гегель.

Подальше уявлення про громадянське суспільство поглибив видатний німецький філософ Іммануїл Кант. Розглядаючи суперечливі якості людської природи – незлагодженість, марнославство, жагу володіння і в той же час прагнення злагоди, Кант дійшов висновку, що визначаючим у співвідношенні свободи кожного з свободою інших є формування громадянського суспільства, яке ґрунтується на таких апріорних принципах: заснованій на законі свободі або праві коритися тільки закону; рівності і громадянській самостійності.

Відносини членів громадянського суспільства, за Кантом, побудовані так: кожна особа не має вважати себе якоюсь ізольованою самоціллю, покликана бути засобом для процвітання, щастя співтовариства рівних їй і вільних людей.

І. Кант впевнений, що людське суспільство рухається вперед, а мета його розвитку – досягнення загального правового громадянського суспільства. В такому суспільстві його членам надається найбільша свобода, що дозволяє людині розвивати свої духовні здібності з найбільшою повнотою. Досягнення вільного суспільства засновано на якостях людини, її

природних нахилах. Ці нахили Кант пояснює так: людина одночасно і егоїстична, прагне до самотності, їй властиві «нетовариські якості» і, разом з тим, вона не може обійтись без інших людей. Ці дві якості антагоністичні і тому створюють свого роду антиномію. Вони подібні до сил відштовхування і тяжіння, що панують в природі.

Із принципу автономії (самостійності) людини випливає і моральна свобода. Моральність і свобода для Канта – це дві сторони однієї медалі. Моральний закон міститься в душі людини як особистості – «Я». Ідея свободи людини, її моральної самозаконності ставить відносини між особою і суспільством на твердий ґрунт взаємного визнання.

Вихідне поняття всієї системи права Канта – право власності. Він вважав, що право власності є соціальним інститутом, а не природним. Де немає суспільства, немає права власності. За словами Канта, мати щось зовнішнє за своє можна лише в правовому стані при наявності влади, яка установлює публічні закони, тобто в громадянському стані [62].

Люди прагнули усвідомити природу суспільства, в якому вони живуть, природу відносин між колективом, індивідом і владою. В цьому плані найбільш глибоке розуміння громадянського суспільства ми знаходимо у Г. Гегеля, який обґрунтував поняття громадянського суспільства не тільки як сукупність індивідів і відносин між ними, але і як сферу діяльності різних громадських інститутів, об'єднаних системою всебічної залежності. Найважливішими принципами, на базі яких функціонує громадянське суспільство, Г. Гегель називає власність, особисту свободу, публічність, загальну обізнаність, інформованість, вільно сформовану громадську думку, справедливі і суворо дотримувані закони. Елементами громадянського суспільства, за Гегелем, є: системи потреб; система правових установ, що здійснює судочинство; поліція. Кожний індивід прагне вдовольнити лише свої фізичні, егоїстичні потреби й цілі, але зробити це повною мірою тільки у взаємодії з іншими людьми. Особливого значення Гегель надавав корпораціям (або громадянським спілкам), що об'єднуються за родом

діяльності і за здатністю до праці. Завдяки їх діяльності, суперечності між індивідами згладжуються, а зв'язки між ними укріплюються в державі. Для позначення громадянського суспільства, він вживає термін – «бюргерське» (міщанське) суспільство, зміст якого пізніше був зведений марксизмом буржуазного суспільства у класовому розумінні.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель на відміну від багатьох своїх попередників розглядає громадянське суспільство і державу як самостійні інститути. Громадянське суспільство існує не в державі, а поряд з нею. Воно разом з сім'єю складає базис і спосіб існування держави. В державі представлена загальна воля громадян, громадянське ж суспільство – це сфера реалізації особливих, приватних інтересів окремих індивідів. До державної сфери Г. Гегель відносив урядову владу, адміністрацію, до сфери громадянського суспільства – поліцейську і судову владу.

Г. Гегель називає суспільством саме те, що багато хто до нього називав державою, тобто узгодження окремих особистих інтересів за допомогою спільних установок. Г. Гегель розглядав громадянське суспільство як опосередковану працею систему потреб, засновану на пануванні приватної власності і загальній формальній рівності громадян. Поява такого суспільства пов'язана з утвердженням буржуазного ладу. На думку Гегеля, громадянське суспільство і держава в своїй суперечливій єдності можуть існувати лише на базі багатьох станів, інакше кажучи, при розвинутій соціальній структурі суспільства.

Дослідники громадянського суспільства в наш час найбільше цінують у спадщині німецького філософа те, що він звернув увагу на складність та неоднозначність громадянського суспільства, вказав на притаманні йому суперечності і, в певному сенсі, був провісником концепції плюралізму. З іншого боку, його ідеї стають нині у пригоді для окреслення нової моделі громадянського суспільства, яка відповідала б умовам загального добробуту. Загальний добробут неможливий без розробки аксіологічної концепції. І тут Г. Гегель особливу увагу приділяє розмежуванню цінностей на економічні та

духовні. Перші виступають як товари, а у другому значенні цінності пов'язуються із свободою духу, і все, що має цінність і значущість, – духовне за своєю природою.

Слідом за Гегелем Маркс і Енгельс розглядають громадянське суспільство як сферу матеріального, економічного життя людей, але вони пішли значно далі. На відміну від Гегеля, який основою всього розвитку вважав «абсолютну ідею», а до громадянського суспільства ставився як до «інобуття» духу-ідеї, Маркс і Енгельс показали, що саме громадянське суспільство складає першооснову будівлі людського співжиття, а життєдіяльність громадянського суспільства є головною рушійною силою історичного прогресу, є справжнім осередком і основою всієї історії.

Громадянське суспільство у Маркса і Енгельса має вигляд громадської організації, що розвивається безпосередньо із виробництва і обігу, а сукупність економічних, виробничих відносин, що відповідають продуктивним силам і утворюють базис держави. На цьому базисі формуються соціальні відносини, що досягають ступеня групових і класових і починають сприйматися крізь призму особистих інтересів, прав і свобод. Таким чином, взаємовідносини між громадянським суспільством і державою проявляються як відносини між індивідуальною свободою і публічною владою.

Поняття «громадянське суспільство», «громадянин» широко розповсюдилось після Французької буржуазної революції XVIII ст., яка ліквідувала стани і проголосила Декларацію прав людини і громадянина. Слово «громадянин» стало символом рівноправності. Громадяни, на відміну від підданих, виступали як рівноправні члени суспільства.

Проблема ж цінностей – одна з найбільш складних та суперечливих проблем філософії, зокрема XVIII – XIX ст. За точку відліку в розгляді цієї проблеми прийнято вважати Баденську школу неокантіанства та її засновника – німецького філософа В. Віндельбанда, систематизатора основних ідей – Г. Ріккєрта. Хоча неокантіанці були не першими

філософами, які ввели поняття цінності у філософію, не підлягає сумніву, що саме вони сприяли тому, що тему «цінності й оцінки» було визнано як одну з найважливіших філософських проблем сучасності.

«Вчення про загальнозначимі цінності» в Баденській школі неокантіанства прагнуло затвердити «вічні» цінності, які, за її інтерпретацією, вищі над суб'єктивними та мінливими інтересами певного часу, будучи «обґрунтованими вищою духовною діяльністю [26, с. 302]» володіють значенням-сміслом, що лежить «над всяким буттям [135, с. 47]».

Віднаходження світу цінностей в різних областях життя і свідомості в ХХ столітті викликало незвичайний теоретичний інтерес до проблеми цінностей у філософії та соціології. Але поняття цінності по різному інтерпретувалось в різних системах. Воно досліджувалося з позиції психологічного підходу А. Мейнонгом і Дж. Сантаяною, в аспекті «натуралістичної» аксіології Р. Перрі і Дж. Дьюї, М. Вебер і Е. Дюркгейм здійснювали в аксіології соціологічний підхід і саму соціологічну проблематику осмислювали аксіологічно. Методологія марксистської філософії містила можливість розуміння цінності як об'єктивно-соціального явища. Логіко-семантичний і семіотичний аналіз цінності здійснювали Дж. Мур і Б. Рассел, Л. Вінтгеншейн і А. Річардс, Ф. де Соссюр і Ч. Морріс, Я. Мукаржовський і К. Льюїс. Серйозну розробку отримала аксіологія у феноменологічній філософії Е. Гуссерля, М. Шелера, Н. Гартмана, Р. Інгардена, Г. Шпета, М. Дюфренна, оскільки вона виявила одну з найважливіших аксіом аксіології – інтенціональність ціннісного відношення. Феноменологічна аксіологія трансформувалась в різноманітні трактування цінності в екзистенціалізмі Ж.П. Сартра, А. Камю, М. Хайдегера. Аксіологію в теологічному ключі розробляли Г. Марсель, Ж. Марітен, Н. Лосський. Розуміння цінності як атрибуту характерно, якщо не рахувати античну філософію, для робіт перед усім психологів (Д. Узнадзе, С. Рубінштейн, Г. Олпорт, К. Роджерс та інші). В такій інтерпретації слово «цінність» виявляється синонімом таких понять як смисл та значимість. На це ж

розуміння спирається і аналіз цінностей в контексті так званих ціннісних суджень. Зрозуміло, що судження про цінності будь-яких об'єктів як їх атрибуту, у відволіканні від суб'єкта оцінчного судження, могли бути об'єктом філософського дискурсу в античні часи і навіть у часи Дюркгейма, але сьогодні це було б не коректним. Проблематика ціннісних суджень в етиці сьогодні спирається на поняття оцінки, яке не претендує, на відміну від цінності, на об'єктивність. Ми визнаємо статус цінностей далеко не за всім, що має будь-яку значимість. Тим не менш трактування цінностей як атрибуту в етиці і філософії поширена не менше, якщо не більше. Головна причина цього чисто мовна: адже в англійській та німецькій мовах поняття «цінність» виражається тим же словом, що й економічне поняття «вартість», що відноситься до конкретних об'єктів. Тому не дивно, що на поняття цінності автоматично переносяться багатосмислові відтінки і нюанси слововживання, притаманне поняттю «вартість». Так, наприклад, утилітаристський підхід до цінностей в західній філософії, представлений роботами Дж. Дьюї, Р. Перрі і деяких інших авторів, називає цінностями все те, що служить реалізації потреб і інтересів. Розширене трактування цінностей розуміє під собою їх вторинність. За такого розуміння поняття цінності лишається самостійного концептуального наповнення. Сутність цінностей, які розуміються таким чином, заключена не в них самих, а в потребах та інтересах, що є джерелом цих предметних цінностей. Відповідно, поняття цінності в цьому випадку не містить нічого нового порівняно з поняттям потреби та інтересу, лише розкриваючи одну із граней функціонування останніх. «Наділяючи той чи інший об'єкт статусом цінності, – відмічає В. Малахов, – ...людина ніби суб'єктивує цей об'єкт, визнає за ним право на власний «голос» [100, с. 42]». Ще у «Визначеннях» платонівської школи говорилося: «Благо – те, що існує заради нього самого». Спектр конкретних визначень цінності в рамках цієї загальної установки досить широкий – від будь-якої особистісно осмисленої норми до усвідомленого і прийнятого смислу життя. Очевидно, що тільки

при такому підході поняття цінності можна спостерігати, реалізувати свій евристичний потенціал.

Успіхи природознавства, швидкий прогрес технології породжували ілюзії сцієнтизму і технократизму. ХХ ст. поклато край і цим ілюзіям. Відкриття квантової і релятивістської фізики показали, що світ не такий простий і зрозумілий, як це видавалось творцям класичної механіки. Екологічна криза з усією наочністю довела, що технологічний розум веде людство до загибелі.

Знову на порядку денному постала проблема ціннісних орієнтирів людства. Знову потрібно вводити безмежний оптимізм людської самовпевненості в рамки етичного закону.

Витоки базових соціально-антропологічних цінностей української культури сягають сивої давнини – ще дохристиянських часів. У фольклорі, билинах і казках, прислів'ях та приказках, в календарно-обрядових святах містились народна мудрість, елементи народних знань і уявлень, своєрідна філософія практичного життя і чітко простежувались елементи ціннісного впливу на представників молодого покоління.

В епоху Київської Русі та у пізньому середньовіччі на українських теренах традиційно існував інститут ціннісно-орієнтованих людей – святих, які виступали потужним механізмом духовного об'єднання всіх мешканців країни, всіх представників своєї Вітчизни.

З виникненням слов'янської писемності та після хрещення Русі стає можливим розвиток такої літератури, яка мала філософсько-світоглядні аспекти. Літературні джерела цього історичного періоду (літописи, розповіді про життя відомих діячів, різні послання, повчання тощо) містять значний аксіологічний матеріал. Книжки Луки Жидяти, Іларіона, Феодосія Печерського, Кирила Туровського, Климента Смолятича, Володимира Мономаха дають уявлення про давні українські ціннісні уявлення, в яких проблема людини висувається на передній план. Основні ідеї, принципи та здобутки української виховної традиції, що ґрунтується на базових цінностях

української культури, зафіксовані у творах К. Ставровецького, П. Беринди, М. Смотрицького, Л. Барановича, І. Гізеля, І. Галятовського, Ф. Прокоповича, К. Ушинського, М. Драгоманова, Б. Грінченка, М. Пирогова, Х. Алчевської, О. Духновича, М. Корфа, П. Білецького-Носенка, М. Костомарова, П. Куліша, Т. Лубенця, О. Кониського, І. Стешенка, С. Миропольського, С. Русової, О. Русова, С. Черкасенка, В. Прокоповича, Д. Багалія, М. Сумцова, О. Потебні, В. Каразіна, М. Грушевського, В. Антоновича, Д. Яворницького, В. Перетца та інших. Значним поштовхом до наукового осмислення системи базових цінностей українців було зародження українського народознавства наприкінці XVIII ст., коли розпочалися проводитися перші аналітичні дослідження з життя і побуту українців (їх здійснювали історики Я. Маркович, та В. Полетики, етнограф Г. Калиновський, філософ Г. Сковорода та ін.), а також інтенсивний розвиток українознавства у XIX ст. (в дослідженнях В. Антоновича, Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Грушевського, М. Драгоманова, П. Житецького, Ф. Колесси, М. Костомарова, М. Максимовича, О. Потебні, І. Срезневського, П. Чубинського, твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Гоголя, Марка Вовчка, П. Куліша, Лесі Українки, І. Франка та ін.).

Цінності завжди мають історичний характер – вони змінюються залежно від історичної епохи, від змін змісту та форм людської життєдіяльності. Ці та інші обставини роблять цінності рухливими, релятивними, відносними.

Для України характерно розвиток соціальних цінностей громадянського суспільства в тісному зв'язку з інформаційним суспільством, яке набуває обертів з кожним наступним роком і веде за собою цілу низку якісних змін скоріше у свідомості людей, а потім в їх об'єктивному світі.

Чим розвинутішим є громадянське суспільство, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим більшими є їхні можливості щодо самореалізації в різних сферах суспільного життя і тим меншою є небезпека узурпації

політичної влади тими чи іншими її органами або окремими особами, а, отже, тим менша загроза знецінення вже вкорінених загальнолюдських цінностей, без яких просто неможлива поява нових, характерних для даного мінливого світу.

Традиційні для демократичних держав питання добробуту та рівного доступу до політичного життя сьогодні розглядаються як чинники, що власне і уможливають досягнення суспільної безпеки й стабільності. Безпека виявляється не просто важливим параметром державного управління, а стає визначальним принципом суспільного життя. Соціокультурна строкатість України та наявність помітних міжрегіональних диспропорцій засвідчує про існування дуже істотних відмінностей як у політичних преференціях громадян, так і в їхньому ставленні до реалій економічного, соціально-політичного та культурного вимірів життя. Все це надзвичайно ускладнює і загалом ставить під сумнів можливість консенсусу на ґрунті спільних цінностей та світогляду, натомість актуалізує питання про необхідність досягнення компромісу, який уможливить не стільки подолання конфлікту інтересів, скільки спрямування конфліктної енергії в річище демократичних проектів.

Отже, переходячи від країни до країни, ми можемо зустрітися з різними по формі виявами тієї самої сутності, визначеної в її загальних, спільних рисах. На рівні емпіричних моделей громадянського суспільства ми бачимо істотні відмінності навіть у межах того громадянського суспільства, яке, на перший погляд, видається просто західним і просто ліберальним.

Створення незалежної України стало наслідком здійснення цінностей свободи і демократичних прагнень і жертвності мільйонів людей. З крахом СРСР цінності свободи і демократії вийшли на поверхню соціального життя, прорвали тоталітарний залізобетон – «Берлінську стіну» – комуністичної метафізики інтегрованої з традиційним російським імпералізмом. Тенденція, оперта у минулому на національно-демократичних інтенціях, зіштовхнулася з проблемою легітимації демократичних цінностей у нових умовах

суспільного життя. Під легітимацією розумітимемо особливий процес консолідації суспільства на основі спільних соціально-політичних орієнтирів та культурних цінностей. Йдеться, по суті, про «дефіцит» громадянської солідарності між соціальними групами і суспільними сферами; такий «дефіцит» успадковано від тоталітарного минулого, в якому повсякчас чогось бракувало – то пролетарської свідомості, то цегли і цвяхів, то гвинтівок на перші місяці війни. Фактично ерозія суспільної взаємодії була викликана насадженням метафізично і раціонально обґрунтованої, так званої, «пролетарської солідарності», яка повинна була стати умовою досягнення так само теоретично обґрунтованого добробуту.

Громадянське суспільство є не просто окремою сферою. Радше воно є відносинами між різними секторами суспільства. Це такого гатунку відносини, що не лише визнають легітимність громадянського сектора, але й сприяють взаємодії у всьому, що стосується публічних проблем. І якщо громадянське суспільство функціонуватиме саме таким чином, то такі цінності як цінності свободи людини, справедливості, солідарності, людської гідності, совісті, добра, порядності і т.д. вкоріняться, і розвиток та становлення громадянського суспільства стане закономірним процесом.

Виходячи з трьох начал, які формують громадянське суспільство – колектив, індивід, державна влада, – умовою розвитку громадянського суспільства є їх взаємна рівність, рівність їх прав, свобод і обов'язків. Домінування одного з цих начал руйнує громадянське суспільство. При пануванні держави над суспільством, чи колективу над особою, чи антиколективного індивідуалізму, громадянське суспільство не може повноцінно функціонувати, реалізувати свої потенційні можливості. В громадянському суспільстві всі конфлікти між державою і суспільством, чи індивідом регулюються не насильством, а правовими і політичними засобами, владою держави, що обмежена рамками закону.

На сьогоднішній день формування громадянського суспільства і зокрема його цінностей – процес складної і важкої праці для особи,

колективу і держави, але тільки їх поєднаними зусиллями можна досягти ідеалів вільного розвитку людини і суспільства. Теорія громадянського суспільства не завершена. Вона перебуває на стадії обґрунтування основних принципів і нових підходів до аналізу соціальності, в центрі якої є цінності.

1.2 Теоретичне осмислення понять «цінність», «громадянське суспільство»

В останні десятиліття ХХ століття світ переживає переломний період. Йде зміна великих історичних епох. Цей перелом не може не включати і зміну світоглядів, а головне – зміну провідної форми світогляду. У новій історичній епосі провідною формою світогляду стане вже не релігійна, не ідеологічна, а ціннісна свідомість. «Саме ціннісній свідомості належить стати провідною формою свідомості в новому віці, який відкриває нове тисячоліття і нову історичну епоху [25, с. 84]».

Перш ніж перейти до аналізу громадянського суспільства, його цінностей, а тим більше сьогодення українського суспільства, варто згадати основні віхи його історії. Вони, на нашу думку, демонструють первинність громадянського суспільства щодо інших соціальних інститутів. Тривалий період слабкої у ХVI-ХVIII століттях в Україні не завадив розвитку громадянського суспільства. Досить лише згадати братські школи і розвиток правової думки (конституція Пилипа Орлика), місцеве самоврядування.

Пізніше саме ці традиції були осмислені у теорії громадянського суспільства Драгоманова, концепції самоврядності М. Костомарова та вже згадуваній потужній традиції вітчизняної політичної, правової думки та науки. Але потрібно поглянути ще глибше, адже поняття «громадянське суспільство» є таким же давнім, як і сама цивілізація. Розвиток цивілізації визначається перш за все розвитком громадянського суспільства. Людське суспільство, що виникло в далекій давнині, складалося із кількох племен, до

яких входили фратрії, що поділялись, в свою чергу, на кілька сімей. Сім'я, фратрія, плем'я, громадянство – все це громади, що виникли одна із другої завдяки цілому ряду об'єднань.

Плем'я, подібно до сім'ї і фратрії, ставало незалежним цілим і мало свій особливий культ. Об'єднання племен могло відбутися тільки за умови, що культ кожного з них залишався непорушним. Відтоді, коли виник такий союз, громадська община розпочала своє існування.

Зв'язком нової асоціації слугувала передусім релігія, навіть якщо союз не був добровільним. Племена, об'єднавшись для створення громадської общини, з часом створювали спільну релігію. Але при утворенні союзів жодна з груп (сім'я, фратрія, плем'я) не втрачала ні своєї відокремленості, ні своєї незалежності. Щодо релігії існувало багато різних культів, над якими встановлювався один загальний.

Громадянство було в певному розумінні федерацією, оскільки протягом багатьох віків йому доводилось визнавати релігійну і громадянську незалежність племен і сімей і не втручатися у приватні справи один одного. Також й існування цінностей характеризує саме людський спосіб буття, рівень виділення людини з природи. Ціннісний тип світорозуміння зумовлений суспільним способом життя людини, існуванням суспільних для них потреб. Ці потреби охоплювали основні сфери побуту вже первісної людини – працю, ритуальні танці, навчання, поховальні обряди, звичаї подарунків, гостинності, заборону кровозмішання, релігійні і магічні дії. Потреба в таких видах діяльності не мала безпосереднього біологічного значення. Вони і становили основу перших ціннісних комплексів.

Завдяки соціальним потребам людина в своїй життєдіяльності могла керуватись образом належного, потрібного, але ще наявного не існуючого співвідношення речей. Завдяки цьому цінності формували особливий світ духовного буття, що підносив, людину над реальним. З розвитком суспільства і його структуруванням, поглибленням духовності людини, ускладнювалось і ціннісне світосприйняття, охоплюючи все нові потреби.

Цінності допомагали людині будувати соціально привабливий світ можливої дійсності, підносячи їх над буденністю. Ціннісні виміри давали змогу усвідомити дві площини реальності – ідеальну і реальну, співвідносячи їх, розглядаючи ідеальний світ як взірцевий щодо реального. Отже, суспільні цінності хоч і виростили з реальних соціальних потреб, поступово набували ідеалізованих рис. Цим і пояснюється їхня складна двоїста суб'єкт-об'єктна природа.

Людина живе серед інших людей, серед речей, ідей, смислів. Різні люди, речі, ідеї по-різному важливі для людини, мають для неї різну цінність. Світ людини – це світ цінностей. Цінності-це значимі для людини об'єкти (матеріальні чи ідеальні). Отже в широкому сенсі слова цінностями можна назвати узагальнені, стійкі уявлення про щось як бажане, як про благо, тобто про те, що відповідає якимось потребам, інтересам, прагненням, цілям, планам людини (чи групи людей, суспільства).

Цінності завжди займають певне місце в стосунках, інше місце в них займають люди, що приймають ці цінності в якості межових основ своїх думок та дій. З точки зору ціннісного підходу, моральне правило чи оцінка, обґрунтовані тільки в рамках спільноти, яка приймає відповідні цінності.

Осьовим смислом людського буття в світі, його смисловим центром зазвичай складають ті чи інші цінності чи система цінностей. Щоправда, ці цінності розуміються в різних напрямках по-різному. Який тільки зміст не вкладають в цей термін. В більшості випадків чисто емпірично вважають, некритично виводячи ходове значення цього слова, що цінностями є все те, в чому людина відчуває потребу. Але тоді майже немає нічого, що не було б цінністю для людини: всі предмети, якими користується, все чого вона потребує, в цей ряд стають, звичайно, і всі моральні та духовні цінності, їх поділяють і класифікують, в тому числі на матеріальні та ідеальні.

Тому, що іменували ідеєю епохи, духом тієї чи іншої культури, духом народу чи ще якимось по іншому, найбільше підходить термін «цінність».

Парадоксально те, що в науках, які мають справу з ціннісною проблематикою, поняття цінності не займає місця, хоча б приблизно такого, яке б відповідало його реальній значущості. Більш того, нелегко сформулювати, в чому полягає сама проблема цінностей. Справа не просто в тому, що цінностями не достатньо займалися і займаються, хоча й це, безумовно, справедливо. Справа в тому, що відсутнє чітке уявлення про те, до чого відноситься саме слово «цінність». Воно використовується різними авторами в абсолютно різних, взаємовиключних, неспівставних смислах, спектр яких буде в якійсь мірі представлений автором. Автори, які претендують на узагальнення різних точок зору, в кращому випадку класифікують різні підходи, навіть не намагаючись звести їх до якогось спільного знаменника, як, наприклад, Л. Столович [153], або ж констатують наявність у цінності різних аспектів чи боків, наприклад, суб'єктивного, об'єктивного чи предметного. Вступаючи в цю область дослідник може вибрати один із підходів, найбільш близький до особистого уявлення про цінності, і розвивати далі саме його, відкинувши всі інші; задача ж поєднання різних перспектив призводить до безвиходу. Саме тому дослідження з філософії, соціології та психології цінностей «не дуже приваблюють дослідників і мають низький коефіцієнт корисної дії, бо ступінь взаємного запліднення різними підходами один одного дуже і дуже невелика [153, с. 88]».

Слід відмітити, що навіть в буденному використанні цього слова мають на увазі дещо таке, що відноситься до визначальних основ життя. Це не просто те, що можна вжити на щось, що має обмежене значення, а те, в ім'я чого проживається життя, те, чого люди хочуть заради нього самого, а не заради чогось іншого. Зміст же терміну «ідея» несе з собою, скоріше певну логічну функцію, яка пов'язує в єдність уявлення і поняття. «Ідея не виражає всепроникаючу направленість людей її реалізувати [137, с. 223]». Ідея може тільки тоді стати цінністю, коли, крім нейтрального змісту, несе з собою всезагальну направленість її реалізувати. Тому, якщо ідея може нести образ

чогось суцього, то цінність скоріше несе зміст чогось повинного. Цінність, навіть реалізована, не втрачає своєї якості повинного, вона повинна знаходитись в процесі реалізації, реалізовуватись в кожному новому акті життя, завжди стверджуватись як саме життя.

Цінність повинна мати всезагальний характер для даного життя, для даного одиничного життя, душі і для даної своєрідної культури. «Замість безрадісної картини лінійної всесвітньої історії, підтримувати яку можна лише закривши очі на давліючий тиск фактів, я бачу справжню виставу множини сильних культур, з первинною силою розквітаючих з лона материнського ландшафту, до якого кожна з них строго прив'язана всім ходом свого існування, яка створює кожна на своєму матеріалі – людству – власну форму і кожна з яких має свою власну ідею, власні пристрасті, власне життя, воління, чуттєвість, власну смерть... У кожної культури свої нові можливості вираження, котрі з'являються, зріють, в'януть і ніколи не повторюються [174, с. 115]».

А. Богомоллов характеризує цінність як елемент опредмечених в формі соціальних інститутів суспільних відносин. Так же – як предметну форму існування суспільних відносин – розглядає цінність О. Дробницький, але він аналізує перед усім буття цінності недосяжної тканини структур суспільної свідомості, а в тілі конкретних предметів, що функціонують в життєдіяльності людей. Таке різноманіття трактувань цінностей було обумовлено незвичайною складністю і різнобічністю самого ціннісного відношення і відмінністю філософсько-методологічного підходу до його теоретичного осмислення. Але такий плюралізм в аксіології, на мою думку, не треба сприймати як сумбурне різноголосся. Кожний філософськи значимий підхід містив в собі можливість виявити певну межу ціннісного відношення і різні течії теорії цінності не просто боролись одна з одною, але вели між собою плідний діалог.

Виходячи з того, що розумність є специфічною якістю людини, яка відрізняє її від рослин, та тварин, Арістотель вважав, що вище благо для

людини заключається в розумній діяльності душі. Все інше має смисл та цінність у відношенні до цього вищого блага. Вище благо – безумовне, тобто абсолютне й універсальне. Це твердження можна пом'якшити в душі нашого часу: в рамках певної системи цінностей вища цінність мислиться безумовною, тобто абсолютною (такою, що не залежить від обставин) і універсальною (такою, яка має бути прийнятою кожною особистістю). В сучасній аксіології та етиці вище благо називають ідеалом. В специфічно етичному смислі ідеал передбачає деякий універсальний, тобто незмінний в залежності від обставин, осіб, індивідуальних смаків. Ідеал – це, по-перше, найбільш загальне, універсальне і, як правило, абсолютне моральне уявлення про благо і «должное», по-друге, образ досконалості у стосунках між людьми чи – в формі суспільного ідеалу – такий устрій суспільства, котрий забезпечує цю досконалість, по-третє, безумовний вищий зразок моральної особистості.

Методологічно близький до аристотелівського підходу, але змістовно істотно відмінний від нього підхід до розуміння цінностей пропонується в тому напрямі сучасної філософської антропології, котрий розвивається в руслі психоаналітичної філософії. Розглянемо його на прикладі вчення Е. Фрома [166]. Фром виходить не з пропонованого призначення людини, а із характеру її існування. На відмінну від тварин, які не володіють розумом, є частиною природи, і живе в гармонії з нею, – людина, будучи частиною природи, емансипована від неї і стоїть поза нею, вона наділена розумом, розуміє своє безсилля, межі свого існування, свою смертність. Але людина – духовна істота, а отже здатна виходити за межі самого себе, визначати себе в іншому, тобто трансцендувати. Людина народжується із єдності (єдності з природою, з іншими людьми), але живе в світі внутрішньо обособленому. Людина народжується із єдності не тільки в тому смислі, що вона історично виходить із гармонійного природнього стану. Кожен індивід народжується із єдності – утробної і дитячої єдності з матір'ю. Дитяче існування органічне, несвідоме та безтурботне – такий початковий, несвідомий, але суттєвий

досвід кожного індивіда. Рання свідомість не знає трагічності, перші паростки з'являються лише в юності. Потреба в злитті, єдності з іншими, в ідентифікації, прагненні до стабільності в контактах з іншими, суть основні із базових потреб людини.

Проголошення незалежною Україною стратегічного курсу на розбудову демократичної, економічно розвиненої, соціально орієнтованої держави обумовлює прискорення процесу її інтеграції до світового співтовариства, що і є прикладом втілення вищезгаданих базових потреб людини. Реалізація цього курсу потребує визначення основних ціннісних засад духовного відродження нації і співвіднесення їх з контекстом світової духовної і соціокультурної ситуації. Актуальність дослідження проблеми моральних, соціальних і т.д. цінностей, таким чином, обумовлюється не тільки нагальною потребою пошуку загальнозначущих підстав для вибудови фундаментальних морально-ціннісних орієнтирів суспільного розвитку, але й необхідністю визначення відповідного шляху їх формування, який пов'язується з проясненням змісту, структури і характеру функціонування індивідуальної ціннісної свідомості.

Сучасне західне суспільство все більше усвідомлює значення цінностей поряд із свободою окремої особистості, цінність сім'ї, любові, дружби та відданості, констатує при цьому їх кризу. Звісно, людина завжди цінує в більшій мірі те, чого їй не вистачає. Лише в аксіологічній площині вибудовується моральне відношення людини до людини, людини до суспільстві та суспільства до людини. Гаслом справжньої демократії повинна бути свобода людини як такої, а цінність свободи людини моральної, що означає, людини, яка може нести відповідальність не лише сама за себе, а і за мораль того суспільства, якому вона належить, яке вона складає і уособлює.

Побудова єдиної ціннісної ієрархії в суспільній свідомості суперечить засадам існуючого демократичного суспільства, основою для якого є вільний вибір пріоритетів. Та разом з цим відсутність пріоритетних оцінок в суспільній свідомості гальмує розвиток суспільства як такого, перетворюючи

його на випадкове об'єднання окремих відчужених елементів, що і спричинює відчуженість як знизу до гори так і згори до низу всіх соціальних інститутів, галузей та установ. Отже, в побудові нової ціннісної ієрархічної системи необхідно визначити вищими цінностями такі, які б одночасно були загальнолюдськими і не суперечили особистісним цінностям. Очевидно, що такою цінністю є особистість. Якщо у політиці як зовнішній так і внутрішній керуватись цією настановою, то вона буде дійсно гуманною. Орієнтація на збереження життя кожного окремого індивіда переорієнтує економіку на задоволення необхідних потреб кожного громадянина як своєї держави так і населення всієї планети.

Критерієм обрання способів задоволення потреб слугують соціальні цінності. Як елемент культури і свідомості, вони виконують стосовно суб'єкта соціальної поведінки регулятивну функцію. Цінності функціонують як соціальні критерії вибору певних варіантів поведінки за конкретної ситуації, окреслюють контури ідеалу людського співжиття, роблять цей ідеал привабливим і таким чином зумовлюють рівень інтенсивності прагнень його реалізувати.

Поведінка людини зумовлюється потребами та інтересами. Але вони мають різну вагу для індивідів і спільнот, для їхнього нормального функціонування та розвитку, тому зазвичай формується різне ставлення до них. Потреби можуть бути задоволені, а інтереси реалізовані в різні способи за допомогою різних об'єктів. Типова життєва ситуація: неможливо одночасно задовольнити всі потреби, треба вибрати, яким із них віддати перевагу й побудувати ієрархію значущості їх для суб'єкта.

Цінність – це той елемент культури, який регулює перебіг процесу задоволення потреб і реалізації інтересів. Базові ж цінності забезпечують формування всіх інших елементів культури, тобто цінностей, які є втіленням потреб, інтересів та цілей людей. Інтегрована у структуру суб'єкта (індивід, соціальна спільнота), цінність стає орієнтиром його поведінки – ціннісною орієнтацією.

В ціннісних категоріях виражені певні орієнтації знань, інтересів та вподобань різних суспільних груп та окремих індивідів. Кожна історично конкретна суспільна форма може характеризуватися специфічним набором та ієрархією соціальних цінностей, система яких виступає в якості найбільш високого рівня соціальної регуляції. В ній зафіксовані ті критерії соціально визнаного (даним суспільством і соціальної групи), на основі яких розгортаються більш конкретні і спеціалізовані системи нормативного контролю, відповідні нормативні інститути та самі ціленаправлені дії людей. Засвоєння цієї системи окремим індивідом складає необхідну основу соціалізації людини та підтримання нормативного порядку в суспільстві.

Ціннісні системи формуються та трансформуються в історичному розвитку суспільства. Значимість їх не обмежується часовими рамками існування соціальної спільності, яка їх породила.

Історично ідея соціальної спільності, бере свій початок від політично-юридичної думки давньої Греції і античного Риму. Характерною формою організації давньогрецького суспільства був поліс – місто-держава. Це політично організована громадянська община, що протистояла не тільки іншим, подібним общинам, але в межах свого міста-держави також й іншим неповноправним групам населення – переселенцям з інших міст і привезеним із-за кордону рабам. Об'єднуючи в громаду привілейоване вільне населення певної місцевості, поліс був патріархальною формою організації рабовласницького суспільства. Отже, громадянська община була релігійним союзом сімей і племен, а місто – місцем єднання, місцем проживання, і, головним чином, святилищем цього союзу.

Громадянська община ґрунтувалася на релігії і організовувалася подібно до церкви. Звідси джерело її сили, звідси також повнота її влади й необмежене панування над своїми членами. В суспільстві, що ґрунтується на таких началах, індивідуальна свобода існувати не могла, громадянин цілком підкорявся громадянській общині. Афінянин, наприклад, належав одночасно до чотирьох різних громад: він був членом сім'ї, фратрії, племені і

громадянської общини. Релігія і держава, що її підтримувала, спиралися одна на одну і складали неподільне ціле. В людині не було нічого незалежного. Вона належала державі і була приречена на її захист.

Кожна громадянська община конституювалася як незалежна, автономна одиниця з характерною республіканською формою правління, що, мабуть, найкраще відповідає общинному колективістському принципу полісної організації. Відповідно, і в сфері ідеології все це доповнювалось цілою системою характерних понять і ідей, в яких відбивалися устої полісного життя. Це, по-перше, поняття громадянства, що протистояло як корпорація вільних людей всім іншим групам населення, які не належали до корінної етнічної суспільності. По-друге, складові цього поняття, які розкривали його сутність: громадська єдність, злагода і громадська рівність, ісономія (рівність перед законом), та ісегорія (рівна свобода слова), що було характерним для демократичних полісів. Нарешті, як наслідок всього цього – поняття полісного патріотизму, усвідомлення своєї належності не тільки до спільної батьківщини і спільної єдності еллінів, але й до особливої етно-політичної єдності, до конкретної громади певного міста, що робило людину в очах давніх греків цілком правоздатним, активним членом суспільства.

Суспільне життя античного полісу було сферою не приватної, а спільної, публічної справи, тобто частиною загальнополісного, державного життя. До загальнодержавних справ належало і багато питань сімейного життя, виховання дітей і т.д.

В цьому нерозрізненому стані політичні, загальнолюдські інтереси, справи і уявлення явно домінували над всіма особливими і приватними інтересами і настроями. Громадянське суспільство було цілком підпорядковане політичному суспільству [2]. Такі ось корені громадянського суспільства як феномену, без яких аналізувати подальший його розвиток практично неможливо.

Словосполучення «громадянське суспільство», як вже неодноразово згадувалося, за останні 20 років набуло небувалого поширення в теоретичних

дискусіях і політичній риторичі. Перекладене на сотні мов, воно переступило національні та культурні кордони численних країн і стало знаком ідентифікації нових можливостей глобального взаєморозуміння й окреслення сучасних контурів того «можливого світу», невід'ємною складовою якого є ментальні особливості світосприйняття. Громадянське суспільство в такому аспекті має двобічну природу. Більше ми про нього знаємо на рівні аналітичної категорії, але значно менше – на рівні його практичного здійснення. Перспективи останнього викликають поважні дискусії уже в тому сенсі чи воно взагалі де-небудь існує як дійсність, чи залишається лише модним «симулякром», застосування якого породжує такого гатунку «гіперреальність» (У. Еко), що фактично відводить людей від справжнього стану речей, занурюючи їх вкотре, в світ сліпучої уяви щасливого прийдешнього.

Важливого значення концепція громадянського суспільства набирає за останню декаду в українських умовах соціальних, політичних, духовних, ціннісних перетворень. На конференціях, круглих столах, у статтях, у монографіях виникає, здавалося б, просте запитання: громадянське суспільство – це певний універсальний зразок, таке собі «лекало», що під нього можна закрюювати і українську дійсність, чи це радше категорія, що визначає сукупність деяких універсальних характеристик персоналістично орієнтованої соціальності, умови здійснення якої не лише допускаються, але й потребують існування плюральної сукупності онтологічних вимірів та аксіологічних орієнтацій?

На сьогоднішній день існує чимало спроб визначити сутність громадянського суспільства і його компонентів проте будь-які визначення виявляються не повними. Спочатку термін «громадянське суспільство» використовувався для розмежування суспільства та держави. Тепер він став означенням організацій й інститутів соціального порядку, що відносно незалежні від держави і визначають форму своїх взаємин із державою. Держава ототожнюється з правовим та інституціональним апаратом;

громадянське суспільство являє собою моделі різних об'єднань (групи за інтересами, професійні союзи, організації з членством), постійні й тимчасові, що не завжди підлягають правовому врегулюванню. Але шлях від минулого до сьогодення був довгим і досить насиченим ідейно, тому не слід ігнорувати здобутки попередників, адже без них сформувані нові концепції і практично і теоретично неможливо.

«Громадянське суспільство» – поняття, символічне поле, розгалуження соціальних інститутів, практик та цінностей, яке охоплює комплекс основних соціетальних характеристик та параметрів суспільної життєдіяльності, яка відокремлена від держави і є самоорганізованою [38], – таке визначення дає один із українських дослідників з даної проблематики, В.Степаненко. Він називає громадянське суспільство комплексним соціокультурним та суспільно-політичним феноменом, який включає в себе наявність та розвиненість: соціальних інститутів (незалежні медіа; громадська думка; добровільні асоціації та об'єднання громадян; принцип верховенства права, реалізований в рівності громадян перед законом та в реальному доступі громадян до правової справедливості тощо); соціальних практик (суспільна активність громадян, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська залученість до добровільних суспільних, почасти неформалізованих та «віртуальних» (наприклад, через інтернет-лист) об'єднань; поінформованість – знання місцевих та загальнонаціональних новин; правова культура і т.д.); суспільних цінностей та чеснот (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників та суспільних інститутів, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога). Дослідники відзначають такі наріжні принципи громадянського суспільства як плюралізм, публічність, легальність, сприйняття та повага до прав особистості.

Розвиток громадянського суспільства в Україні визначався віками боротьби за національне визволення та незалежну державу. Благодійництво

та соціальні послуги знаходилися в руках церкви, потім ці функції «захопила» держава в роки владування Російського царизму на теренах України, аж до радянських часів. В часи, коли на Заході католицька та протестантська гілки формували систему соціального захисту за підтримки приватних філантропів та волонтерів, закладаючи підвалини зростання громадянського суспільства, українські громади за відсутності постійної державної системи соціального захисту сформували систему самодопомоги, яка не вимагала наявності організованих структур. В містах українська інтелігенція головною метою ставила збереження національної писемності та культури, спрямовуючи, таким чином, функцію громадянського суспільства в русло політизації та національно-визвольної боротьби, а не на захист інтересів та задоволення соціальних потреб населення.

Слід згадати період громадянської війни 18-20 років ХХ століття, а також державотворення у різних його формах було свідченням життя громадянського суспільства, яке на тривалий час було загнане під кригу ідеологічного пресу марксизму у його тоталітарній версії. Хоча певною мірою громадянське суспільство України вдавалось до соціальних інститутів радянського режиму, однак ці переважно мало задовольняли його потреби. Тому в Україні і перших радянських республік ще за Радянського Союзу наприкінці ХХ років розгорнувся широкий громадський національно орієнтований рух, який і отримав назву Народного Руху України. Він сприяв становленню сучасної української державності.

В часи Радянського Союзу громадська участь та система соціального захисту була під контролем держави, що згодом привело до виникнення підпільних рухів за незалежність та національне визволення України в 60-их роках. На теренах такого руху сформувалося ядро лідерів, які змогли очолити рух за незалежність України в часи перебудови та своєю діяльністю уможливили появу незалежної держави Україна в 1991 році.

За кілька сот років своєї історії термін «громадянське суспільство» став полісемантичним: у різних країнах і в різні епохи йому було надано різних

значень. Тому перед дослідниками поставили ряд завдань, одне з яких є метою даного дослідження: з'ясування цінностей громадянського суспільства в умовах сучасного суспільства.

Становлення громадянського суспільства, згуртованість соціальних утворень передбачає розробку та створення стійкої системи пріоритетних цінностей. А це, в свою чергу, передбачає визначення базових соціальних цінностей, довкола яких згруппуються інші цінності (моральні, соціальні, політичні і т.д.) та ідеї. Якою б зазначена цінність не була (екологічна, гуманістична, національна ідея, або ідеї безпеки, свободи, справедливості тощо), вона не повинна бути нав'язаною зверху, абстрактною, або запозиченою у західного суспільства без урахування національних, ментальних особливостей українського суспільства. Процес формування системи соціальних цінностей особистості та соціальних груп проходить за участю різних соціальних інститутів та при безпосередній участі держави, її цілеспрямованого та послідовного впливу.

Громадянському суспільству в сучасній Україні має відповідати правова держава. В багатьох аспектах процеси формування громадянського суспільства і національної держави співпали, взаємно стимулюють одне одного. Відбувається процес ствердження громадянського статусу всіх членів суспільства, рівних перед законом держави. Держава, в свою чергу, зміряє поведінку всіх своїх громадян загальною міркою, незалежно від їхньої соціальної, релігійної, професійної та іншої ознаки.

В правовій державі на основі реалізації високих принципів права відбувається реальна єдність людини і держави, правове самообмеження держави, що знаходить своє найповніше виявлення в послідовному проведенню принципу взаємної відповідальності держави і людини. Історичний досвід свідчить, що практична реалізація визначених принципів правової держави, в якій основними цінностями виступає людина, демократія, гуманізм, вимагає напруження всіх соціальних зусиль, рішучих заходів щодо невідступності від цих провідних орієнтирів і цінностей.

Термін «правова держава» вперше був запропонований видатним німецьким вченим-філософом І. Кантом, а потім вживається в німецькій літературі, зокрема в працях К. Велькера, Р. фон Моля та ін. Але окремі ідеї, в яких відбивалась сутність правової держави, виникли задовго до цього, в працях давніх мислителів: Платона («Держава», «Політика»), Арістотеля («Політика», «Етика»), Цицерона («Діалоги») тощо. Далі концепція правової держави у вигляді системи знань набула розвитку у працях Дж. Локка, Ш.Л. Монтеск'є, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля.

Досліджуючи проблеми правової держави С. Франк дійшов висновку, що держава служить не будь-якій абстрактній меті, а «утвердженню цілісної правди, внутрішньому духовному розвитку суспільства [161, с. 299]»; а громадянське суспільство, в свою чергу, уособлює в собі не лише зовнішній засіб щодо задоволення інтересів окремих людей, а саме «необхідну форму громадянського співробітництва, форму служіння, здійснення об'єктивної правди [161, с. 304]». Виходячи з цього, підкреслює: «усі спроби ... установлювати абсолютний примат держави над суспільством, ... або установлювати, навпаки, примат громадянського суспільства над державою – послідовно приводять до деспотизму або до анархії [161, с. 313]».

Формування демократичної правової соціальної держави, повинно відбуватись інтенсивно і паралельно зі становленням громадянського суспільства. При цьому така держава теж має відповідати певним вимогам-принципам, які б кореспондували принципам громадянського суспільства. Так, держава є об'єднанням консолідованих, законослухняних і свідомих громадян; в ній панує право як загальна міра свободи, рівності та справедливості в суспільстві, що і спонукає розвитку та вкоріненню базових соціальних цінностей людини.

При цьому сучасна теорія громадянського суспільства розглядається як парна категорія не тільки правової, а й соціальної держави. Більш того, зазначається, що соціальна держава є державою громадянського суспільства, оскільки це поняття органічно вбирає в себе цілу низку позитивних

властивостей, що притаманні й громадянському суспільству. Такими спільними властивостями громадянського суспільства і соціальної держави є принципи: забезпечення громадянам гідного життя в розумінні їх матеріального добробуту і соціального захисту; гарантування особистої свободи громадянам; боротьба цивілізованими методами за соціальну злагоду, мирне вирішення можливих конфліктів. А це ознаки саме демократичного політичного устрою, на противагу якому існують ще тоталітарний та авторитарний устрої. Тоталітаризм вже неодноразово згадувався для характеристики державного устрою попередньої нашої епохи – Радянського Союзу. Авторитаризм – це політичний режим, що характеризується монополією на владу однієї особи, групи чи партії. До даного політичного устрою можна віднести східні деспотії, тиранії, олігархії, диктатури Давнього Риму, феодальні держави середньовічної Європи, політичні режими частини європейських країн в період між Першою та Другою світовими війнами, а в наші дні – більшість держав Азії, та Африки.

Причинами збереження авторитаризму в сучасному світі є: нерозвиненість громадянського суспільства та економічна відсталість; панування вертикальних зв'язків та відносин патронажно-клієнтального типу в суспільстві; панування підданського типу політичної культури тощо.

Отже, можна зробити висновок, що громадянське суспільство поєднується з державою завдяки особливому моральному зв'язку. Сутність його полягає в тому, що громадянське суспільство і держава повинні базуватися на однакових моральних основах, реалізовувати і дотримуватись у своєму розвитку однакових моральних принципів – принципів загальнолюдської моралі. За наявності такого суспільного стану їх взаємовідносин можна говорити про те, що громадянському суспільству відповідає громадянська держава і навпаки.

Зіставлення цих ознак дає чітке розуміння того, що відносини між державою і громадянським суспільством є відносинами між публічною владою й індивідуальною свободою. А це в сфері політичного життя означає,

що якщо в суспільство держава входить як найважливіший елемент політичної надбудови, то в громадянське суспільство держава не входить, хоч, безперечно, всі потреби громадянського суспільства неминуче проходять через волю держави, щоб у формі законів отримати всезагальне значення. Звідси, діалектика держави і громадянського суспільства така: не держава зумовлює і визначає громадянське суспільство, а останнє зумовлює, створює і контролює державу. Саме таким чином забезпечується відносно самостійне існування демократичного громадянського суспільства і правової держави.

Виникаючі зміни в ціннісному просторі українського суспільства істотно впливають на державне управління. Можна погодитися з Ю. Сурміним, який вважає, «що сьогодні потрібна серйозна творча діяльність усього суспільства зі створення й освоєння ціннісної системи держави. Держава повинна взяти на себе тягар турбот про цю ціннісну систему, забезпечити діалог у суспільстві громадян, які належать до різних ціннісних сегментів. При цьому принципово важливо домагатися того, щоб воно розглядалося не як деяка недиференційована, абстрактна цінність, а оцінювалося людьми інституційно, конкретно [154, с. 320]».

У системі базових цінностей української культури закладено могутній антикризовий, творчо-стабілізуючий потенціал, який можна використати в сучасних умовах для подолання багатьох кризових суспільних явищ, для зміни ставлення суспільства до окремої людини, для підвищення людської гідності та ролі особистої відповідальності за долю своєї країни й цілої цивілізації.

Для аналізу специфічних цінностей громадянського суспільства слід звернутися до розгляду основних його характеристик, які поступово формувались в ході розвитку сучасного суспільства. Концепція громадянського суспільства, що почала формуватися в Новому часі, розвивалась і змінювала свій зміст паралельно із суспільною реальністю, яку вона позначала. Потім, з другої половини ХІХ ст. і до другої половини ХХ ст.

про неї майже забули – як політики так і більшість науковців. А коли у 80-х роках ХХ ст. це поняття знову з'явилося як ключове в інтелектуальних дискусіях, виявилось, що всі вкладають у нього однаковий зміст.

Окрім ствердження первинності й автономності громадянського суспільства стосовно держави, значна увага була обґрунтована в межах моралі, етики та цивілізаційної ролі. Адам Фергюссон, зокрема, протиставив громадянське (цивільне) суспільство суспільствам диким і варварським, а головну ознаку цивілізованості вбачав у повільному і невпинному усуненні насильства із взаємин між людьми [162, с. 110]. Звідси бере початок тенденція етизації поняття «громадянське суспільство», тобто вкладання в нього ціннісного смислу, особливо в англійській соціальній філософії, підкреслювання в ньому моральності, вихованості, повсякденної та політичної культури. Цінністю громадянського суспільства виступає, таким чином толерантність до іншої позиції та утвердження вищості соціальної різновидності (плюралізму).

Здійснення громадянського суспільства – це здійснення солідарності і взаємодоповнюваності спільноти у такий спосіб, щоб свобода членів цієї спільноти складалася в руслі спрямування життєвого світу до спільного блага.

Солідарність у такому значенні – це рід взаємності, який не допускає заперечення іншого в принципі. Тому поняття «класової солідарності» є самозаперечним у своїй суті. Солідаристські взаємини складаються виключно як горизонтальні, рівні для них ієрархічні відносини виносяться поза комунікацію. Відповідно, солідарність як знак і значення належить до життя і не одного, а кількох людей; тобто, солідарність є конститuentом і констуктом соціального світу, і вона не може бути зведена до етики взаємодопомоги і послуги, які здійснюються приватно. Солідарність, радше, має зв'язок з моральними почуттями гатунку «Ми», про що вів мову Р. Рорті [140], і функціонує передусім у формі розуміння, яке, у свою чергу, складається на рівні світогляду.

Громадянське суспільство здійснюється через оприявлення свободи і солідарності, яка, у свою чергу, стає оприсутненням свободи «іншого» у світовідношенні особи. Оприсутнення свободи «іншого» передбачає і потребує взаємозалучення до власних справ «сердцець, почувань і Розуму» інших людей. Звідси можливості людини історично й індивідуально побільшувати сферу особистої приватності й поширювати демократичні норми і цінності комунікації. Таким чином, виховна функція громадянського суспільства полягає передусім у формуванні не лише поваги до провідних суспільних цінностей та соціальних інститутів, але й у формуванні вміння відрізняти соціальні інститути від цінностей, які вони захищають. Це означає, що справжній громадянин не лише віддасть своє життя за певний соціальний інститут, якщо це буде потрібно, але й віддасть усе життя щоб змінити цей соціальний інститут, якщо, на його глибоке переконання, це буцімто повинно відповідати потребам його громадянського сумління. Врешті-решт, сумління – та точка опертя, спираючись на яку громадянин може зрушити навіть державу, якщо порівняти його з Арістотелем, який готовий був зрушити з місця Землю, якщо йому дадуть точку опертя. Саме сумління є тим, що підказує нам, що таке «добре» і що таке «погано». Саме сумління є непідвладним соціальним інститутом, але до певної міри і судним схваленню чи осуду співгромадян. Відштовхуючись від власного сумління, приймають громадяни ті рішення, які визначають сенс їх життя. Саме сумління поступово утворюється і розвивається за допомогою різних форм громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це «соціальне утворення, яке не завжди існувало в історії людства, попри те, що деякі дослідники схильні вбачати його прототип ще у античному полісі [8, с. 7-17]». Утвердження громадянського суспільства як стійкого соціального феномену спочатку у європейській, а потім і у світовій історії пов'язане з формуванням таких собі структур (подолання відносин особистої належності (рабовласництво) та залежності (феодалізм) та визнання юридичної рівності всіх громадян), а

також такої психологічної атмосфери, за якої індивіди відчувають відкриті обрії для власної самореалізації. Духовного наповнення психологічна атмосфера громадянського суспільства набуває у національній ідеї, яка виражає цілісність виховного впливу громадянського суспільства (аж до такого поняття, як менталітет та національний характер).

Таким чином, досліджуючи психологічну атмосферу громадянського суспільства, слід передусім звертатись до аналізу глибинних її структур, які спрямовують нас до аналізу національного характеру, цивілізаційних рис певної культури, архетипів культури. На поверхню свідомості наріжні риси національного характеру виходять, зокрема, у натовпі, однак свою визначальну дію на громадянське суспільство країни вони зберігають постійно. Дещо ширший вимір психологічної атмосфери громадянського суспільства допомагає досягнути цивілізаційний його аналіз.

У неспокійному, мінливому сучасному суспільстві дедалі виразніше проявляється і набирає сили тенденція самовизначення, автономії, незалежності, самоідентифікації та самоствердження. Вплив «енергетичного поля» цієї закономірності відчувають на собі й окремі індивіди, і цілі народи, етноси, соціальні спільноти. Серед численних факторів, що живлять цю тенденцію, особливе місце посідає національний, точніше – етнічний чинник, в даному випадку український. У всьому світі великі етнічні спільноти прагнуть не тільки відродити або зміцнити власну культурну самобутність, а й домогтися відповідного територіально-державного оформлення.

Етнічні спільноти все енергійніше шукають альтернативу традиційній державі: прагнуть до таких форм життя, які повніше відповідали б їх історичному досвіду, культурним, моральним, побутовим та іншим потребам та інтересам.

Завдання забезпечення стійкого розвитку України в новому часі вимагає визначення стратегії розвитку політичної та економічної систем, культури, освіти, науки. Сьогодні, не дивлячись на наявність в Україні ряду найважливіших атрибутів демократії, різні інститути страждають

недобудованістю, економіка – соціально-політичною і гуманістичною недостатністю, духовність – ціннісною невизначеністю. А країна постійно натрапляє на нові історичні виклики і на нові можливості. «Сьогодні все ще достатньо реалістичними уявляються три історичні сценарії розвитку: «зворотній», «застійний», «динамічний», хоч шанси у кожного різні [46, с. 184]».

Проте в Україні громадянське суспільство формується в особливих умовах. Серед таких слід виокремити такі.

– Визначення стратегії розбудови громадянського суспільства в Україні відбувається тоді, коли ця проблематика вже не є нагальною для країн сталого розвитку. Останні акцентують на розвитку соціальної державності, бо мають для того сторіччями створені матеріально-духовні умови, що об'єктивно не можуть бути наразі створені в Україні. Однак саме це, як це не парадоксально з практичної точки зору, ставить Україну перед необхідністю йти власним, найкоротшим шляхом розбудови громадянського суспільства з оглядом на певний дефіцит соціального потенціалу держави. Це своєю чергою викликає суперечності між необхідністю інтенсивного розвитку громадянських інститутів та вимогою (за умов творення національної державності) зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, зокрема завдяки створенню нових державних органів влади.

– Радикальна зміна стратегій соціального розвитку передбачає досить тривалий перехідний період протиборства різних тенденцій. Одна з них спирається на вкарбовані впродовж значного історичного періоду стереотипи соціально-політичного облаштування, а інша зорієнтована на наближення до загальноновизнаних стандартів правової демократичної державності, які, проте недостатньо узгоджуються з національно-історичними особливостями українського суспільства. До того ж в Україні в основі суспільної піраміди досі превалює патерналізм і пасивність суспільства. Головна причина цього –

бідність та відсутність сформованого та дієздатного середнього класу, який є запорукою стабільності суспільства.

– Досвід політичного розвитку людства свідчить, що між проголошенням конституції держави та реальним виконанням кожного її положення кожним громадянином існує тривалий історичний період часу. Країни сталого розвитку пройшли його досить давно. Україна перебуває на початку цього періоду, внаслідок чого у гальмуванні розбудови громадянського суспільства значну роль відіграє дефіцит дієвих правових механізмів, здатних вичерпно й завжди гарантувати повний обсяг проголошених прав і свобод громадян. Тому у фундамент ідеології розбудови громадянського суспільства має бути закладена ідея правового порядку.

– Не найліпшим є ступінь усвідомлення українським соціумом таких базових цінностей громадянського суспільства, як демократія, права людини та верховенство закону, розподіл влади, світський характер держави, поліконфесійність і поважання прав національних меншин. Змістовне наповнення та трансляція цих цінностей громадській думці засновані, швидше, на іноземному, ніж на вітчизняному досвіді. А це означає, що досвіду розбудови власного громадянського суспільства доведеться набувати власними силами.

Процес становлення громадянського суспільства відбувається одночасно із зміною і людини, і самого суспільства, і держави. Людина, яка вийшла із світу загальної ворожнечі і нестриманої свободи, перетворюється на особу, що має права і обов'язки.

Умовою безконфліктного розвитку є рівновага людини, суспільства і держави. Збереження такої рівноваги гарантує існування індивідів, незалежних від державної влади, від колективу і від інших індивідів. Такий індивід має свої власні інтереси і можливості для їх реалізації, вільно вибирає варіанти своєї поведінки, узгоджуючи цю поведінку з інтересами суспільства

і держави. Порушення цієї рівноваги веде або до анархії, або до деспотизму, і, як наслідок, до руйнування громадянського суспільства.

Деякі дослідники вважають, що при аналізі громадянського суспільства найобґрунтованішим буде наголошення на його інституціональній характеристиці. На нинішньому етапі розвитку громадянського суспільства в Україні головною метою пропонується вважати створення самодостатнього третього сектору, що є основою і головним суб'єктом вільного, демократичного, мирного суспільства, яке регулюється законом і базується на активній участі усіх громадян у громадських і державних справах згідно з їх інтересами і можливостями. «Громадянське суспільство – є сукупність сформованих на добровільних та самоврядних засадах у межах Конституції та законів громадянських інститутів, за посередництва яких індивіди вільно реалізують свої природні права і свободи [77, с. 115]». Тобто, становлення громадянського суспільства обумовлено безпосередніми життєвими потребами та інтересами людей, як вже неодноразово згадувалось.

У нашому суспільстві відбулася насильницька підміна цінностей, як вважає відомий сучасний дослідник В.Горбатенко. Адже політологи, наприклад, в поняття «демократія» вкладають дещо інший смисл, який не вичерпує основні функції передбачені цією формою праління. Демократія повинна трактуватись як механізм вирішення соціальних проблем загального характеру, як гарант соціального захисту, забезпечення базових потреб, а не обмежуватись піклуванням про права людини, індивідуальні свободи та віртуальну для основної маси населення цінність, якою постала приватна власність.

Однією з сучасних цінностей є соціальна стабільність. Однак те, що ми маємо спокійне, майже стабільне суспільство – це міф. Внаслідок жорсткого впровадження ліберальної модернізації і т.д. виник широкий прошарок так званого пролетаріату, для якого властиві нігілізм, пасивність, абсентеїзм, розрив усталених соціальних зв'язків.

Ключовим елементом еволюції громадянського суспільства є міра здійснення свободи людини в різних сферах. Індивід, сукупність індивідів, соціальні спільності становлять основу виникнення, функціонування та розвитку громадянського суспільства. Саме на фундаменті своїх особистих інтересів, їх єдності та спільних проблем, що постають на шляху реалізації цих інтересів, індивіди утворюють певні громадські об'єднання. Таким чином, громадянське суспільство відбиває встановлення соціального зв'язку між індивідами. Громадянське суспільство формується історично, віддзеркалює певні якісні характеристики суспільства, набуті на певному конкретному етапі його розвитку. Завдяки розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні можна прослідкувати такі ідейні ознаки як концепція індивідуалізму, тобто людина розглядається як першооснова суспільного та політичного устрою, найвища соціальна цінність; ідея місцевого самоврядування; ліберальне розуміння свободи. Саме на цих засадах можна відмежувати державу від суспільства, розглянути її як специфічне соціальне явище. Слід також підкреслити, що поняття громадянського суспільства найадекватніше співвідноситься саме з правовою соціальною державою, оскільки це поняття відбиває найадекватніші характеристики сучасної демократії.

Сьогодні очевидно стає необхідність перегляду сутнісних орієнтаційних мотивацій українського суспільства. Точніше, не так перегляду, як окреслення, формування й усталення, адже перші спроби України часів державної окремішності привести ціннісно-світоглядні параметри суспільства у відповідність хоча б до здорового глузду дуже часто зазнавала фіаско. Власне сам факт згаданих спроб є під великим знаком питання. Але навіть якби спроби ціннісно-світоглядного та ідеологічного реформування українського суспільства мали місце, то з огляду на незадовільні результати доречно визнати, вони були щонайменше неефективними.

«Нового погляду вимагає не тільки сучасна українська нація, а загалом соціальна структура суспільства, людини України (якою вона була і якою стала в незалежній Україні) [77, с. 58]». При науковому аналізі усіх перелічених проблем може виявитись, що чимало міфів і стереотипів, які багато хто вважає діючими, вже померли, а українці живуть відповідно до нових ідеалів. Отже, варто застосовувати новий модернізаційний підхід до аналізу самої України, подій у ній та ціннісної орієнтації її громадян.

Тут виявляється і значення свідомості індивідів у формуванні загальнолюдських і зокрема соціальних цінностей, соціальна функція якої полягає в тому, що вона облагороджує практичну, утилітарно-орієнтовну свідомість і діяльність, дає людині можливість усвідомити себе не заручником стихійного перебігу подій, а особистістю, яка здатна вплинути на ці події якщо не як політичний чи інший діяч, то, принаймні, ефектом «власної присутності» в суспільстві, родині, будь-якій спільноті. Завдяки таким якостям морально відповідальної людини, як порядність, надійність, орієнтація на добро, чесність, несприйняття підлоти тощо, вона не втрачає себе за будь-яких умов, створює навколо себе силові поля благородства, честі, людяності, правдоутвердження, що є неодмінною умовою подолання кризової фази. «Немає часів настільки важких, щоб не бути чесним [47, с. 88]», – ця фраза, однак, може прислужитися суспільству лише за умови, коли до бажання бути чесним і справедливим долучаться воля, прагнення бути соціально відповідальним, активна життєва позиція людини, її практична діяльність.

«У системі ціннісних факторів особливе місце посідають моральні орієнтири. В усі часи державні діячі, можновладці, політики прагнули надати своїй діяльності реального забарвлення [22, с. 94]».

Особливо охоче зараз вдаються до мови моральності за скрутних обставин, у ситуації радикальних перетворень самих підвалин суспільного ладу, реформації політичної системи, способу господарювання, організації духовного життя людей. І тим більше, коли йдеться про становлення нового

типу міждержавних відносин, істотну зміну в статусі донедавна залежної країни. Поняття «зневажена гідність», «порушена справедливість», «знеславлена честь», «наруга», «безчесність» посідають чільне місце в суспільно-політичному лексиконі лідерів та активістів процесу національного відродження, боротьби за державну незалежність.

Атестуючи у такий спосіб ту політичну практику, яка спричинила залежність, підлеглисть, «неповноцінність» країни та народу, ідеологи цілком природно визначають діяльність, спрямовану проти такої практики, позитивними моральними категоріями: «відновлена справедливість», «справжня честь», «вистраждана свобода». Ця дихотомія добра і зла, справедливості і наруги, честі та безчестя, відбита у відповідній політичній стилістиці, стара як світ. Вона виразно представлена у творах Платона і Руссо, Гобса, Маркса і Вебера.

Відповідальність народу за сьогоднішнє і майбутнє існує не тільки перед самим собою, кожним громадянином, але і перед людством у цілому. У «Філософії права» Г. Гегель використовує в цьому плані відому думку Ф. Шелера: «Всесвітня історія є всесвітній суд [32, с. 265]». Відповідальність окремого державного організованого народу за свою діяльність, за свої взаємини з іншими народами однією стороною, гранню Г. Гегель виносить за межі його власної історії і поміщає у всесвітню історію. Ця історія – домен загального, світового духу. Цей дух судить народи, застосовує до них своє право, що є найвищим.

Проблема відповідальності і безвідповідальності народу в Україні через історичні причини поставлена дуже гостро. Український народ тривалий час був частиною народу Російської імперії і СРСР, не мав державності. Але це зовсім не означає, що правильна є позиція «друзів народу», які плачуть за його долею, представляють народ України як вічну жертву. Правильнішою є настанова на віру в його творчий, перетворювальний потенціал, у те, що він може взяти долю в свої руки, що він відповідальний за свій життєвий устрій. Дуже небезпечна ситуація для

народу, коли він звикається з роллю жертви, в такому випадку стоїть загроза взагалі нівелювання будь-яких цінностей.

В ХХ столітті виникли сильні тоталітарні системи, насильницькою силою монополізуючи величезні людські ресурси і саму людину перетворюючи в деталь соціального механізму, культивуючи антигуманістичні цінності, по суті справи, псевдоцінності. Але в тому ж ХХ столітті впали дві основні тоталітарні системи – націонал-соціалістична і радянсько-соціалістична, – показавши тим самим, що колос не може стояти не тільки на глиняних ногах, але й спиратись на псевдоцінності.

Сучасні покоління в Україні, творячи новітню історію, вже не можуть вплинути на попередню історію свого народу, але і зобов'язані висловити своє ставлення до його минулого, з чимось не погодитись, а в чомусь підхопити естафету, взявши на себе відповідальність за продовження шляху, обраного народом. Тоді це минуле вже буде належати і сучасним поколінням. Так утворився нерозривний ланцюг безлічі поколінь – тих, що жили, тих, що живуть зараз і ще не народжених. Тому статус цінностей в Україні тісно пов'язаний і з цим аспектом, адже, як ми бачимо, минуле з нашого вжитку викорінюється важко і таким чином окреслює основні особливості українських цінностей. У Конституції України прямо говориться, що приймаючи її Верховна Рада спирається на багатовікову історію українського державного будівництва, усвідомлює відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми і майбутніми поколіннями. Не задля моди на красиві слова таке положення закладається в Конституцію. Представники народу від його імені беруть зобов'язання, що народ України продовжуватиме курс на забезпечення незалежності країни, формуватиме, творитиме майбутнє, що знаходиться під їх відповідальністю. В цьому контексті можна говорити не тільки про вищеназвані цінності, в даній ситуації характерні нашому народу, а й про цінність добра, справедливості, життя і т.д.

1.3 Цінності та архетипи культури

Багато вчень, які виходять із первинності суспільства, культури і цивілізації по відношенню до індивідів, як нам здається, не можуть уникнути логічного парадоксу, який полягає в тому, яким чином суспільство, спільнота можуть бути первинними, тобто бути визначаючими та формуючими їх причиною чи основою. Тоді виходить, що суспільство не є суспільством людей, котрі єдині можуть його створити, створити його і цінності в ньому.

В той же час для багатьох напрямів у філософії було ясно, що вихідним положенням може бути тільки те, що саме люди первинні творці своєї історії, суспільства, що будь-яка зміна в суспільстві починається зі зміни самих індивідів, зі змін, які виникають в першу чергу в їх душевних ціннісних перевагах, а потім вже в діях, вчинках. Зміни в житті людини, які залежать від неї, відбуваються в рамках трьох основних вимірів її буття. В кожному з цих вимірів втілюються та трансформуються буттєві орієнтири людини, починаючи з першооснови людського буття (буденне буття), проходячи через вдосконалення примітивних сфер людського буття у більш досконалі (граничне буття), знаходячи свій прояв в комунікативному вимірі (метаграничне буття), одними із основних елементів якого є цінності.

У людини можуть змінюватись ті чи інші потреби, вона може примножити свої знання, розширити кругозір, у неї можуть змінюватись звички, зв'язки з іншими, соціальне положення, коло сім'ї, коло спілкування, але не може не змінюватись лінія її життя, ціннісні орієнтири, котрі виражаються лише у властивому їй характері вчинків, їх напрямі і своєрідному малюнку поведінки. Справа не в тому, наприклад, що багато в даній культурі хочуть вчитись, отримувати освіту. Це ще не характеризує ціннісну своєрідність кожної людини чи навіть цілої цивілізації. Справа в тому, для чого кожен з них чи вся цивілізація хоче цього. Засоби, котрими користуються люди, можуть бути однаковими, а цінності, які вони хочуть затвердити з допомогою цих засобів, можуть бути різними. Не тільки у

цивілізацій, але навіть у різних індивідів в одному і тому ж суспільстві, направлені до різних цінностей, можуть бути одні і ті ж засоби, і навпаки.

В структурі зрілої особистості цінності виконують роль перспективних стратегічних життєвих цілей і мотивів життєдіяльності, реалізація яких виражається у внеску особистості в культуру, створенні нею нових об'єктивованих форм цінностей. Взаємодія особистості та суспільства виражається в взаємопереходах соціальних та особистісних цінностей. Тому соціальні цінності – це потреби та інтереси індивіда чи соціальної групи, вироблені людською культурою та є предметами суспільної свідомості.

«Цінності можуть бути надбанням тільки самої людини, вони можуть бути створеними тільки самими людьми. Тільки люди самостійно можуть обирати ту чи іншу цінність чи не обирати жодної, віддавши себе течії подій і обставин: свобода здається їм можливістю вибору [1, с. 144]». Така думка сучасного дослідника А. Абішевої.

Загальнолюдські цінності узагальнюють конкретно-історичний досвід сукупної життєдіяльності людства, хоча усвідомлення людством своєї єдності і формування спільноти, яка виробляє, зокрема, спільні ціннісні орієнтири – процес історично досить недавній (не більше століття). Тим не менш можна говорити і про моральні цінності. Вони відображають деякі риси, властиві життєдіяльності людей різних історичних епох, соціально-економічних укладів, класової, національної, етичної і культурної приналежності. Існують цінності, які характеризують історичну епоху, соціально-економічний уклад, націю і т.д., а також специфічні цінності професійних і демографічних груп (наприклад, пенсіонерів, молоді) та інші об'єднання людей, в тому числі груп з асоціальною направленістю. Неоднорідність соціальної структури суспільства призводить до існування в ньому будь-якого історичного відрізка часу різноманітних, іноді навіть суперечливих цінностей.

Люди, як бачимо, створюють не тільки загальні їм цінності, коли об'єднуються на їх основі в деякі спільноти, общини, етноси; чим більш

розвинутими за своїм суб'єктним змістом вони стають, тим більше кожен людський індивід може жити за своїми цінностями. В рамках загальної цінності, яка властива культурі, де живе індивід, він може сповідувати свої цінності і жити за ними. А часто виникає і так, що індивід обирає цінність наперекір загальній цінності і починає стверджувати їх у відношеннях з іншими. В цьому відбивається відносно розвинута суб'єктна автономність індивідів в сучасному світі.

Цінності є чимось вищим, а ніж звичайна зацікавленість людини. Саме існування цінностей і саме через соціальні цінності людина задовольняє свої потреби і відрізняється від тварин. Культура є предметним полем формування цінностей, і цінності складають фундамент культури. Через систему цінностей і ідей, що служать для регулювання поведінки індивідів, людини, і визначається культура. Культура виступає своєрідним підсумком всієї різноманітної діяльності людини, як сукупність матеріальних і духовних цінностей, як складна ієрархія ідеалів і сенсу, значущих для конкретного суспільного організму. З позицій ціннісного підходу, культура є не що інше, як реалізація ідеально-ціннісної мети, предметний світ, узятий під кутом зору його значення для людини. Культура є цементом будівлі суспільного життя, а цінності – осередком духовного життя суспільства. Культура – це система перекладу цінностей сьогодення в буття людини, у зміст її життєдіяльності. Це спосіб побудови людського життя за рахунок досвіду сотень минулих поколінь, за рахунок реалізованих і – що особливо важливо – нереалізованих можливостей історичної діяльності. Соціальні спільності людей, що сповідують одні й ті ж цінності, об'єднуються і політично, і економічно з метою просування історії в певному напрямку. Соціальні цінності зміцнюють суспільну єдність, цілісність суспільства, перешкоджаючи руйнівному впливу ззовні. Роль особливих ідейних скріплень в суспільстві здійснюють соціальні цінності, виступають соціально-політичними ідеалами, ідеями, ціннісними настановами, орієнтаціями, понадціннісними ідеями у вигляді національних ідей. У житті суспільства цінності, що виконують важливу роль

інтегруючих, соціалізуючих, комунікативних основ, забезпечують і духовно-вольову єдність, високий рівень самосвідомості і організованості всього суспільства.

В історичному бутті культури закладено певні ідеї-образи, які стрижнево проходять крізь всю історію людства. Вимір людського буття, у межах якого відтворюється родове та цивілізаційне буття людини є буденним буттям, де дані ідеї-образи (архетипи) знаходять вперше своє місце. Сприйняття буденного буття як самоцілі гальмує актуалізацію неповторно-особистісного начала. Буденне буття людини є результатом реалізації волі до самозбереження і волі до продовження роду. Це судження підводить нас до ідеї архетипів культури, яка висунута ще Платоном і набула розробки у стоїків. Сам термін «архетип» почав активно використовуватись у I ст. Філоном Александрійським, а незабаром і давньохристиянськими мислителями, зокрема Іринеєм Ліонським та Псевдо-Діонісієм Ареопагітом. В подібному значенні слово «ідея» в ті ж роки вживав західнохристиянський теолог Августин Блаженний. Пізніше ідею ідеальних праобразів зустрічаємо у Данте, І. Гете, О. Шпенглера, та ін.

У науково-систематизованій формі теорію архетипів колективного несвідомого розробив К. Юнг. Під останніми він розумів деякі символічні схеми «колективного несвідомого», що, впливають не із соціальної взаємодії суб'єктів, що пізнають, а з глибинних шарів їхньої психіки. На думку швейцарського психолога, чим глибше ми занурюємось у сферу несвідомого, тим більше на перший план у ньому виступають не індивідуальні, а колективні праформи, що організовують і наділяють змістом реальність.

Проте базові архетипи культури не можуть бути зведені до праформ несвідомого. Вони є ширшими та універсальнішими. Те, що в аналітичній психології К. Юнга визначається як архетипічний шар несвідомого, саме повинно було колись сформуватися. Визначені К. Юнгом архетипи колективного несвідомого цілком співвідносяться з базовими реаліями

способу життя найдавнішого людства, що відтворюються протягом усієї його історії.

Ще К. Юнг показав, що колективність існує не тільки як зовнішня сила суспільного буття, а і як внутрішній феномен заглиблення у надра індивідуальної психіки. Йдеться про те, що чим більше ми заглиблюємось у самість підсвідомого, тим більше ми стикаємось з колективними структурами, тим більше на передній план виступає досвід людської ментальності. Це і буде позначено спеціальним терміном «колективне підсвідоме». К. Юнг навіть вважав, що людям різних епох можуть маритись однакові сновидіння [185].

Більш переконливим аргументом трансперсональних феноменів у ментальності особистості є національні архетипи, інакше кажучи, наскрізні символічні структури ментальності, що проходять через увесь масив національної культури і можуть стати предметом емпіричного дослідження. Такими структурами для всіх етносів та націй була трійця: «Дім» як символ святого докільця, де людина займає чільне місце, «Поле» – життєвий топос, природа, продукти на столі, «Храм» – святиня.

Ці структури внаслідок своєї символічності, можуть мати у різні епохи і в різних етносів різну інтерпретацію, але тематично вони присутні завжди.

В Україні символізм культури та спілкування з природою був доведений Г. Сковородою до ідеї третього світу, коли символи розглядаються вже не просто як засоби мови, а як формотворення особливого буття.

Архетипи можуть виступати не тільки символічними структурами, що є спільним для всіх етносів, а й множинами, спеціальними для окремих націй, наскрізних у часі утворень. Вони свідчать про те, що нація – це не тільки державна, зовнішня спільність; це і внутрішній етнос, без якого національне життя не є повним.

Аналіз архетипів становить досить адекватний, такий, що відповідає умовам наукової раціональності, метод дослідження національної культури

та національного менталітету, праісторії та майбутнього етнічних утворень. Він потребує емпіричного доведення наскрізності певних структур, що можуть застосовуватись для характеристики етнічної індивідуальності людей та спільностей, пов'язує історичні методики дослідження з логікою структурних реконструкцій культурно-історичного процесу.

Індивідуальне, як показав ще К. Юнг, найефективніше виявляється через архетипні уявлення особи чи етносу, він навіть виявив особливий архетип «самості», того, що стосується виключно «Я» суб'єкта. Сказане не означає, що метод архетипів є єдинонауковим методом дослідження національних культур. Є багато інших засобів вивчення національних феноменів типу соціально-психологічного аналізу, герменевтичного підходу, порівняльно-історичних досліджень, феноменології фольклористик, мовознавства, культурології і т.д. Перевагою методу архетипів є його здатність висвітлення найдавніших та майбутніх часів культурно-історичного життя етносів. Разом з тим вивчення архетипів національних культур послуговує і аналізу їх взаємодії, усвідомленню транснаціональних процесів. Усвідомленню транснаціональних процесів допомагає і поняття буденності, яке, як вже згадувалось, є невід'ємною складовою людини, а, отже, і життя будь-якого етносу, де архетипи мають місце. Поняття буденності широко використовує М. Бердяєв. Буденність виступає для нього охолодженням пристрастно-людяного в людині. У З. Фрейда зустрічаємо поняття «буденне життя». М. Хайдегер у «Бутті та часі» [169] та у цілому ряді своїх творів користується поняттями «буденна присутність», «присутність у її повсякденності», «повсякденна буденність», характеризуючи їх через принципову безособовість. К. Ясперс для означення буденності використовує поняття «наявне буття» – *dasein* – цей термін у нього, на відміну від М. Хайдегера, означає саме буденність.

Буденне можна охарактеризувати як підкореність Іншому та іншим, невизначеність власного шляху та небажання вибору (тут доцільно згадати психологію мас). Це, як пише Н. Хамітов [170], насолода несвободою,

відсутність відповідальності, що призводить людину до рівня об'єкту (місце цінностей людини на даному рівні її існування). В буденному бутті можна виявляти величезну зовнішню активність, однак вона завжди задана іззовні, а не внутрішньо, глибинно. Це добре виразив М. Хайдегер, який називає буденність «занепокоєністю у невласному бутті».

Трансформація архетипів культури здійснюється завдяки дії соціокультурних механізмів. Культура створює об'єктивно смислове поле людського буття. Тут архетип – це ціннісно-смиловий лад культури не тільки за нами, а й попереду нас. Таке визначення пропонує нам С.Кримський. Завдяки смисловою полю культури символічна конструкція архетипу може співвідноситись не тільки з психічними станами людини та груп людей, а й з усім різноманіттям людської діяльності. Отже, є підстави припустити, що ментальний світ людини має певну сукупність архетипічних структур (архитепічні схеми суцього, що орієнтують наше бачення світу) – трійчність буття, символіка протилежностей, завершеності кола і т.д.

Архетипи характеризують розвиток соціокультурних явищ. Вони не заперечують соціального та культурного прогресу, а навпаки, виступають показником фундаментальності його результатів. Адже чим ґрунтовнішим є культурне звершення, чим глибше воно проростає в історичний ґрунт цивілізації, тим більше людських досягнень залучено до його підготовки та здійснення. Тому найвищі досягнення людства укорінені в усій історії, в якій наскрізними є архетипи Істини, Добра та Краси. Але в найвиразнішій формі архетипи виступають у національних культурах, які втілюють долю та історичний досвід народів, хоч і не обмежуються традиціями.

Існування людини характеризується перетворенням модусів людської присутності у світі в певні екзистенціали, тобто форми усвідомленого буття, соціальні конструкції матерії та ідей, вітальну мережу переплетення матеріального та духовного. Ці екзистенціали визначаються сакральною духовністю, цінностями культури, вимірами гуманності, характеристиками людського буття. Це наступний вимір людського буття – граничний, в якому

відбувається свідомий вихід за межі буденності з її безособовою гармонією у екзистенційний простір, де людина актуалізує особистісні ознаки, стаючи одночасно відкритою світові та самотньою по відношенню до нього. Проте граничне буття є тим виміром людського буття, в якому відбувається не тільки посилення самотності, а й з'являється можливість дійсного виходу за її межі. Це означає включення в процеси творення та сприйняття культури. У граничному бутті людина виходить завдяки реалізації волі до влади і волі до пізнання та творчості. Це закладає екзистенційну основу суперечливості граничного буття. В рамках даного виміру, людина переходить на інший щабель існування, де має місце втілення її об'єктивних форм існування у більш досконалі, в рамках яких формуються і цінності її життя. Це певні соціальні інститути, де мають місце правила, закони, норми людського співжиття, зокрема мова йде і про громадянське суспільство.

Граничне буття є відтворенням буденності, трансцедентування за її межі. Це є напруження, в якому відбувається звільнення від буденності з її затишком та спокоєм. Буття має свої граничні ситуації, в яких відбувається концентрація трагічності. Проте це є тимчасові граничні вияви, що значною мірою задані ззовні – ситуації небезпечної хвороби, для прикладу, чи смерті близьких тощо.

Граничне буття, на відміну від граничної ситуації, є результат усвідомленого вибору людини. «Це ... стрибок, коли я свідомо протиставлятиму себе світові та іншим людям [186, с. 56]», – зазначає К. Ясперс. У граничному бутті зникає тимчасовість, ситуативність граничності. Саме тому у такому бутті людини зникає і буденність – як вимір, хоча в ньому з необхідністю відтворюються буденні ситуації. Таким чином, вихід у граничне буття є вихід в іншу, порівняно з буденністю, тотальність буття, в інший буттєвий простір – так зване, метаграничне буття. Метаграничне буття є подолання замкненого характеру людського буття, який виражається у самодостатності владно-вольових актів та об'єктивації як творення продуктів культури. Творчість як об'єктивація у метаграничному

бутті переходить у творчість як актуалізацію – самотворення і творення продуктивної комунікації. Розгортання метаграничного буття можливе через феномени толерантності та любові, що означає глибинне очищення і олюднення буття людини через його розречевлення, де-об'єктивації, це – екзистенційне очищення людського буття.

У метаграничному бутті процес трансцедентування, який визначає людське буття взагалі, зазнає фундаментальної метаморфози. Людське буття стає не просто трансцедентування і не просто само-трансцедентування; воно стає антропо-трансценденцією – особистісним трансцендентуванням, що входить у потаємні глибини особистості, а тому долає межі і буденного і граничного буття людини, набуваючи при цьому гармонії. Частиною гармонійного буття особистості є і духовність. Сакральна духовність тематизується концептами: віра-надія-любов; культурні цінності – ідеями істини, добра, краси; гуманізм – ідеями особистості, долі та духу. А екзистенціал національного буття розкривається через життєве наповнення концептів: Дім-Поле-Храм.

Символіка концепту «Дім» позначає святе довкілля буття людини, в якому вона може займати чільне місце. Насамперед позначається сімейна цінність, сердечне єднання, родинна захищеність. Символ «Дім» характеризує антропоцентричне буття від сім'ї до національної солідарності.

Так само в загальному визначенні символіка концепту «Поле» знаменує життєвий топос людності, зв'язок природи з хатнім столом. «Поле» – це символ природи взагалі, а не просто степу зокрема, це «поле життя», джерело багатства, походження етносу, рідний край, рідне коріння, батьківщина тощо.

Ідея храму пов'язана зі святинями людини та її етносом. Це вираз благословіння вищих сил, небесного заступництва за певну спільноту. Він поєднується з національною ідеєю і в цьому розумінні означає зв'язок небесного та земного, ідеологією софійного, освяченого мудрістю буття.

Тематизація менталітету народів має не тільки типологічні виміри, але й національну специфікацію. Широта змісту символіки концептів «Дім-Поле-

Храм» розкривається в ідейному житті тих чи інших націй своєрідністю їхнього досвіду, певними схильностями чи архетипами. Ці схильності мають історичне походження, яке часто виходить за хронологічні межі існування нації. Наприклад, найпрадавнішим словом у Старому Заповіті є слово «eres» (земля), яке позначає наскрізний концепт розвитку ментальності і тому може кваліфікуватись як архетип. Так само найархаїчнішим поняттям давньоєгипетської духовності виступає поняття «шаї» (доля), який проходить через усю історію людської самосвідомості і тим самим набуває архетипічного значення. Не менш стародавнім є поняття «свобода», яке зустрічається вже у глиняній шумерській табличці, що позначається 2350 роками до нашої ери. Сутність вказаних понять і сприяє тому духовному досвіду, який формує схильність народів і до певних ментальних форм та архетипів. Ось чому при предметній специфіці символіки понять «Дім-Поле-Храм» вона, окрім загальнолюдських референтів, виступає також знаками, орієнтирами пошуку певних архетипів нації.

Серед важливих початків модернізації суспільства знаходиться символічний образ «Поля», що асоціює архетип землі як джерела багатства та національного єднання на власному етнічному ґрунті. Земля отримує в традиційній українській свідомості подвійне тлумачення: як оброблене селянське поле, що освячене працею та хліборобськими обрядами, і як «дике поле» – степовий край постійних навал, вторгнень нехристиянських сил. Рідна земля залишається полем життя, святим жіночим початком породження усього живого. Земля зберігає і передає українцям силу і славу предків. Україна відмічена багатьма курганами як свідками міфологічної віри у приховану велич української історії.

Образ рідного краю асоціював єднання нації через загальний материнський ґрунт, землю предків. Знавець українського менталітету Г. Липинський вважав, що земля, як етнічне підґрунтя, має особливу енергетику, що впливає на його долю та індивідуальність народу.

З архетипом землі пов'язаний флористичний орнамент в українській народній творчості. Він символізував аграрні цикли відродження врожаю, а отже, – перевагу життя над смертю. Таким чином, архетип землі в українському менталітеті інтегрував аграрно-виробничий, соціально-історичний, та духовно-культурний атрибути національного життя, звичаїв та обрядів. Цей архетип проходить через увесь масив історії української духовності, від язичницьких обрядів землеробства, через християнські цінності та козацькі ідеали вільного хутору, до наукових розробок та соціальних програм сучасних партій України.

Не менш розгалуженим в українському менталітеті є концепт «Дому» як антропоцентричного буття з його моральними чеснотами. Найважливішим був архетип свободи. Адже свобода мала буттєвий вимір, що опредмечувався, у вільному, хуторському розселенні козаків. Хутір сформував особливий тип українця: селянина-воїна, який відчував себе вільним у степових просторах, і водночас уособлював внутрішню соціальність своєї оселі. Це сприяло виробленню в українському менталітеті розширеного розуміння свободи як поєднання її внутрішньо-етичних та зовнішньо-соціальних формоутворень. В Україні істотного значення набуло моральне розуміння свободи. Вона виступала як честь та гідність людини. Цим пояснюється багато епізодів української історії (початок національно-визвольної боротьби під проводом Б.Хмельницького, воля до свободи діячів УПА і т.д.).

Отже, ідеал свободи був архетепічним для українського менталітету. Він характеризував життєвий імператив України як кордонної цивілізації, яка, мабуть, була єдиною в світі, що витримала тиск степу, кочових навал. Навіть у гімні України теж проголошується принцип свободи. За катастрофічністю українська історія нагадує долю біблійних народів, більшість яких загинула, а врятовані виробили собі компенсаторну ідеологію богообраності. Український народ, який знайшов сили перебороти усі історичні драми, підкріплював свою стійкість специфічним менталітетом.

Вихідним пунктом цього менталітету була ідея святості Батьківщини, богообраності своєї землі.

В Україні, при усіх трагічних обставинах її історії, був реалізований третій компонент ситуації протистояння перемоги та поразки – можливість залишатися непереможеними, проявити незламну силу волі та надії в прагненні до ідеалу. Саме така незламність і дозволяла ментальності українського народу протистояти найдраматичнішим обставинам своєї історії.

Розгляд архетипів національної свідомості дозволяє охарактеризувати поняття менталітету не в загальній формі чинника історичного процесу, а в більш конкретному вигляді. Слід розуміти під менталітетом не стільки особливості психологічних характеристик народу, скільки формоутворення національної свідомості, які відповідають певному способу життя та буттєвому досвіду. Так, архетип землі в українському менталітеті відповідає аграрним початкам української цивілізації, господарським структурам землевлаштування, обрядово-календарним циклам сільського життя, кам'яним та кураганним пам'яткам, освячення землі тощо. Архетип свободи мав онтологічні підстави в козацьких республіканських структурах, досвіді місцевого самоврядування, військовій практиці, затвердження незалежного існування і т.д.

Архетипний статус софійності підтримувався монументально-художнім затвердженням краси як онтології Божої присутності. Відповідно, кордоцентризм буттєво укорінювався православними традиціями життя, що характеризувались посиленням на серце як джерело індивідуальності та моралі; затвердження села як «сердечної» сфери українства, практикою символізації влади та культури через образ серця в гербах та театральних виставах.

Отже, менталітет не зводиться до лише психологічного явища. Він має буттєвий статус, що виводить його за довільні рамки ідеологічного впливу на історичну практику майбутнього народу. Істотною функцією менталітету як

чинника історичного поступу є його захисна роль. Ця обставина з особливою силою в історії України, що втілювала драматичну долю нації.

Архетипи культури можна умовно поділити на архетипи локальної культури та архетипи світової культури (при цьому слід усвідомлювати умовність такого поділу). Архетипи локальної культури у своїх розгорнутих формах може стати архетипом світової культури, коли локальна культура виходить на світовий рівень, тобто коли її світоглядні основи стають актуальними для розв'язання проблем внутрішнього світу представників інших культур. Це відбувається завдяки творчості генія.

Архетипи локальної культури не лише відокремлюють її від інших, а й зумовлюють взаємодію з ними – адже така взаємодія є можливою лише на глибинно-світоглядному рівні. Смысл поняття «архетип культури» полягає в тому, що воно дозволяє прояснити специфіку локальної культури як явища, включеного у всесвітню культурну комунікацію, а світову культуру усвідомити як процес і результат вільного спілкування між локальними культурами.

Драматичність ситуації полягає в тому, що в III тисячолітті людство випробувало всі ідеї, проекти перебудови свого буття за критеріями прогресу та впевнилось, що прогрес залежить нині не від дефіциту планів та теорій подальшого розвитку, а від людських якостей.

«Якщо розвиток йде за схемою спіралі, то в середині цього процесу не може бути «дірки». Спіралі історії накручуються на стрижневі, центральні цінності, які, збагачуючись, не гинуть, а постійно відроджуються в нових формах, перетворюючи сучасність у всечасність метаісторії. Первинні колективи втілюють цю здатність збереження, відтворення і трансляції базових структур світової історії лише у специфічному, соціальному вимірі [122, с. 87]».

Спосіб буття людини, рівень виділення людини з природи характеризується саме існуванням соціальних цінностей. Цінності допомагали людині будувати соціально привабливий світ можливої

дійсності, підіймаючи їх над буденністю. Суспільний спосіб життя людини, існування суспільних потреб зумовили і ціннісний тип світосприйняття. Народившись ще в первісному суспільстві, потреби людини охоплювали основні сфери побуту – праця, ритуальні танці, навчання, звичаї поховання, дарування, гостинність, заборона кровозмішення, жарти, релігійні і магичні дії тощо склали основу перших ціннісних комплексів. Соціальні потреби в житті людини вимагали належного, потрібного, але ще явно не існуючого співвідношення речей. Тому-то цінності формували особливий світ духовного буття, що підносило людину над реальним. З розвитком суспільства і удосконаленням його структури, поглибленням духовності людини, ускладнювалося і ціннісне світосприйняття, охоплюючи і народжуючи нові й нові потреби в усіх сферах життєдіяльності людини і суспільства.

Висновки до першого розділу

Отже, розглянуто і проаналізовано основні віхи історії становлення громадянського суспільства на Заході та в Україні.

Досліджено, що становлення громадянського суспільства, згуртованість соціальних утворень передбачає розробку та створення стійкої системи пріоритетних цінностей. А це, в свою чергу, передбачає визначення базових цінностей, довкола яких групуються інші цінності (моральні, соціальні, політичні і т.д.) та ідеї. Якою б зазначена цінність не була (екологічна, гуманістична, національна ідея, або ідеї безпеки, свободи, справедливості тощо), вона не повинна бути нав'язаною зверху, абстрактною, або запозиченою у західного суспільства без урахування національних, ментальних особливостей українського суспільства. Процес формування системи цінностей особистості та соціальних груп проходить за участю різних соціальних інститутів та при безпосередній участі держави, її цілеспрямованого та послідовного впливу.

Досліджуючи психологічну атмосферу ж громадянського суспільства, слід передусім звертатись до аналізу глибинних її структурі які спрямовують нас до аналізу національного характеру, цивілізаційних рис певної культури, архетипів культури.

Громадянському суспільству в сучасній Україні має відповідати правова держава. Історичний досвід свідчить, що практична реалізація визначених принципів правової держави, в якій основними цінностями виступає людина, демократія, гуманізм, вимагає напруження всіх соціальних зусиль, рішучих заходів щодо невідступності від цих провідних орієнтирів і цінностей.

Отже, в побудові нової ціннісної ієрархічної системи необхідно визначити вищими цінностями такі, які б одночасно були загальнолюдськими і не суперечили особистісним цінностям. Очевидно, що такою цінністю є особистість.

Поведінка людини зумовлюється потребами та інтересами. Але вони мають різну вагу для індивідів і спільнот, для їхнього нормального функціонування та розвитку, тому зазвичай формується різне ставлення до них. Потреби можуть бути задоволені, а інтереси реалізовані в різні способи за допомогою різних об'єктів. Отже в широкому смислі слова цінностями можна назвати узагальнені, стійкі уявлення про щось як бажане, як про благо, тобто про те, що відповідає якимось потребам, інтересам, прагненням, цілям, планам людини (чи групи людей, суспільства).

Взаємодія особистості та суспільства виражається в взаємопереходах соціальних та особистісних цінностей. Тому соціальні цінності – це потреби та інтереси індивіда чи соціальної групи, вироблені людською культурою та є предметами суспільної свідомості.

Показано взаємодію особистості та суспільства, взаємоперехід соціальних та особистісних цінностей. Зміни, які лежать в основі буття людини відбуваються в рамках трьох основних вимірів – буденний, граничний та метаграничний виміри людського буття. В кожному з цих

вимірів втілюються та трансформуються буттєві орієнтири людини, починаючи з першооснови людського буття (буденне буття), проходячи через вдосконалення примітивних сфер людського буття у більш досконалі (граничне буття), знаходячи свій прояв в комунікативному вимірі (метаграничне буття), основною частиною якого є цінності. Соціальні цінності – це потреби та інтереси індивіда чи соціальної групи, вироблені людською культурою та є предметами суспільної свідомості.

Культура є предметним полем формування цінностей, і цінності складають фундамент культури. Через систему цінностей і ідей, що служать для регулювання поведінки індивідів, людини, і визначається культура. З позицій ціннісного підходу, культура є не що інше, як реалізація ідеально-ціннісної мети, предметний світ, узятий під кутом зору його значення для людини. Культура – це система перекладу цінностей сьогодення в буття людини, у зміст її життєдіяльності. Це спосіб побудови людського життя за рахунок досвіду сотень минулих поколінь, за рахунок реалізованих і – що особливо важливо – нереалізованих можливостей історичної діяльності

В історичному бутті культури закладено певні ідеї-образи, які стрижнево проходять крізь всю історію людства. Це судження підводить нас до ідеї архетипів культури. У науково-систематизованій формі теорію архетипів колективного несвідомого розробив К.Юнг. Ще К.Юнг показав, що колективність існує не тільки як зовнішня сила суспільного буття, а і як внутрішній феномен заглиблення у надра індивідуальної психіки.

Більш переконливим аргументом трансперсональних феноменів у ментальності особистості є національні архетипи, інакше кажучи, наскрізні символічні структури ментальності, що проходять через увесь масив національної культури і можуть стати предметом емпіричного дослідження. Такими структурами для всіх етносів та націй була трійця: «Дім» як символ святого доквілля, де людина займає чільне місце, «Поле» – життєвий топос, природа, продукти на столі, «Храм» – святиня. Далі подається аналіз даних архетипів культури в ціннісному контексті.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРА ЦІННОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1 Механізми формування цінностей

За сучасних соціально-політичних, економічних, духовних, інформаційних, національних і т.д. умов світового співтовариства надзвичайно гостро постає складне питання – пошук оптимальних, виважених шляхів, передумов та механізмів подальшого вдосконалення всіх суспільств міжнародного співтовариства, норм, правил, цінностей єдності, розвитку особистості – головної соціальної цінності сучасної цивілізації. Проблематика розвитку суспільства та людини завжди була актуальною і в теоретичному і в практичному плані впродовж усієї людської історії. Але особливого значення ця проблематика набула за нинішніх умов.

Необхідно зазначити, що за сучасних умов вже не можна використовувати для розв'язання складних проблем сьогодення тільки традиційні шляхи та засади суспільного життя. У кожную історичну епоху аналізуються ті чи інші суспільні проблеми. Зрозуміло, що виникали, виникають сьогодні й надалі виникатимуть нові, раніше зовсім невідомі складні проблеми суспільного життя. Але будь-які нагальні проблеми вимагають завжди нових нестандартних засобів та механізмів їх розв'язання.

На думку дослідників, сьогодні здійснювати розвиток будь-якого суспільства можна лише на ґрунті соціально-політичних реалій громадянського суспільства. Понад те, розвиток людини став також реально можливий лише за умов громадянського суспільства, оскільки саме в такому суспільстві людина, є не за гаслом, а на ділі вищою цінністю.

Водночас становлення та розвиток громадянського суспільства стає можливим лише за умов, коли індивіди в суспільстві створюють відповідні

різноманітні сприятливі умови у всіх сферах життєдіяльності для всебічної активності та розвитку.

Проблематика становлення та розвитку громадянського суспільства його соціальних цінностей та людини має безпосереднє відношення до незалежної України. Сучасні реформи в нашій державі, в нашому суспільстві не вичерпуються лише реформами в політичній та правовій сферах. Тим паче, що зазначені вкрай необхідні реформи в Україні нині здійснюються, на жаль, не зовсім виважено, вчасно та системно. По суті, в Україні відбувається докорінна зміна типу соціально-політичної системи, що неодмінно викликає якісні зміни способу життя всіх верств населення. Саме із становленням, формуванням та розвитком громадянського суспільства, кожної людини такого суспільства в нашій країні пов'язується можливість виходу із кризи, оновлення всіх сфер суспільного життя, перегляду політичних ідеалів, пріоритетів, цінностей.

За сучасних умов українського суспільства існує нагальна необхідність розробки науково обгрунтованої теоретичної моделі соціальних цінностей суспільного устрою, який би повною мірою відповідав інтересам кожної конкретної людини. Цей напрямок суспільного та особистісного поступу вимагає врахувати й використовувати загальнолюдські вкорінені соціальні цінності громадянського суспільства національно-культурні, буття українського народу в нинішній нестабільний час. Нині є підстави стверджувати, що розбудову громадянського суспільства та розвиток людини слід віднести до глобальних проблем людства. Формування громадянського суспільства і розвиток людини ніколи і ніде не можуть здійснюватись автоматично, внаслідок суспільного розвитку. Навпаки, подальший суспільний розвиток стає можливим лише на засадах соціальних цінностей громадянського суспільства, демократичної, правової держави, сповідування кожної людини як вищої соціальної цінності.

Соціально-правова держава – це досить усталена сукупність органів публічної влади, покликаних бути гарантом громадянських прав та свобод

людини, тобто основних соціальних цінностей, які і виступають ефективним інструментом життєзабезпечення громадянського суспільства. Поняття правової держави нерозривно пов'язано з поняттям справедливості. Право, включаючи до себе принцип формальної рівності, водночас актуалізує вимогу справедливості. Справедливість, по суті, і є смислоутворюючою підвалиною права. В сучасних умовах образ держави набув певної модифікації. Оскільки держава не виконує своїх патерналістських, соціальних функцій, тобто ігнорує своїх громадян, то і громадяни перестають відчувати свою відповідальність перед державою. Наслідком цього стає, з одного боку, системна корумпованість українського суспільства, а з іншого – стійкий низький рівень довіри до держави і всіх державних інституцій, який засвідчують усі соціологічні опитування [159, с. 25-27]. За умов масової недовіри до держави роль сили, яка рухає реформи, могла би належати інститутам громадянського суспільства. Проте головні політичні інститути громадянського суспільства розвиваються дуже повільно і непослідовно. Навіть більше, за деякими напрямками цей розвиток взагалі більш нагадує деградацію. За останні роки суттєво знизилась підтримка населенням одного з головних політичних сил демократичного суспільства – інституту багатопартійності. Знижується і залученість людей до діяльності в суспільно-політичних організаціях. За роки незалежного існування України, залученість до організованої суспільної діяльності знизилась до такого рівня, який визначає практично повну безпорадність суспільства і особи у спробі поставити під громадянський контроль ті чи ті державні структури [36, с. 125-126]. Безумовно, під час «помаранчевої революції» рівень громадянської активності значно підвищився. Але самі форми громадянської активності переважно мали і продовжують зберігати протестний характер. До того ж, вони часто стають не наслідком ініціативи самих громадян, а інспіруються політичними лідерами для досягнення їх власних корпоративно-кланових інтересів. Власні ж інтереси громадян залишаються

не усвідомленими і не артикульованими внаслідок низького рівня адаптованості до суспільних трансформацій.

За умов розвиненої соціальності людина була змушена приймати світ у двох вимірах: як світ інституцій публічного життя – «ідеологічну дійсність», сформовану офіційним кодом, з одного боку, і як світ приватний, світ особистого життя й життя первинних груп, відносно автономних від влади центру, життя, яке регулюється правилами аксіології, закодованої в народній культурі – з іншого. Консервації такого стану речей сприяла монополія центру на мас-медіа, які, замість забезпечення комунікації в суспільстві, стають знаряддям панування над семантичним кодом, що вживається в публічній сфері, формування суспільної свідомості певного ґатунку, виховання так званої «нової» людини.

На жаль, небезпечним атрибутом сучасного українського суспільства ще й на сьогодні залишається терпкий драматизм світовідчуття, невід'ємними складовими якого є орієнтаційна роздвоєність, відсутність меж, відносність, невизначеність, вірогідність і таке інше. В суспільстві панує світобачення обтяжене не продуктивними і згубними стереотипами, інерцією спорохнявілих істин. Десятиліття державності ще не витворило стійку і доцільну теорію чи доктрину національної еволюції. Як не прикро, але криза концептуальної невизначеності залишається фактом dokonаним.

В Україні оформлюється орієнтація суспільної свідомості значної частини еліти і населення України на пошук і виділення культурно-політичної ідентичності української нації, на створення незалежної держави. При цьому слід врахувати існування в суспільстві свідомості частини еліти і іншої орієнтації – колоніально-холопської ідеології і психології, які зародилися в кінці XIII століття. Причиною такої суперечливої орієнтації було загальне ослаблення Київської Русі і давньоруських князівств. Ці дві орієнтації в суспільній свідомості зіштовхувались, протиборствували, хоча більша частина населення була відчужена від політичного, духовного і культурного життя країни. Певним чином, така ситуація відродилась в

незалежній Україні: «чи треба йти вперед, з ким», замість того, щоб визначити «куди йти» і розраховувати на свої сили.

Кризове становище, в якому продовжує залишатися українське суспільство, ставить перед науковцями завдання об'єктивно і неупереджено осмислити причини, які його породили, а також чинники, що гальмують вихід із нього. Політичні партії та блоки виробили і оприлюднили програмні документи, які пропонують «хороші» і «правильні» моделі розвитку українського суспільства і держави на будь-який смак. Однак їхній вплив на суспільне життя переважно гіпотетичний. Зміни на краще відбуваються досить повільно. Політологи, філософи та експерти вказують на низку причин такого становища, хоча найбільш вразливим місцем пропонованих проектів залишається низька задіяність ментальних чинників суспільних трансформацій, що робить їх недостатньо ефективними. Слід мати на увазі, що суспільна свідомість є сферою, в котрій відбувається формування суспільних інтересів і виробляється чітка система мотивацій та стратегій цілеспрямованої діяльності як окремої особи та соціальної групи, так і суспільства в цілому, тому не можна сподіватись на серйозний результат реформування суспільного буття, залишивши поза процесом суспільну свідомість, що виросла з цього буття і йому служила. Ігнорування цього викликано не тільки невмінням чи небажанням сучасних державних діячів потужно та розумно використати продуктивні особливості українського менталітету, а й відсутністю належного методологічного аналізу та осмислення стану сучасної української суспільної свідомості, яка, вочевидь, теж переживає глибоку кризу.

В основі базових цінностей громадянського суспільства, які характерні для України, лежать архетипи української культури, які потрібно окреслити. Це сліди пам'яті про історичний досвід своєї раси, нації і навіть про долюдське, тваринне існування предків. Ці сліди (архетипи) закарбовані генетично і є психологічним корінням містичних ірраціональних рушійних сил життєдіяльності нації. Тобто є основою етнічної, національно притаманої

віри-релігії, яка, як ніщо інше, найбільш повно відображує душу народу. Українські архетипи проявляють себе як символи у міфах, казках, фольклорі, обрядах, традиціях, є узагальненням досвіду наших предків. Українська культура пройшла тривалий час формування, становлення і розвитку з найдавніших часів і до сучасності. На її розвиток впливали природні умови, географічне положення, територія, міграційні процеси, елементи інших культур. Протягом століть одні племена та етноси змінювались іншими. Кімерійці, скіфи, сармати, гуни, слов'яни, половці, татари та інші брали участь в етногенезі українців. Культурні здобутки передавались нащадкам. Основою культурного процесу було місцеве населення, яке вбирало в себе усі впливи, і творило свою культуру, Україну – географічний центр Європи. З огляду на рубіжність (вплив сходу і заходу) існують різні регіональні особливості українців сходу і заходу (на сході українці.- більш чуттєві, на заході – більш спокійні). Кордоцентризм в структурі української психіки визначається з погляду української етнопсихології – спільною ознакою українців – перевагою емоцій та почуттів над мисленням і волею, що робить їх подібними один на одного та особливостями, своєрідністю індивідуальністю східних і західних українців.

Соціогуманітарні науки в основному зосередились на вивченні громадської думки з найболючіших питань, однак не заглиблюються, зокрема, у з'ясування і пояснення всього комплексу причин та мотивацій з ментальними включно: чому саме так, а не інакше діють наші громадяни, оцінюють ті чи інші суспільні події, явища чи діячів, чому вони дотримуються тих чи інших орієнтацій, чому в одних випадках вони гостро протестують проти дій влади з мало значущих для їхніх інтересів питань і демонструють байдужість та пасивність, коли вирішується доля країни, а значить, і їхня доля. Без перебільшення можна стверджувати, що в таких, дещо нестандартних проявах поведінки значної частини людей відіграють далеко не останню роль вади успадкованої суспільної свідомості та

викривлення типового українського менталітету, пов'язані з архетипами рідної культури.

Отже, розробка належної обгрунтованої моделі методології суспільних трансформацій є однією із найактуальніших проблем, а методологічний аналіз феномену ментальності як такої, притаманних їй рис та ролі в трансформаційних процесах і поготів.

І проголошення суверенітету, розбудова незалежної Української держави, і пробудження до активного життя національних меншин – усі ці реалії сьогодення зробили актуальною проблему: самоусвідомлення українців, усіх національних спільнот, які проживають на теренах України. Менталітет народу формується упродовж усієї його історії і є продуктом довготривалого історичного розвитку. Він відображає своєрідність суспільно-історичного досвіду, нагромадженого в економічній, соціальній, культурній сферах життя. Ментальність разом з матеріальними чинниками інтегрує народ, націю в єдине ціле, складає основу національної ідентичності та ідентифікації людини, споріднює один народ, націю з іншими та відрізняє його від них, робить його неповторно самобутнім. Тому ментальність як суспільний феномен глибоко поєднана сутнісними зв'язками з соціальністю, з її історичними трансформаціями. Вона є динамічно корелятивною історичним типам соціальності, які виступають її суб'єктами, носіями, враховує їх своєрідність, відображає їхню природу і сама надає їм особливої оформленості. Теоретично ж оформлюючись у різні концепції, наукові узагальнення, функціонуючи на емоційному, психічному рівнях як етнічна ментальність, ця самосвідомість, на мою думку, й утворює ядро так званої національної ідеї, саме поняття якої є предметом живої дискусії.

Безумовно, стан ментальності людини в сучасних посттоталітарних суспільствах, зокрема і в українському, не можна не врахувати, програмуючи соціологічне дослідження громадської думки. Разом з тим, слід зважити на те, що складність і відносна короткочасність періоду трансформацій заважає визначити, якою мірою ця структура світосприйняття стабільна або тяжіє до

змін, адже на її зміст та форму впливають три вагомні чинники, на думку В.Л. Оссовського [119]: ментальність, сформована за часів тоталітаризму й зафіксована в індивідуальній та соціальній пам'яті; складна і суперечлива ситуація трансформацій суспільства в проблематичному напрямі; суспільні процеси, які відбуваються в сучасному світі взагалі. Саме тут ми обмежимося описом лише деяких зовнішніх симптомів ментальності.

Характерним виявом сучасної ментальності посттоталітарних суспільств є ставлення громадян до свого минулого. У більшості громадян ці екскурси в минуле не викликають ентузіазму й навіть дратують їх. Поточні проблеми сьогодення блокують інтерес до свого минулого. Такий інтерес природно виникає тоді, коли сьогодення сприймається як продовження минулого (або через відтворення цінностей і норм, або через явну опозицію до тих ціннісно-нормативних структур), а також коли існує відчуття задоволеності базових потреб, зокрема потреб у безпеці і стабільності, а інтерес до минулого стає своєрідною розкішшю психічного життя. Як перша, так і друга умова для багатьох зараз відсутня або суттєво обмежена.

Не зважаючи на насадження «офіційних егалітарно-колективістських цінностей [77, с. 46]» у радянський період у менталітеті українців збереглися «групово-кооперативні [77, с. 46]» цінності, цінності співжиття у громаді. Основою ціннісних орієнтацій українців, як і інших східних слов'ян, є цінності християнства. Тобто українці є людьми християнської культури. При цьому зрозуміло, що приналежність до християнської культури, зовсім не означає релігійність. Більшість українців унаслідок впливу радянської доби (просвітительські рухи XVIII ст.) є людьми світськими, якщо не сказати атеїстичними. У поточний період пошуку опорних світоглядних концепцій і ідей спостерігається певне пожвавлення інтересу до релігійної сфери, взагалі, і діяльності церкви, зокрема. Разом і з тим, у пострадянський період легалізувалися і поширилися колись неофіційні індивідуально-конкуренційні, як називають їх сьогодні філософи-політологи, цінності, як протесна форма світогляду й існування на фоні насадженої державою

колективістської ідеології. Відчайдушний ідеалізм, відчуження людей одне від одного на початку 90-их років були характерними ознаками суспільства. Зараз спостерігається тенденція до пом'якшення індивідуалізму, повернення до ментально притаманних групово-кооперативних цінностей. Існує різниця між цінностями міського й сільського населення України, між цінностями, що притаманні окремим регіонам. Тобто, процес формування ціннісних орієнтацій українців триває і життєво важливо для нації, країни, держави, суспільства зробити вибір, що сприятиме підвищенню ефективності суспільного ладу. З'ясування ціннісних орієнтацій українців, тим більше з диференціацією по категоріях населення та регіонах, моніторинг зміни цих орієнтацій не проводилися. Не проводилися мабуть тому, що відсутнє замовлення на ці дані з боку владних кіл. На жаль, з впевненістю можна стверджувати, що у владних колах держави немає проекту трансформації країни, який би зважував на цю найважливішу складову суспільного ладу. Якщо про більш раціональні політичний та економічний аспекти суспільного ладу у проектах реформ йдеться, то складова соціальних цінностей є на узбіччі уваги української владної еліти.

В Україні, що пройшла через терні радянського режиму, на розвиток громадянського суспільства впливають культурні та суспільні традиції. Це часто виражено в намаганнях держави поставити сектор в залежність, що межує поруч з традиційно низьким рівнем соціальної активності населення, якщо така активність не регулюється «зверху». Високий рівень бюрократизації, централізації влади, корупції та клановості в державних структурах, низький рівень відповідальності середнього прошарку державних чиновників відіграють негативну роль у становленні громадянського суспільства. Бізнес часто або залежний від влади, або є «сіамським близнюком» влади. Всі ці фактори не сприяли колективній добровільній взаємодії громадян заради просування своїх спільних інтересів, що не є владними, бізнесовими чи родинними.

Україна за визначенням міжнародних експертів є країною з низькою організаційною культурою. Українцям не потрібно створювати організовані структури для захисту своїх прав та інтересів, а ті сфери, де організації потрібні, оскільки вони надають змоги проведення господарчої діяльності (освіта, соціальні послуги, наука, мистецтво), традиційно «захоплені» державою або приватним бізнесом.

Як відомо, традиційні уявлення про соціальну справедливість у високо розвинутих країнах Заходу і Сходу не є однаковими. Наприклад, згідно з численними дослідженнями і спостереженнями, американці схильні набагато більше обожнювати рівень доходів і власні здібності людини, її користь для нації. Вони виявляють меншу готовність у допомозі хворим, знедоленим у порівнянні з європейцями, вважають, що кожен сам творець своєї долі й повинен нести власну відповідальність, якщо не зміг реалізувати свої здібності. В Європі й зокрема в Україні принцип милосердя був і залишається більш поширеним у суспільній свідомості.

Фундаментальні засади ментальності пов'язані і з історією. І чим більше важких випробувань випало на долю народу, тим більше на рівні масової свідомості розвинені співчуття і взаємодопомога.

Важливим чинником розвитку громадянського суспільства є довіра та відчуття прив'язаності до родичів, сусідів, колег; регіональна, локальна, місцева ідентичність трапляється набагато частіше аніж загальнонаціональна [36]. Локальні зв'язки відіграють неоднозначну роль у громадському житті. Громадські організації базуються на зв'язках особистої довіри. Чимало підприємств малого бізнесу також спираються на родинний або приятельський фундамент, родинне «осердя» гуртує спільноту, але водночас засновані на довірі зв'язки вагоміші, аніж фахові здібності [опитування свідчать, що українці довіряють насамперед собі, потім родині, а відтак Церкві].

Нарешті, мабуть, не останню роль відіграють кліматичні умови. Чим більш вони жорсткіші, тим більш соціальної солідарності виявляє нація.

Згадаймо соціал-демократичні ухили Швеції, жорсткий протекціонізм щодо власного сільського господарства, з метою його максимальної підтримки. І взагалі ефективність державної влади, її структура, спектр політичних сил детерміновані особливостями національної ментальності і духовності.

В соціокультурному полі України процес становлення і розвитку громадянського суспільства має власну специфіку. Значною мірою вона зумовлена як історичною долею української державності, так і особливостями її формування в новітній історії. З одного боку, здавалось би історичний досвід української державності, репрезентований Києво-Руською державою, запоріжською протодержавою, досвід діяльності братств і громад, створили сприятливе для формування ідеї громадянства ціннісно-сміслові підґрунтя. Недаремно, усі дослідники української ментальності, починаючи з В. Антоновича та М. Костомарова, виділяють такі визначальні для способу життя українців ідеї як висока цінність особистої свободи, вільних союзів, принцип широкого демократизму і визнання рівного політичного права задля кожного індивіда. З іншого ж боку, дослідники також вказують і на брак ідей, котрі могли би стати «основою для визначення соціальної солідарності за допомогою універсалістських термінів» і відповідних їм інституціональних форм. Має й величезне значення приналежність України до слов'янського світу. Але ж слов'янський світ теж розколений, інтереси слов'янських держав не завжди збігаються. Україна за століття своєї історії багато разів ставала жертвою і слов'янських країн, де етнічні, релігійні, етичні фактори відігравали не однозначну роль. Тому ідеї слов'янської єдності, хоч вони і популярні в Україні, все-таки вимагають істотної переоцінки в нових історичних умовах.

Особиста свобода у суспільстві можлива лише через реалізацію концепції громадянського суспільства і творення держави правової демократичної, через запровадження приватної власності. При цьому незалежна українська держава, демократичне суспільство західного типу, приватна власність та ринкова економіка – це необхідні умови для

забезпечення повної свободи особистості і прав людини. Для сучасного цивілізованого людства права людини, громадянське суспільство, правова демократія – це прості істини. Тож модернізуючи національну ідею до сучасних умов, бажаючи бачити Україну в рядах розвинутих європейських країн, ми неминуче приходимо до формування перш за все в Україні базових соціально-антропологічних цінностей, які б і створювали міцний каркас для розбудови держави. Як уже згадувалось, поведінка людини зумовлюється потребами та інтересами. Потреби можуть бути задоволені, а інтереси реалізовані в різні способи за допомогою різних об'єктів. Цінність – це той елемент культури, який регулює перебіг процесу задоволення потреб і реалізації інтересів, в даному випадку, інтересів національних. Інтегрована у структуру суб'єкта (індивід, соціальна спільнота), цінність стає орієнтиром його поведінки – ціннісною орієнтацією. Національні інтереси – це і є національна ідея, без якої неможливий поступ суспільства.

Національна ідея як сукупність уявлень, науково-концептуальних положень, історичних узагальнень, художньо-естетичних символів, інших форм і різновидів самоусвідомлення має й аксіологічний, ціннісний вимір. Вона втілюється в уявлення і поняття добра, блага, свободи, честі, справедливості, сенсу життя, ідеали й орієнтири, смислоутворювальні імперативи, принципи та норми практичної діяльності громадян, усіх членів суспільства. Ціннісні орієнтації набувають особливого значення у кризові часи, в періоди радикальних змін світоглядних парадигм, в умовах, коли норми та ідеали, що визначали й регулювали життя людей протягом тривалого часу, девальвуються, а інноваційні «правила життя» ще не народилися або не сприймаються масовою свідомістю.

І в історичному досвіді, і в сучасних умовах Україна не має сформованої національної ідеї, яка стала б основою для громадянської ідентичності. На передодні революційних подій початку ХХ ст. в Україні переважала ідея федерації усіх слов'янських народів (котра йшла від «Книги буття українського народу» та конституційного проекту М. Драгоманова), а

основою для об'єднання людей виступало соціальне питання. Відмінні ціннісно-сміслові уподобання були представлені націоналістичною ідеєю, окресленою гаслом «Україна для українців», яке висунув М. Міхновський у своїй програмі «Самостійна Україна». Кожна з цих ідейних ліній формувала власне ціннісно-сміслові підґрунтя для зростання громадянської ідентичності. Перша з них більшою мірою акцентувала пріоритет інтересів людини і громадянина, певною мірою за рахунок державної самостійності і національного самовизначення. Друга ж – інтереси держави і української нації, значною мірою за рахунок встановлення соціальної солідарності за допомогою універсалістських термінів. Саме відокремленість цих двох ідейних ліній стала одним з духовних чинників втрати Україною державної незалежності.

Відокремленість цих ідейних ліній певною мірою зберігається в Україні і сьогодні. До того ж самі відокремлені ідеї втратили свою прозорість під впливом тієї негативної духовної спадщини, яка залишилась з радянських часів і була набута під час розбудови української державності в останні роки.

Суспільство дійсно не спроможне самоорганізуватися, якщо воно не виробило спільних ідей розвитку. Справді, національна ідея – могутній локомотив історії. Національна ідея спроможна стати потужним мотивом і стимулом дій людини, соціальних груп і цілих народів. Але слід мати на увазі, що за революційним періодом завжди настають часи копіткої, наполегливої праці для налагодження нової системи господарювання, формування нової системи суспільства, коли регулятивний вплив національної ідеї значно знижується, а на передній план виходять організаційні завдання, вирішувати які, щоправда без національне орієнтованої держави, неможливо.

Національна ідея покликана якраз впорядкувати, гуманізувати й одухотворити броунівський рух розпоршеного суспільного середовища, окреслити вартісну мету трансформації соціуму і мобілізувати громадян на її реалізацію. Результатом цієї реалізації має бути поява громадянського

суспільства як стійкого феномену перш за все у свідомості громадян, зокрема українських. Тому подальшим обговоренням і буде громадянське суспільство як таке.

Передусім йдеться про брак тих ціннісно-сміслових засад, котрі перетворюють населення на громадян. У західно-європейській культурі важливе ідейне підґрунтя для формування громадянського суспільства створили теорії природного права та суспільного договору. Уся система прав і свобод, визнаних сучасним світовим співтовариством, по-суті, є засобом забезпечення базових, «природних» прав людини – права на життя, власність, свободу. Жодне з цих прав не усвідомлюється в Україні як невід’ємне і непорушне ні на державному, ні на суспільному рівні поза межами їх декларативного визнання. Українському громадянину вкрай не вистачає «здорового» індивідуалізму – самоповаги і самоврядності як усвідомлення себе у якості самотійного індивідуального члена суспільства, здатного захистити свої інтереси. Важливим для нас є зараз створення інтегральної доктрини, яка б на основі «правильних» вихідних принципів буття, «ідеалів», «ідеологій» дозволила об’єднати націю навколо значущих і зрозумілих цілей. Таку державну національну ідеологію має кожна нормальна країна.

У зв’язку з цим варто розглянути відмінне від загальноприйнятих ідей і поглядів видатного українського історика, філософа, громадського діяча Вячеслава Липинського.

Перш за все його концепцію відрізняє намагання підійти до проблеми формування української державності системно, цілісно, оминати крайнощі того, що сьогодні нам заважають розв’язувати чимало першочергових проблем.

В. Липинський виходить з того, що справжня державність може бути побудована на засадах здорового консерватизму та традиціоналізму, які пов’язані саме з особливостями української національної свідомості. На його думку, справжні національні ідеали відрізняються від неконструктивного націоналізму саме тим, що базуються на загальнолюдських цінностях.

В. Липинський весь час повторює: мова повинна йти перед усім про такі універсальні підвалини, як законність, тобто неухильне дотримання у суспільстві правових норм, маєстатичність – священне право приватної власності, загальність, тобто дотримання найважливіших біблійних, морально-релігійних правил і принципів.

Головним критерієм здоров'я нації, її розбудови, що забезпечує збереження національної самобутності, саме і є дотримання загальнолюдських універсальних форм цивілізованого співжиття.

Засадою і головним чинником забезпечення вищезгаданих загальних підвалин людського буття В. Липинський слушно вважає державність. Формування ж державності завжди спрямоване на послаблення національних конфліктів, консолідацію різноманітних соціальних і національних спільностей. Аналізуючи реалії української історії, мислитель доходить висновку, що з точки зору побудови держави спроба ототожнити ідею української нації як цілісність з ідеєю якоїсь однієї національності, нехай навіть найбільшої, української, не є конструктивною. Неможливо побудувати державність в Україні, ігноруючи інтереси представників інших народів, що проживають на її території, без допомоги ззовні. Наприклад, росіяни в Україні здійснювали політику гноблення українського народу спираючись на підтримку Росії. Проводити економічну, культурну й національну політику, не рахуючись з інтересами мільйонів росіян, очевидно, теж можна було б лише спираючись на могутню підтримку Заходу (в часи В. Липинського йшлося насамперед про польський вплив). «... поміч Варшави чи Москви у внутрішніх українських справах – це смерть, це загибель України [87, с. 73]».

«Нехай мовчить Америка й Росія, бо маю я просте синівське право із матір'ю побути на самоті». Так писав і його однодумець Василь Симоненко в своїх віршах.

Наше завдання сьогодні – знайти такі підвалини нашої державності, незалежно від національного походження у нашій державі, завдяки яким за словами Липинського «...було б честю носити ім'я Українця [86, с. 77]».

Українська національна ідея завжди була пов'язана з синтезом національного і соціально-демократичного визволення, пошуком нових форм співіснування особи й суспільства. Історично склалось так, що ця соціально-економічна модель була реалізована в інших європейських країнах, але звертаючись до потенціалу української ідеї, ми повинні пам'ятати про нерозривний зв'язок проблеми становлення української нації й державності з гуманістичним змістом цієї державності, її орієнтацію на цивілізовані форми соціального буття.

Народу України судилися страшні людські і матеріальні втрати впродовж багатьох сторіч, у тім числі і незліченні жертви у ХХ столітті, нескінченне економічне, політичне і духовне гноблення стало його історичним приреченням. Але саме це приречення призвело до виникнення особливого трагічного й водночас героїчного українського духу, особливо світосприйняття, зорієнтованого на найвищу правду й справедливість, на перш за все духовні цінності, зневагу до матеріальних багатств і навіть до власного життя. Згадаймо геніальні українські пісні, в яких безмежна туга, найвитонченіший ліризм переплітаються з величезною життєстверджувальною енергією, нездоланим оптимізмом. А вражаюча суміш поетичності, суму й неперевершеного гумору, яка утворила тонкий напій українського мистецтва.

Вітчизняні мислителі у своєму тлумаченні української ідеї як повернення до ідеалізованого минулого, абстракції емоцій – «серця» на противагу «голови» – прагматизму, позитивізму, знайшлися у річищі духовних шукань європейської цивілізації, вони сформували національно-соціальну, романтичну, естетичну, антираціоналістичну традицію, яка в чомусь навіть випереджала ідеї європейської духовної еліти.

Для того, щоб до кінця зрозуміти соціально-економічний сенс ідей того особливого типу гуманізму, який формували творці української ідеї, слід зупинитись на деяких аспектах становлення західної цивілізації. Історичним фактом є те, що здійсненням громадянського суспільства Західній цивілізації

відбувалося як спільний процес трансформації в кількох суспільних сферах: соціальній, економічній, державно-політичній, правовій, гуманітарно-культурній, і релігійній. Як, відомо, стрибок від Середньовіччя до епохи, у повному значенні цього слова, Нового Часу пов'язаний з проголошенням максимальної економічної свободи та автономії власника. Перетворення Середньовіччя на добу модерну загалом позначилось перетворенням людини підданої на людину-громадянина. То був процес активної зміни соціального статусу, перетворення станів і верств, зародження соціальної мобільності особи, яка здійснювала соціальну свободу, утворюючи нові форми виробництва і дозвілля.

Вперше в історії людства в масовій суспільній свідомості почала утверджуватися максима, згідно з якою основним джерелом добробуту в першу чергу повинна стати чесна праця, а не грабунок інших, Розум, а не сила. Це через дуже своєрідні механізми призвело до появи пануючого на початку капіталістичної доби лібералістичного світогляду. З точки зору соціальної філософії ліберальна ідеологія спирається на певні уявлення про природу людини. Людина тлумачиться як біологічна істота, «егоїст», що прагне передусім реалізувати свої головні «природні» потреби у найперших матеріальних благах. Тому тут необхідно відновити і запровадити в людське співжиття таку необхідну для формування громадянського суспільства соціальну цінність як солідарність. Людина, народжується, приймає суспільство на основі низки соціальних, інституційних, культурних, етнічних і національних індикаторів.

Громадянське суспільство в Західному світі складається як іманентний процес здійснення громадянських свобод у контексті становлення національної ідентичності, важливим складником еволюційного процесу було і є формування інституцій селянського громадянського суспільства, чи, принаймні, його прогромадських форм. Класичне американське громадянське суспільство створювалось в поселеннях, частина мешканців яких спочатку вела аграрне виробництво. Лише пізніше сільські поселення

перетворювались на міста. Американський соціолог Е. Шіلز стверджує, що «національність – необхідний інгредієнт, можливо, навіть передумова існування громадянського суспільства [192, с. 221]».

В принципі, історія країн Центральної та Східної Європи останніх півтора десятка років – це, по суті, історія формування нової колективної ідентичності. При цьому, і така ситуація властива і Україні, проголошення пріоритету ліберальних цінностей та свобод входить у суперечність із формуванням солідарності на основі цінностей партикулярної культурної традиції. Зрештою, з домінуванням дополітичних форм інтеграції. Зрозуміло, ліберальний індивідуалізм є в своїй основі несумісним з принципом інтеграції на основі спільних універсальних цінностей, які потребує демократична солідарність, а тому зазначена суперечність є логічним результатом політичного розвитку посткомуністичних країн.

Загалом, як видно з вищесказаного, розвиток громадянського суспільства в Європі супроводжувався: а) новим типом колективної ідентичності – національною свідомістю, поєднаною із громадською свідомістю в контексті формування єдиної недеспотичної національної держави-республіки; б) вимогою кожного народу – нації на право власного представницького демократичного врядування; в) вимогою до держави конституційно гарантувати свободу на рівні пріоритетного концепту прав людини; г) новим типом господарсько-економічних відносин, базованим на конкуренції і вільному ринку; д) формування конкурентних партійних політичних відносин з вимогою розподілу гілок влади; е) визнання релігійного та асоціаційного плюралізму за умов визнання ними єдиного державного конституційно-правового поля; ж) формування єдиної національної мови на всіх рівнях публічного спілкування, освіти, науки та запровадження її в якості державної у сферу політичної та економічної комунікації.

Тому процес формування громадянського суспільства в Західній Європі відбувався невідривно від змін у всіх сферах життєвого світу і не може бути зведений лише до економічних інтересів чи вільного ринку.

Підстави ідентифікування в Україні зануренні в особливості сприйняття світу, людини і суспільства. Одночасно ми активізували зусилля, спрямовані на відродження українських культурних традицій, і передусім демократичної складової національної ідейної спадщини. Ми постійно прагнемо привернути увагу до вирішальної ролі у формуванні української ідентичності й культури саме діячів гуманістичних переконань, драгоманівської та демократичної традиції, яка – і це не таємниця – нерідко замовчується.

Особливу роль у формуванні нової загальноукраїнської ідентичності має відіграти поширення в Україні «культури солідарності», створеної світовою соціал-демократією. Очевидно, кожна людина прагне бути вільною. Істотні відмінності полягають у тому, як люди розуміють свободу і воліють нею жити. Ставлення до свободи є фактично основою пріоритетності вибору напрямку активності та пов'язаними з нею цінностями. Здебільшого, скажімо, в європейській історії вибір свободи ідентифікувався з можливістю насильства над тим, хто свободу обмежує.

Наслідком цих своєрідних змін у сфері духу було становлення у суспільній свідомості морально-релігійного імперативу, згідно з яким межею свободи кожного індивіда у реалізації його власних потреб є свобода іншого «соціального атома» в суспільстві. Головний принцип цього світогляду, згідно з І. Кантом, а також і з Т. Гобсом, формулюється так: «Свобода однієї людини поширюється, доки вона не починає обмежувати свободи іншої людини [62, с. 292]». У сучасному західному світі ця ідеологія досягла великої витонченості. Тому варто замислитися, а чи правильним є сподівання про можливість створення ближчим часом громадянського суспільства без урахування духовних, національних цінностей, особливого менталітету, зорієнтованого на сучасне інформаційне суспільство. Але щоб люди

дотримувались особливих правил економічної гри, не намагаючись використовувати суто феодальні форми отримання прибутку з допомогою старого як світ методу звичайного грабунку, необхідно було створити й зробити надбанням масової свідомості й особливу етику: «етику капіталізму», як назвав її відомий соціолог Макс Вебер [29]. Ця етика під впливом ренесансного розквіту почала формуватися у протестантських ересьях реформаційного руху, без якого економічні реформи, становлення ринкової економіки були б просто неможливими. Не меншим досягненням реформ М. Лютера і Ж. Кальвіна стало формування принципово нової мотивації до праці, згідно з якою не саме по собі нагромадження матеріальних багатств править за самоціль, а виробнича економічна діяльність з необхідністю повинна сприйматись як самостійна цінність, як «богоугодна» справа.

Що ж стосується реальної історії, то ефективна ринкова економіка й нове суспільство в Європі взагалі ніколи не змогли б виникнути без жорсткого обмеження хижацького споживання пуританською мораллю, протестантською, християнською етикою. Процес формування громадянського суспільства в Західній Європі складався невідривно від змін у всіх сферах життєвого світу і не може бути зведений лише до економічних інтересів. Відомо, що здійснення громадянського суспільства у західній цивілізації є невід'ємною складовою забезпечення добробуту людини і високого стандарту життя. Упродовж кількох століть покращення умов життя людини в Європі супроводжується сталим посиленням демократичних соціальних норм, гарантією прав людини та поступовим усуненням насилля й політичного авторитаризму. Йдеться про розширення сфери свободи людини в приватному й соціальному вимірах, що загалом прийнято називати розвитком громадянського суспільства. Закладалися нові форми соціальності, в яких людина передусім поглиблювала значення індивідуальної свободи і переміщалася з ієрархічних зв'язків вертикального гатунку до рівних горизонтальних стосунків.

Сьогодні в Україні суперечливі правові норми та приписи владних структур, постійний стан конфлікту між гілками влади ставлять бар'єри на шляху продуктивного розвитку громадянського суспільства, а, отже, і освітньо-виховної сфери. Такий негативний соціальний досвід поширюється в масах, передається від покоління до покоління і ніякою мірою не нівелює попередні недоліки правління, а додає нових проблем до існування держави і виховання молодого покоління. Сьогоднішнє світосприйняття одним із своїх джерел має соціальний досвід, набутий або успадкований за умов тоталітаризму. З одного боку, прищеплювалась установка: від нас, пересічних громадян, нічого не залежить, ініціатива буде покарана.

Відродження духовних цінностей народу стає позачерговим завданням, якщо держава не бажає втратити в найближчому часі незалежність. Як відомо, основою всіх конфліктів є цінності, наявність конфлікту свідчить про те, що життя ще не припинилось, відсутність сталої ціннісної парадигми є свідченням змертвіння духу. Існують дві глобальні думки, що в глобальному суспільстві національне самовизначення мусить зникнути як феномен, людина нарешті відчує себе космополітом. Та інша, що лише на національному рівні можливе збереження індивіду від розчинення його в глобальному суспільстві. Процес глобалізації тягне за собою посилення значення людської суб'єктивності в долі суспільств і всього людства та вимог щодо збереження культурних меншин і захисту довкілля або ж самого життя на планеті. Глобалізація висуває на порядок денний цілком нові виміри у відносинах між людьми, народами, націями і цивілізаціями. Вони і собі потребують з'ясування нових способів розуміння не лише в індивідуальному і політичному рівнях. Актуальним стає формування властиво нового філософського чи в класичному сенсі – метафізичного – контексту взаєморозуміння в глобальному світі. Його інтенція не може бути гегемонізмом старого зразка. Навпаки, актуальним є принцип діалогу, толерантності і плюралізму, на яких повинна здійснюватись кооперативна, синергетична співпраця. В Україні досі продовжуються дебати з приводу

української мови, основного носія національної самоідентифікації. Прагнучи до Заходу, Україна не зважає на сучасні проблеми Заходу, не хоче бачити ці проблеми у себе, гонячись за зовнішнім добробутом, втрачає внутрішній духовний, національний стрижень і разом з тим втрачає зовнішній добробут: «становлення нашої національної держави не можна уявити без становлення національної свідомості, без відродження етносу, що ґрунтується на традиційних цінностях... [1, с. 290]».

«В продуктивних контекстах глобалізації соціуму ХХІ століття дедалі ефективнішою стає вимога консенсусу, тобто узгодження всіх позицій, а, отже, утвердження рішень від яких виграють всі [2, с. 16]». Виграти всі можуть за однієї умови, якщо кожен не лише осуджуватиме існуючі реалії сьогодення та занепад духовності, а повсякчас дбатиме про власне духовне збагачення, яке не застраховане від невдач та помилок: «...духовність – це ціннісне домобудівництво особистості... Особистість означає здатність бути вірним самому собі, зберігати самототожність у кон'юнктурних ситуаціях, що постійно змінюються [1, с. 8]».

Громадянське суспільство є плюралістичним у всіх відношення взагалі і за структурою типів особистості зокрема. Але ідеал і загальна тенденція громадянського суспільства – це гармонія внутрішнього світу людини і гармонія взаємовідносин людини та соціуму. Лише за умов громадянського суспільства можливий гармонійний тип соціальності.

Специфічного відтінку окресленому проблемному полю надає сьогодення ситуація в нашій країні. З одного боку, розклад старих соціальних й ідеологічних підвалин людської діяльності загострює потребу у висуненні власне етичних орієнтирів, що дозволяли б людям за умов нинішньої нестабільності знаходити надійну опору в житті, регулювати свої стосунки на гуманних та раціональних засадах. З другого – доводиться констатувати, що морально-ціннісна основа вітчизняної культури зазнала протягом ХХ століття таких втрат, до того ж сама ідея моралі та моральних цінностей була дискредитована до такого ступеня, що потреба у згаданих

етичних орієнтирах лише з великими труднощами знаходить для себе місце у суспільній свідомості. Тим більш нагальним і драматичним стає завдання обґрунтування подібних орієнтирів, осмислення способів їх критичної перевірки і утвердження. При цьому зрозуміло, що специфіка нашої вітчизняної ситуації вимагає від дослідників як оперативного засвоєння західного досвіду у цій галузі, що є неодмінною умовою виходу на сучасний рівень аналізу етичних проблем, так і якомога точнішого врахування особливостей вітчизняної моральної культури і її суперечливого розвитку, теоретичною відповіддю на запити якого мають зрештою стати подібні дослідження.

Таким чином, трагічний досвід ХХ століття не тільки загострив ціннісний розкол людства, але й одночасно з цим діалектично віднайшов єдність людського роду, показав, яку загрозу для його існування представляє цей розкол, який веде до знищення природної основи самого людського існування. Культивування загальнолюдських цінностей в кожній національній групі веде до їх зближення, подібно до того, як в спілкуванні дійсно культурних та інтелегентних людей немає гостроти проблеми національних відносин, бо інтелегентність і культурність передбачають відданість вищим інтелектуальним, моральним, естетичним цінностям людства. Ріст інтегративних процесів в сучасному світі і на регіональному рівні, у в'єсвітньому масштабі пов'язаний з життєвою необхідністю вирішення проблеми екології та мирного існування. Стратегії розвитку можуть бути різними і між ними необхідний діалог для розробки оптимальних рішень. Разом з тим принцип пріоритету соціальних, моральних і т.д. цінностей – не просто добра порада і гарна фраза, а аксіологічний імператив, усвідомлюваний різними напрямками філософської думки на основі вже тепер існуючих соціальних цінностей, імператив, без здійснення якого людство припинить своє існування.

Останніми роками в Україні були zdeформовані, девальвовані чи усунуті як безперспективні фундаментальні цінності та пріоритети, за якими

живуть розвинені народи світу. Заради справедливості та вичерпності необхідно зауважити, що деякі сенсожиттєві цінності й пріоритети ще взагалі не були сформовані у функціонально достатній мірі. А, значить, девальвації та розпаду були піддані їхні сурогати, замітники, котрі інтерпретувались у якості «цінностей нової цивілізації [46, с. 411]».

Про становище аксіологічної сфери сучасного українського суспільства можна сказати так: попередня система цінностей зруйнована. Падіння одного соціального ідеалу не призвело до становлення іншого, нового, який користувався б постійною довірою. Конструктивна ідея про перспективи суспільного розвитку, яку можна було б визнати як консолідуючу, згуртовуючу суспільство, поки що не вироблена. Роль ідеалу виконує розпливчате уявлення про суспільство з розвинутою ринковою економікою, високим рівнем життя, свободою людини. У результаті суспільство знаходиться в стані плюрального пошуку нових ціннісних пріоритетів. Внутрішній світ у сучасній ситуації зазнає значущих змін. З одного боку, іде процес усвідомлення своєї індивідуальності, її значимості, здобуття нових ступенів духовної свободи, пов'язаних з громадянськими правами, а з іншої – спостерігається деградація, розпад особистості, яка проявляється у криміналізації свідомості, масовому звиканні молоді до алкоголю, наркотиків, збільшенні кількості психічних відхилень тощо. В ієрархії соціально-антропологічних цінностей знижується статус духовності, яка акумулює вищі людські цінності, нівелюється значимість для молодих людей цінностей саморозвитку, трудової, освітньої діяльності, згасає інтерес до духовно-естетичної сфери, відбувається маргіналізація та іраціоналізація духовного світу. Ціннісна структура молоді характеризується різким зростанням у ній вагомості індивідуальних мотивацій. Ця тенденція носить стійкий характер.

На рівні ж масової свідомості порушився більш-менш стрункий асоціативний ряд, пов'язаний з такими поняттями як свобода, гідність, відповідальність, кров, людяність. Звісна річ, в умовах, коли значення й

сміслове навантаження визначальних термінів порушене або невизначене, піднімається до суспільно-політичних узагальнень чи просто аналізу стає справою невдячною. Однак інтегральна криза ідейно-духовної сфери вимагає нагального втручання в божевільний процес тотальної ідеологічної ентропії.

Сьогодні стає дедалі очевиднішим, що соціальна структура українського суспільства набуває стресогенного характеру, особливо для тих, хто не зміг ефективно адаптуватися в нових умовах. Порушення вчорашньої, нехай і штучно створеної соціальної рівності в життєзабезпеченні переважної більшості населення держави, нагромадження багатства на одному полюсі та все більше зубожіння – на іншому, призвели до соціальної напруженості в суспільстві, посилення агресивності значної частини населення, протистояння між більшістю збіднілого народу та прошарками надбагатих людей. Особливу зону морального конфлікту утворюють різні релігійні конфесії та кримінальні групи. Тому важливим завданням людини є діяльність, спрямована на управління духовним розвитком суспільства та регулювання процесів його диференціації.

Тож серед пріоритетів української державності на сучасному етапі важливу роль відіграє консолідація українців як нації і як поліетнічного народу, становлення моральнісної бази людей з виразною національною свідомістю та національними ідеалами. Національна свідомість в свою чергу історично є варіантом громадянської свідомості, якщо людина ідентифікує себе не з окремою громадою, а з територіально-культурним дискурсом, що стає особливо актуальним у часи військової чи терористичної загрози. Національна свідомість – це не лише диференціація з іншим колективним типом життя, це передусім соціокультурна основа психологічної та правової відповідальності людини перед самою собою й перед іншими. Національне самоусвідомлення надає членам спільноти відчуття спільної участі в створенні умов безпеки і добробуту. Іншими словами, «джерела національної самосвідомості були щонайрізноманітніші й охоплювали багато сторін матеріальної та інтелектуальної культури українців [72, с. 253]». Це також

пояснює, чому в радянську добу «характерна українська національна ідентичність, навіть не підперта українською мовою, панує в більшості русифікованих регіонах республіки [72, с. 253]». Держава є завершеним виявом колективної турботи про безпеку кожного і рівні громадські права. Послідовно здійснюваний громадянський поступ неминує передбачати наявність розвиненої національної свідомості і держави. Тому головним для суспільства має бути дотримання цілісності інтересів усіх його членів. Саме це має вирішити суперечності і нівелювати розбіжності між інтересами різних верств населення.

Становлення громадянського суспільства зумовлені індивідуалізацією, зростання самосвідомості людини, розширенням сфери її соціально значимих ініціатив. З іншого боку, лише вільне суспільство може бути гарантом свободи, вільної самореалізації особистості. Людина – істота соціальна і вона неминує репродукує над індивідуальну якість суспільності в процесі самореалізації. Немає сумніву, що саме громадянське суспільство є головним механізмом забезпечення реалізації потреб та інтересів людини. Можна стверджувати, що потреби, інтереси, цілі, цінності постають як невід'ємні атрибути суб'єкта та як головні рушійні сили розвитку суспільства. Громадянське суспільство може стати реальністю в нашій державі лише в тому випадку, якщо демократія розвинеться в суспільстві, в якому індивід, його розвиток, добробут стануть метою і сенсом особистісного життя, де не буде ніякої зовнішньої сили, здатної маніпулювати людиною.

Виявлено, на основі аналізу західних демократичних держав, суспільство дійсно не спроможне самоорганізуватися, якщо воно не виробило спільних ідей розвитку. Єдине на що український народ може вважати своїм здобутком і фундаментом для побудови громадянського суспільства, характерного саме для нас – це архетипи української культури. Вони в одночас є і основою цінностей нашого народу, які є основними елементами суспільства.

2.2 Цінності громадянського суспільства як детермінанти людської поведінки

«В цінності ми бачимо цілі і засоби культуротворчої діяльності людини, а в культурі – перетворення людиною себе і всього світу відповідно до певних цінностей [174, с. 365]».

Поведінка людини зумовлюється потребами та інтересами. Але вони мають різну вагу для індивідів і спільнот, для їхнього нормального функціонування та розвитку, тому зазвичай формується різне ставлення до них. Потреби можуть бути задоволені, а інтереси реалізовані в різні способи за допомогою різних об'єктів. Типова життєва ситуація: неможливо одночасно задовольнити всі потреби, треба вибрати, яким із них віддати перевагу й побудувати ієрархію значущості їх для суб'єкта.

Цінність – це той елемент культури, який регулює перебіг процесу задоволення потреб і реалізації інтересів. Інтегрована у структуру суб'єкта (індивід, соціальна спільнота), цінність стає орієнтиром його поведінки – ціннісною орієнтацією.

Зміст категорії «цінність» не завжди можна прямо, безпосередньо пов'язати з тією чи іншою потребою, з тим чи іншим інтересом. Іноді між реальними життєвими потребами, інтересами і конкретними цінностями знаходиться ціла система «проміжних» ланок, які приховують наявний зв'язок. І тільки той дослідник, який має надійний інструментарій аналізу, не заангажований ідеологічними чи пізнавальними догматами, може виявити реальні взаємозв'язки, а не обмежуватись абстрактними, беззмістовними умовиводами про «добру» чи «злу» природу людини, про «вічні» цінності і т.д. Ми зараз переживаємо таку епоху. Економічні, екологічні, політичні і т.д. кризи, якщо не у всіх, то у всіх тих випадках, коли має місце духовна, ціннісна криза, є наслідком і частиною останньої. Духовна, тобто ціннісна криза тим відрізняється від всіх інших криз, що тут людина ніби втратила саму себе, те з чим вона себе ідентифікувала, вірила, що те, що є для неї

цінністю, це і є вона сама в її глибинній сутності, і, втративши котре, ніби прийшов час закінчити це життя, яке стало пустим, облишеним своєї суті. Це, як назвав би Ж.-П. Сартр, існування без сутності.

Однак на відміну від Сартра можна, в принципі, стверджувати, що людина в такій ситуації все-таки не втрачає своєї сутності, ніж, як розуміє автор даних рядків, є можливість вибору, його свобода самовизначення. Ця можливість вибору, як впливає з попереднього аналізу, є вибір не будь-чого зовнішнього самій людині, а вибір нею самої себе. Отже, якщо людина не втратила цієї можливості вибору, то вона не втратила і своєї сутності, своєї суб'єктної здатності вибирати і вирішувати. Людина повсякчас, роблячи вибір, вибирає чи відхиляє певні цінності, висловлює причетність до рівності та справедливості. Самовизначення індивіда є таким моментом його свободи, в якому він упевнюється, що його індивідуальність чи воля не визначена нічим іншим, а ніж сама собою. Самовизначення споріднене з практичним розумом людини, під яким, на думку Т. Гріна, «ми розуміємо усвідомлення можливості досконалості, яку реалізує в собі суб'єкт усвідомлення [43, с. 453]». Близький до цієї ідеї був також Дж. Мілль. Він виходив з того, що кожен індивід мав свою неповторну особисту «спонтанність» чи «натуру» для якої «внутрішньо притаманна якась цінність або, що вона сама по собі заслуговує на якусь особливу увагу [106, с. 67]».

Однак, якщо жодна цінність не вкорінена в людині біологічно, то є, в крайньому випадку, одна, котра, хоч і теж не дана їй від її біологічної природи, але ніби дана людині початково. Це сама свобода, яка розуміється тут як можливість вибору і самовизначення. Свобода як сутність і є глибинний сенс людського буття, без якого вона втрачає в кінцевому результаті свою суб'єктивність. Втративши можливість самовизначення, людина перестає бути людиною. Мова йде саме про можливість, а не про актуальну дію, бо можливість може залишитись так і не реалізованою. Більш того, людина на основі цієї можливості може вибрати якраз рабство, тобто вільно обрати рабство. Рабське життя виявляється багато в чому більш

легким, безпроблемним, відмова від своєї суб'єктною самостійності більш зручна. Суб'єкт може навіть полюбити таке рабство, котре, на жаль, теж здатне стати деякою цінністю, яка облагороджує, поетизує рабською свідомістю і безсвідомою сферою душі як дещо високе, величаве. Тоді рабство може постати як свобода. Прикладів тому дуже багато: хоча б те відоме нам визначення, що свобода є пізнана людиною і практично засвоєна нею необхідність.

Сказане зайвий раз засвідчує, що людина постійно може знаходитися в невідомості і омані відносно своєї сутності і діяти проти неї, придушувати її як дещо не бажане, відмовлятися від неї як від зла. Зрозуміло, що не тільки від чужої свободи, але і від своєї власної люди часто відхрещуються як від чужої їм і загрозової.

І, тим не менш, думається, що в будь-якій людській душі, навіть тій, яка і на ділі і на словах надає свободу анафемі, в найглибинніших, таємних куточках її притаїлась і не вмирає туга за нею, часто несвідоме тяжіння до неї, в крайньому разі до своєї свободи, свобода є в більшості випадків несвідома, така, що приховує в безсвідомому цінність людини, глибинний смисл; поки вона є людина, вона не втрачає свою людську якість. Мова йде, відповідно, про цінність будь-якої людської істоти незалежно від національних, культурно-цивілізаційних, історичних і т.д. меж і особливостей, про цінність людського взагалі, про смисл смислів.

Крім того, мова може йти, перед усім про свободу певного людського індивіда, а потім вже і про свободу народу, нації, людства і т.д., бо свобода як цінність, як смисл буття людини може бути в окремо взятій душі, в суверенному просторі індивіда; тільки вкорінившись там вона може стати загальною цінністю багатьох людей, об'єднаних в людські спільноти. Звичайно, в процесі спілкування люди всебічно впливають один на одного в ціннісному, духовному відношенні, але приємне чи не приємне завжди залишається за індивідом.

Значення соціальних цінностей і в житті суспільства величезне. Виступаючи в якості інструментів соціального регулювання в нашому суспільстві, вони є тією проміжною ланкою, яка пов'язує поведінку людини з її найважливішими соціальними інститутами, з її ідеалами, потребами. Як у відношенні суспільства, так і у відношенні людини цінності виконують різноманітні і складні регулятивні функції. Якщо прийняти до уваги, що цілі та ідеали суспільства сприймаються особистістю як цінності, котрі можуть стати внутрішніми (духовними) регулятивами її соціальної активності, то можна стверджувати, що цілі та ідеали грають роль відносно самостійного, ненормативного засобу соціального регулювання.

Наявність цінності в феноменах суспільства пояснюється тим, що вони є результатом творчої, тобто вільної ціленаправленої діяльності людини. Звісно, що не абсолютно, а лише відносно вільної, оскільки будь-який вид діяльності людини об'єктивно визначений і обмежений як природними, фактичними якостями самої людини та предмета і знарядь його праці, так і соціально-історичними умовами, в яких вона живе і творить. Однак в рамках природної і соціальної детермінації діяльність людини можна, як ми це бачили раніше, розглядати як вільну. Але перш ніж говорити про людську діяльність, слід зазначити, що в людському житті наявний ще такий феномен як ціннісна орієнтація особистості. «Ціннісна орієнтація не виникає в людині раптово, а формується поступово на протязі всього процесу соціалізації індивіда [59, с. 315]». В результаті окреслюється дещо інваріантне, що може бути названо базовою ціннісною орієнтацією. Однак оцінка ситуації складається не тільки із фіксування цілей майбутньої діяльності, але й осмисленої орієнтації на певні засоби для досягнення поставленої мети.

Від вибору певних видів поведінки і досвіду людей в суспільстві залежить формування соціально-антропологічних цінностей, які спочатку виникають як сукупність звичок, способів побуту людей, специфічних форм поведінки, що переходять з покоління в покоління як ознаки власне людського способу життя, відмінні від тваринних інстинктів. Згодом засоби

побуту закріплюються, схематизуються в нормативних утвореннях: в традиціях, обрядах, звичаях, ритуалах, що кодують еталони суспільно схваленої поведінки людей. Але опісля, через соціальні інститути: установи освіти, виховання, масової інформації, релігії, політики, права тощо – ціннісні зразки транслуються, зберігаються, передаються в суспільстві. А в підсумку цінності сприяють формуванню психології людини, ментальності, способу життя членів в потрібному, характерному для певного типу суспільства, напрямку.

Звичайно ж, суспільні цінності, хоча й виростали з реальних соціальних потреб, поступово набували таких рис, що їх ідеалізували. Ціннісна свідомість створює власний світ, світ емоційних переживань, ціннісних образів. У ціннісній формі людина висловлює не об'єктивно, а суб'єктивно зовнішню дійсність, наділяючи її людським змістом. Тому-то цінність є лише те, що усвідомлюється, переживається як цінність. Світ цінностей – це світ саме практичної діяльності. Емоційне ставлення до явищ зовнішнього буття, їх оцінка здійснюються практично. Ціннісна свідомість не цікавиться, чим же є предмет сам по собі, для неї важливо лише те, яке значення має предмет для людей, у чому ж його цінність. В об'єктивному світі не існують самі по собі красиве і потворне, піднесене і хибне, трагічне і комічне, добро і зло. Світ цінностей людина будується в процесі предметно-практичної діяльності. А будь-який акт діяльності охоплює ідеальний момент, в період якого складаються задум, дії, його ідеальна мета, а також життєвий сенс діяльності, насамперед, заради чого здійснюються всі дії. Саме такий момент діяльності і характеризує поняття цінності. Генетичні цінності в процесі суспільної практики акумулювали потреби, інтереси, емоції тощо.

«Знаряддя і засоби, зрозуміло, не тільки виробничі можуть характеризувати дійсно те, яким чином і через які форми об'єднання люди можуть в різні епохи створювати, і створюють для себе засоби для існування [153, с. 94]». Але весь цикл виробництва і вся виробнича сфера, що б вони не

виробляли, в кінцевому рахунку є формою ствердження, вираження і символізації певної цінності і смислу.

Діяльність людини можна умовно розділити на два види. З одного боку, це активність з виживання в вузькому й широкому смислах слова (добування їжі, устрій житла, вимушена робота за платню і т. д.). З іншого – вільна реалізація себе, набуття і ствердження смислу за межами вимушеної роботи (гра, творчість, релігія). Такі розрізнення не в предметі діяльності, а в ставленні до неї.

Значення цінностей і в житті суспільства важко переоцінити. Виступаючи в якості інструментів соціального регулювання в нашому суспільстві. Вони є тією проміжною ланкою, яка пов'язує поведінку людини з його найважливішими соціальними інститутами, з його ідеалами, потребами. Як у відношенні суспільства, так і у відношенні людини соціальні цінності виконують різноманітні і складні регулятивні функції.

Якщо прийняти до уваги, що цілі та ідеали суспільства сприймаються особистістю як цінності, котрі можуть стати внутрішніми (духовними), то можна стверджувати, що цілі та ідеали грають роль відносно самостійного, ненормативного засобу соціального регулювання.

З часів Г. Лотце аксіологія пов'язує моральну цінність зі значимістю і визначає цінність через значення. Але чи протирічить розумінню об'єктивності цінності? «Як може цінність бути об'єктивною, якщо саме її поняття телеологічно: цінність – завжди є цінністю для когось, володіє значенням для суб'єкта [82, с. 21]». Однак існує як об'єктивне, так і суб'єктивне значення. А. Леонт'єв відмічав, що для психології необхідно розрізняти «об'єктивне значення якогось явища і його значення для суб'єкта [82, с. 19]» не менша важливість такого розрізнення і в області аксіології, в якій об'єктивні значення характеризують цінність, буття цінності і цінність буття, а суб'єктивні значення – усвідомлення цього буття, ціннісна свідомість.

Ціннісна свідомість має декілька рівнів. Початковий рівень – ціннісна оцінка (слід мати на увазі, що оцінка може бути і неціннісною, як наприклад, оцінка ефективності того чи іншого технічного рішення). Причому оцінка буває як безпосередньо-емоційною, так і раціональною. Над нею «надбудовуються» інтуїтивна здатність до оціночної діяльності. В моральній області це совість, в естетичній сфері – смак. Совість є найважливішим показником морального становлення особистості. Питання про походження совісті, як і уявлення про добро і зло, вимагають спеціального дослідження. В межах своєї совісті людина не може подолати конфлікти, не може вирішити, яким вимогам треба слідувати, яке рішення є вірним. Ці конфлікти призводять до дизгармонії особистості. Отже, щоб подолати конфлікт треба вийти за межі внутрішнього і об'єктивно подивитись на той чи інший вчинок. Це необхідно ще й тому, що судження совісті неоднозначні, вони піддані впливу класової, соціальної приналежності людини, залежать від історичних умов, певних симпатій та антипатій людини. Деякі автори не згодні з цією думкою і вважають совість такою, яка ні від яких факторів не залежить. Третій рівень: у людини утворюється усвідомлений критерій оціночної діяльності – ідеал. Накінець, раціональним узагальненням і тим чи іншим тлумаченням всього ціннісного ставлення людини до світу є теоретико-ціннісні уявлення людей, їх аксіологічні погляди.

Встановлено, що ціннісна свідомість є досить широкою та гнучкою ідейною платформою для переосмислення, комунікації основних типів етичних теорій європейської традиції.

Принципи ціннісної свідомості не ущемляють жодних етичних напрямків, навпаки, на мові, в поняттях цінностей відкриваються нові можливості для розвитку і плідної комунікації всіх розглянутих напрямів. Ціннісний підхід дозволяє раціонально досліджувати вихідні основи кожної наукової теорії і напрямку, виявити області їх законних вимог та області невиправданих претензій. На основі проведеного аналізу можна сформулювати основні вимоги до ціннісної свідомості, яка й забезпечує

існування соціальних цінностей в житті людини і його суспільному бутті: широта і терпимість до ідейного, культурного, морального, релігійного різноманіття; багатомовність як здатність до продуктивної комунікації між представниками різних стилів, категоріальних основ, мов мислення, культурних традицій, світоглядів; наявність загальнозначимого ядра ідей та принципів, дотримання яких забезпечує безпеку, свободу і можливість розвитку; готовність до компромісів без небезпеки звинувачення сторін в зраді чи відступництві. Ціннісна свідомість твердо стоїть на сторожі моральних цінностей і не тільки.

На певних стадіях свого життєвого циклу людини користується уявленнями про творчість, престиж, щастя, як неінструментальними цінностями, які інколи досить віддалено пов'язуються з осмисленням об'єктивних перспектив і можливостей соціальної поведінки. Суть людини, універсальне і визначальне ядро світогляду, ставлення до місця людини в світі відображають саме ціннісні орієнтації. В цінності відображено ставлення людини до предмета, події чи явища; а саме, ставлення, в якому виявляється визнання цього чогось важливого, значимого для людини. В своїй поведінці, в прийнятті рішень, в судженнях людина виходить з тих чи інших цінностей, орієнтується на цінності. Найважливіші для індивіда цінності визначають його «систему координат [81, с. 72]» – систему ціннісних орієнтацій. А ціннісні орієнтації, як показують дані сучасної філософської антропології і психології, являють собою одну з найважливіших потреб людини. Цінність чогось для людини визначається тим, чи відповідає це щось (предмет, подія, явище) його потребам, інтересам тощо. Як відмінні потреби та інтереси, так відмінні «вага» різних цінностей, їх цінностей, їх значимість в житті людини.

Зміст ціннісних орієнтацій (базових або ключових) в різноманітні епохи, у різних соціальних спільностей і особи відрізняються аж до протилежності. Але ціннісні орієнтації – атрибути людини та її ставлення до світу. Індивідуальні плани – спрямованість особи, збігаючись з

перспективами соціального розвитку, виявляють цінність людини як активного борця, як творця нових суспільних відносин. Активність людини формується і проявляється в різних сферах соціального життя. Зростає значення різноманітних форм спілкування, внаслідок яких розвивається потреба ставитись до іншої людини, як до цінності. Така потреба у зрілої людини стає внутрішнім мотивом поведінки, визначаючи гуманний характер її помислів і вчинків. Ціннісна орієнтація особистості виявляється в сутності ціннісно-нормативною. Її специфіка впливає на поверхню лише в залежності від ступеню актуальності кожної з них. Тим не менш ціннісна орієнтація, як правило, характеризується адекватною, сукупністю цінностей-цілей і цінностей- засобів, між якими існує діалектичний зв'язок. При чому, те, що в одному відношенні виступає як ціль, в іншому може бути засобом і навпаки. Часто ціннісні орієнтації спостерігають різне відношення до однієї і тієї ж цінності: в одних випадках до неї ставляться як до цілі, а в інших – як до засобу. На основі цього формуються і цінності громадянського суспільства.

Цінність передбачає об'єктивне значення явищ, яке володіє цінністю для суб'єкта, чи не буде вона в такому випадку все-таки суб'єктивною? Чи не має логічного протиріччя між аксіоматичними в аксіології твердженнями: цінність – значення об'єкта для суб'єкта, тобто цінність – результат взаємодії суб'єкта і об'єкта, з одного боку, і визнанням об'єктивності цінності, з іншого?

Для рішення цієї проблеми треба мати на увазі, що взагалі стосунки об'єкта і суб'єкта багатоманітні і багатопланові. Причому самі ці стосунки між ними можуть бути як суб'єктивними так і об'єктивними. Суб'єктивним є теоретичне відношення суб'єкта до об'єкта. Практичне ж відношення між ними є об'єктивним. Саме теоретичне відношення розділяється на пізнавальне і оціночне. Цінності, утворюються в результаті об'єктивного практичного взаємовідношення об'єкта і суб'єкта, в якому виявляються об'єктивні ціннісні значення об'єкта для суб'єкта.

Існує факт: у людини немає іншого способу судити про цінності предмета чи явища, ніж через його оцінку. Із цього факту виходять ті теоретики, для яких цінність тотожна оцінці, чи говорячи словами М. Хайдегера, «припущення цінністю є оцінювання [169, с. 337]». Німецький філософ справедливо вважав, що «всьяке оцінювання, навіть коли оцінка позитивна, є суб'єктивнація. Вона залишає суцшому не бути, а – на правах об'єкта оцінки – всього лише рахуватися [169, с. 244]». За міркуваннями засновника «фундаментальної онтології», «якщо вважати, що цінність, на яку без кінця спираються, не ніщо, сутність її повинна заключатись в бутті [169, с. 408]». Однак сутність цінності не може заключатись в бутті в трактуванні його самим М. Хайдегером. Тому цінність зводиться ним до суб'єктивної оцінки: «В «цінності» мислиться оцінюване та оцінене як таке [173, с. 320]». Отже, М. Хайдегер прийняв «цінність», якби її сутність заключалась в бутті, і вона була б тим самим об'єктивною. Але така об'єктивнація цінності була не сумісна з його трактуванням буття, не володіючого соціальним параметром. Але якщо М. Хайдегер на цій основі заперечував саме поняття «цінність», але не мало аксіологів приймають суб'єктивовану цінність, вважаючи не відмінною від оцінки.

Моральна оцінка – це один із видів розуміння соціальної дійсності, з допомогою якої ми впливаємо на поведінку людей, вказуючи які вчинки цінні в стосунках між людьми. Моральна оцінка може виявити серйозний вплив на поведінку людей, коли вона не є довільними судженнями, а спираються на глибокі знання мотивів вчинку, на аналіз обставин, за яких був здійснений вчинок та моральні наслідки вчинку для інших людей. Моральна оцінка хоч вона й не ставить своєю безпосередньою метою пізнання фактів соціальної дійсності, а має на увазі їх оцінку з точки зору обов'язкової поведінки, разом з тим виконує певну пізнавальну функцію, розширює наші уявлення про соціальну дійсність, що дуже важливо для практичної діяльності людини, особливо при формуванні громадянського суспільства. Оцінку різних суджень зазвичай співставляють з прийнятими в

даному суспільстві моральними нормами, ідеалами (наприклад, вбивство оцінюється як моральне зло, так як існує суспільно-моральна вимога «не вбивай»). Однак відомо, що в даному випадку вбивство розцінюється як зло, в іншому випадку воно заслуговує не одобрення.

На основі здобутків європейської цивілізації нашої доби було відпрацьовано та закріплено відповідні цінністі орієнтації. Центральними, на думку відомого українського дослідника Євгена Андроса, серед них є такі як представницька демократія, правова держава, громадянське структуроване суспільство, яке виражає інтереси всіх груп населення, турбота про середній клас, турбота про сферу «тонких структур»(наука, література, мистецтво тощо).

Відповідно, перелік цінностей європейської цивілізації є доволі значним і включає в себе наступні поняття, такі як свобода, соціальна справедливість, рівність, нація, повна легітимація влади, політична динаміка за умов стабільності, правова безпека і т.д.

І всі ці соціальні цінності та ціннісні орієнтації, які є взаємопов'язаними і взаємоузгодженими, своє втілення у Європі дістають в розбудові так званого відкритого суспільства. Мова йде про розбудову демократичних суспільств, в яких би заперечувалися законсервованість та тоталітаризм, примат суспільства над індивідом, особиста безвідповідальність тощо. Таких суспільств, які характеризуються розвиненими структурами громадянського суспільства та правової держави. А найголовніше, у центрі розвитку яких – культивування свободи, а, отже, відповідальності людини.

Осмислення людиною себе як самовільної, самостійної істоти, яка має бажання, волю, сили і можливості для виконання, задоволення цих бажань, може бути зрозуміло з позиції ідеї розвитку як природнього процесу. Однак в світлі вищесказаного сам розвиток постає як результат усвідомленого і неусвідомленого вибору людини. Цей вибір здійснюється тоді, коли є мета, засоби, і як феномен людської сутності – морально-ціннісна її орієнтація.

Формується нова, об'єктивна основа цих дій, пов'язана з обмеженням здатності людини сприймати і розуміти світ в більшому діапазоні вимірів і розвитком, збільшенням її здібностей (тобто її свободи) в плані використання своїх можливостей в обмеженій кількості вимірів, яким вона володіє. Онтологічною основою морального вибору є іпостась часу, а реальним фоном розгортання його – простір. Час, таким чином, стає онтологічною основою розриву континуальності, в якій устрімлюється реальна цінність. Але час же і спосіб вирішення суперечностей дійсного вибору.

Про свободу як феномен людської діяльності можна говорити лише в тому випадку, якщо її визначення, детермінація цілком принципово відмінна від реально-причинної детермінації, якщо ціль є не реально діюча сила, а дещо ще не існуюче, але яке вільно вибирається і передбачається людиною, тобто цінність. Свобода в тому сенсі, як ціль, яка визначає спосіб і характер діяльності, вибрана, задана собі самим суб'єктом. Людина вільно творить тоді, коли привносить в світ дещо принципово нове, до цього часу не існуюче. Зрозуміло, цього може досягнути, використовуючи в якості лише наявні засоби, фактично існуючі речі та сили. Тим самим останні набувають характер інструментальних цінностей. А так як вони можуть бути цінними лише постільки, поскільки годні для досягнення цілі, ясно, що джерелом цінності засобів слід вважати цінність досяжних з їх допомогою цілей. Цінності ж, як відомо, до їх реалізації можуть існувати тільки ідеально, інакше безглузде б було прагнення до їх реалізації.

Сказане означає, що людська діяльність, і в першу чергу діяльність на благо створення суспільства громадянського, визначається і направляється двома принципово різними рядами факторів: матеріально-реальними, котрі причинно їх детермінують, та ідеальними, котрі, очевидно, саме в силу своєї ідеальності, можуть набути силу реального впливу тільки в тому випадку, якщо людина сама буде тягнутись до них, переживати їх в якості своєї насущної матеріальної чи духовної потреби, тобто сприймати їх як цінності. Означає це й те, що вільно-ціленаправлена діяльність людини ціннісно-

детермінована, ціннісно-орієнтована діяльність. Саме тут і виникають найскладніші питання марксистської аксіології. Марксизм не визнає об'єктивного існування ідеальних предметів і, отже, заперечує можливість їх об'єктивно-реального впливу на людину. Може тому здатись, що цінності, в тому числі й моральні, вкорінені в людині і тільки в людині, що вони повністю суб'єктивні. На перший погляд у цьому не може бути сумніву. Ми вже бачили, що в природі до людини ніяких цінностей не було і не могло бути. Цінності живуть тільки в світі культури, а вона ж, безперечно, справа рук людських. Можна привести й інші докази на користь залежності цінностей від людини. Вся історія людської культури підтверджує, що ієрархія цінностей, втілені в різних соціальних, політичних, моральних, релігійних та інших системах та інститутах, були виразом суб'єктивних інтересів класових, расових, етнічних, національних та інших спільностей, груп роду людського.

Всі відомі нам моральні цінності суть цінності для людини, «направлені» на неї, але це не означає, що цінні лише блага, які є засобами задоволення потреб людини. Повинні бути не тільки обумовлені суб'єктивними потребами цінності-засоби, але й обумовлені цінності-цілі, які стоять перед людиною як категоричні вимоги і які є мірилом всіх інших цінностей (включаючи цінність відношення людини до них). В полеміці зі софістам Сократ переконливо показав це на прикладі етичних цінностей. Моральні цінності розрізняються за змістом: насолода, користь, слава, влада, безпека, краса, істина, добро, щастя і т.д. Цінності розрізняються за знаком – на позитивні та негативні: насолода – страждання, користь – шкода, слава – позор, влада – підвласність, безпека – небезпека, краса – потворність, істина – неправда, добро – зло, щастя – нещастя і т.д. Одні цінності прийнято відносити до практичних, інші – до духовних. Цінності також прийнято розділяти на вищі і нижчі. Мова йде, звичайно, про те, що позитивні цінності – вищі, а негативні – нижчі. Позитивність і негативність визначається тим, чи відповідають цінності потребам та інтересам людини чи ні. Для розділення ж

цінностей найвищі та нижчі необхідний інший критерій. Розрізнення вищого і нижчого, духовного і плотського при удаваній очевидності цих слів в звичайній мові досить не однозначний.

Один із можливих підходів до такого розділення ми знаходимо у Арістотеля – в його вченні про блага. «Благом, – говорить Арістотель, – називають те, до чого всі прагнуть [22, с. 61]». Але до одних речей люди прагнуть заради них самих, а до інших – як до засобів для перших. Продовжуючи міркування Арістотеля, можна вказати на те, що дещо приваблює та цікавить людей як представників якоїсь професії чи якоїсь спільноти, чи як тих, які мають якесь хоббі і т.д. Щось цікаво дітям, щось дорослим, щось – чоловікам, щось – жінкам. Однак має бути щось, що цінно для людини як такої незалежно від статевих, вікових, професійних, соціальних, релігійних, культурних та інших відмінностей. Не тому, що це щось цікаво можливо невеликій кількості людей, а тому, що це щось не залежить від приватних ситуацій та індивідуального збігу обставин. Те, що цінне для людини як такої взагалі не відповідає її призначенню, Арістотель назвав вищим благом.

Розвиваючи цю думку, слід сказати, що в кінцевому рахунку повне задоволення всіх базових потреб (реально рідко здійснюване) сприймається людиною як вище благо, чи ідеал, яким і задається ієрархія цінностей.

Інше обґрунтування поділу цінностей на вищі та нижчі ми знаходимо в межах релігійного світогляду. В будь-якій релігії кінцева мета людини вбачається в наближенні до Бога, через особисте вдосконалення і спасіння. В релігійному світогляді Бог виступає як абсолют, а мораль – як одне із засобів набуття людиною цього абсолюту. Богом заповідані і санкціоновані основні моральні цінності і вимоги. Відповідно все, що наближає до Бога, возвеличує людину. «Вищі цінності – це цінності, через які людина наближається до Бога, нижчі – такі, які відвертають людину від Бога [93, с. 69]». Можна сказати по іншому вищі цінності – це такі, через які людина отримує можливість трансценденції, виходу за межі свого існування, возвищення над

ними, нижчі – такі, орієнтуючись на які, індивід попадає в буденності, приречує себе на духовне падіння. Питання розрізнення вищих та нищих цінностей – це питання духовного змісту життя людини. Соціальні критерії тут не застосовуються.

Системний підхід, розроблений наукою ХХ століття, застосований до аксіології показує, що існує ієрархія цінностей в залежності від модусу суб'єкта ціннісного відношення. Будь-яка цінність того чи іншого явища є його об'єктивне значення для суб'єкта. Але сам суб'єкт може бути: 1) конкретним індивідом, 2) груповим чи колективним суб'єктом (мала безпосередньо контактуюча група чи неконтактуюча спільнота нації, народу, єдиновірців, соціального класу), 3) людським суспільством в цілому. Людством як суб'єктом історичного розвитку. Тому і самі цінності можуть бути індивідуальними, колективно-груповими і загальнолюдськими.

Кожна із цих цінностей унікальна і не поглинається «вищестоячою». Індивідуальні цінності і цінності самої людини не підпорядковані цінностям колективу, хоча цінності людини можуть розкриватись і в служінні національним, релігійним чи соціальним цінностям. Національні чи соціальні цінності не розчиняються в цінностях моральних, зберігаючи свою самобутність і значимість для розвитку національної чи соціальної спільноти. Моральні цінності взаємопов'язані з «нищестоячими» цінностями. Саме вони не існують як платонівські ейдоси. Локальні цінності і цінності загальнолюдські діалектично співвідносяться один з одним. Однак саме загальнолюдські цінності – вищий критерій всіх індивідуальних і колективно-групових цінностей як умову існування людського суспільства в цілому і тих інтегративних процесів, котрі в ньому відбуваються. індивідуальні і колективні цінності, які не відповідають загальнолюдським цінностям, можна кваліфікувати як псевдоцінності. Поняття «псевдоцінність [1, с. 143]» не слід змішувати з поняттям «антицінність». Останнє – це те, що протистоїть цінності: зло, потворне, несправедливість і т.д. (деякі науковці антицінність називають негативними цінностями). Псевдоцінність

перетворюють цінності в антицінності. В них ціннісний знак змінюється на протилежний: істина замінюється брехнею, і неправда – істиною, добро кваліфікується як зло, а зло – як добро, потворне видається за красу, а краса трактується як потворне.

Історія нам дає немало прикладів того, як люди поклонялись неіснуючим, неправдивим цінностям, але це говорить, мабуть, не проти можливості справжніх, «істинних» цінностей, а саме за них, так як помилятися можна лиш там, де можна і не помилятися.

Вищі цінності-цілі не можуть бути тільки релятивними і суб'єктивними, в них повинні бути і моменти абсолютного і об'єктивного. Без цих моментів весь ієрархічний ряд цінностей втрачає сенс, бо, як ми вже бачили, цінність засобів залежить від цільових цінностей, від цінностей-цілей. До вищих цінностей прикладається діалектика відносного і абсолютного, розкрита ще за часів марксизму. Діалектика абсолютного і релятивного в понятті цінності дає ключ для розкриття співвідношення класових та загальнолюдських, епохально-обумовлених та безумовно-вічних моментів в усвідомленні і здійсненні моральних цінностей в історії людства. Цінність, реалізована в кожному дану суспільно-історичну епоху, тим чи іншим класом, в тому чи іншому культурному блазі, має відносний характер, класово і епохально обмежена; однак в тій чи іншій мірі містить в собі зерно загальнолюдської безумовної цінності і тим цінніше, чим ближче до неї, чим в більшій мірі втілює її в соціальне життя. Абсолютна цінність може, очевидно, означати її безумовну значимість в якості останньої, найвищої цілі, повного просвітлення світу людської культури її світлом, повного підкорення в цьому світі необхідності – свободі, матерії – духу, реальності – ідеалу, повного звільнення людини від будь-яких форм пригнічення та відчуження. Цінності вкорінені в першу чергу в об'єктивному укладі суспільного буття даного конкретного соціуму і відображає конкретний досвід його життєдіяльності. Остання може успішно виконувати функцію консолідації та орієнтації спільноти лише в тому випадку, якщо вони адекватно

відображають в собі мотивацію її колективної життєдіяльності. Ця закономірність має пряме відношення до існуючого на сьогоднішній день в деяких країнах вакууму національної ідеології, багато в чому пов'язаному зі нездатністю існуючих у владі політиків враховувати психологію людей, їх моральнісні вподобання при плануванні політичної стратегії.

Виявилось, що з допомогою цінностей можна здійснювати певний вплив на мотиваційну сферу людини. Одні з них пов'язані з теоретичним осмисленням специфіки ціннісної регуляції поведінки людини. При цьому ціннісний аспект пов'язується з уявленням людини про життєві моральні цінності та засобах їх досягнення. Дані орієнтири дають про себе знати практично, коли людина намагається визначити для себе сферу своїх прагнень, інтересів, намітити засоби їх реалізації та все ж таки побудувати хоч якусь ієрархію цінностей для подальшої реалізації своїх ідей, в даному випадку у соціумі.

На вершині піраміди цінностей громадянського суспільства знаходиться гуманізм.

Гуманізм – це принцип, який розглядає людину як вищу мету, як самоціль, стверджуючий право будь-якого індивіда на щастя. Як чудово сказав Йоганн Гете: «гуманність вкладає душу навіть в насолоду, дух – в потребу, грацію – в силу, серце – в велич».

В наші дні майже все правління, політичні партії заявляють про те, що головним орієнтиром в розвитку та функціонуванні суспільства є людина та її благо. Винятки складають лише націоналістичні, релігійні та ліворадикальні фундаменталісти, готові покласти людину як жертву на вівтар деякого трансцедентального начала, чи то нація чи божество чи історична закономірність.

В будь-якому суспільстві, в залежності від того, що вважається благом для людини, проводиться відповідна політика. Якщо та чи інша потреба визнається «істинно людською», то і суспільство докладає свої зусилля для забезпечення засобів для задоволення цієї потреби: задоволення цієї потреби

стає політичною задачею. Вирішення питання про те, що є благо для людини, що є «істинно людським», повинно проходити демократичним шляхом, а не бути результатом кабінетної роботи спеціально позначених керівників-націоналістів.

Гуманізм має бути конкретно особистісним гуманізмом. В якості самоцінності повинен бути сприйнятий будь-який індивід незалежно від його соціальної приналежності, статі, віку, національності, освіти, світогляду, віросповідання і т.д.

Наразі, коли точаться дискусії щодо проблеми становлення громадянського суспільства, постає питання про місце людини в цьому суспільстві. Процес становлення громадянського суспільства триває одночасно і зі зміною людини, і суспільства, і держави. Єдність індивіда із суспільством коливається в широкому діапазоні: від цілковитого злиття, до абсолютного відчуження. Тому саме через цю єдність, цей взаємовплив визначається поняттям індивідуальності – як розвиток і зміцнення власної особистості, складової цілісної природи індивіда. З іншого боку, вбирання та уособлення соціальних норм дістає понятійне відбиття у категорії «особистість».

Розвиток людства ставить перед нами нові проблеми, які потребують суттєвого переосмислення принципу гуманізма. Серед них потрібно відмітити драматично швидкий ріст населення Землі, який випереджає приріст засобів для існування. Вже не завжди виправдано, у відповідності з настановами традиційного гуманізму, радіти появі на світ ще однієї людини. Співмірність росту населення з можливостями країни та планети в цілому повинно бути однією із вимог «нового гуманізму».

Як цінність – гуманізм дає лише загальний орієнтир побудови суспільства, де людина є самоціль. В якості цінностей конкретизуючи гуманізм в сучасному суспільстві виступають безпека, благоустрій, гідність людини, свобода, всебічний розвиток і т.д. В них вже більш детально втілений ідеал того суспільства, яке ми називаємо громадянським, тобто яке

відповідає потребам людини. Одну із таких ціннісних характеристик громадянського суспільства і цінність, яка займає найвищі щаблі в ієрархії українських національних цінностей неможливо оминати. Адже вона природньо вкорінена та історично закріплена соціально-антропологічна цінність в свідомості українців. Мова йде про національну гідність.

Не буде перебільшенням сказати, що і в класичній, і в сучасній політичній літературі, соціальній теорії і філософії моралі ця суперечливість добра і зла своєрідно акумулюється у феномені і понятті «національна гідність». Фокусуючи в собі як позитивні, соціально-творчі, так і негативні, деструктивні в суспільному та морально-психологічному аспектах можливості, благородна за своїм справжнім поняттям «національна гідність», на превеликий жаль, часто використовується відвертими політиканами, наповнюється шовіністичним, ультранаціоналістичним змістом, паплюжиться і перекручується. Вживаючись у контексті вульгарно-політизованої моралі, свідомо чи несвідомо звужуючись і збіднюючись, поняття «національна гідність» в цьому разі втрачає свої культурно-ціннісні, соціальні, гуманістичні ознаки і якості й перетворюється на ідеологічний штамп, черговий засіб маніпулювання свідомістю та поведінкою громадян.

Національна гідність як соціальна цінність, моральна якість етносу, характеристика його суті зумовлюється, врешті-решт, таким об'єктивним чинником, як культура народу в найширшому розумінні цього слова. Як відбиття однієї з типових рис моральної свідомості, національна гідність є виразником загальної культури народу, суспільства в цілому.

Водночас вона є критерієм політичної культури суспільства, оскільки відображає міру розвитку громадянської самосвідомості, відчуття належності до своєї держави, поєднання власної долі з її долею. Поняття «національна гідність» детермінується історичною культурою. Історична пам'ять, знання архетипів свого етносу, власної історії, життя предків – обов'язкова умова існування патріотизму, цього найглибшого почуття, яке і надає людині якостей свідомого громадянина, суспільно відповідальної особистості.

Історична культура за умов позбавлення її міфологічного забарвлення – міцна основа культури цивілізованих міжнаціональних стосунків. Тільки на її ґрунті можна подолати численні «концепції» про «не історичність» української нації, її мови, моральності, звичаїв, особливостей способу життя, а також парамнезійні «історичні витвори», які насправді є і не чим іншим, як хибними, ідеалізованими «згадками» і «споминами», що спотворюють як наукові, так і практичні основи українології.

Гідність нації багато в чому визначається і рівнем соціальної культури суспільства, мірою збалансованості інтересів різних соціальних верств, спільнот, професійних та громадсько-суспільних об'єднань. Наочним показником національної гідності є те, якою мірою держава, суспільство в цілому цінують працю вченого, працівника культури, хлібороба, вчителя, лікаря, робітника, сумлінного службовця, трудової людини взагалі.

Неважко простежити зв'язок національної гідності з суспільною демографічною культурою. Ставлення суспільства до літніх людей, інвалідів, жінок, дітей та молоді – важливий індикатор його зрілості, соціальної відповідальності, моральної розвиненості, прихильності до гуманістичних цінностей.

Винятково важливим чинником є формування такої моральної чесноти, як гідність, етнографічна культура народу, його звичаї. Звичаї – це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенаціональних справах. Звичаї, а також мова – це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Вироблені протягом багатьох століть і освячені віками світовідкриття, світосприймання, форми взаємин з природою та між людьми, звичаї безпосередньо впливають на духовну, в тому числі моральну, культуру народу, визначають його ціннісні пріоритети.

Важливою методологічною вимогою розв'язання проблеми визначення моральних якостей народу, нації є усвідомлення діалектики ціннісних норм та ідеалів загальнолюдського порядку й національного характеру.

Індивідуальна історія конкретного народу, його соціальний досвід не тільки уособлюють, персоніфікують людську історію і культуру, а й збагачують її. Розуміння цього надає почуттю національної гідності значення морального принципу відповідальності його суб'єкта як стосовно самого себе, так і інших членів людського співтовариства. А це, в свою чергу, постає могутнім духовним стимулом життєдіяльності та розвитку народу, виховання патріотизму, зміцнення зв'язків людини з Батьківщиною, з реаліями життя країни, її минулим і майбутнім.

Історія розробки концепції громадянського суспільства у західній суспільно-політичній думці, як і реальний процес формування і розвитку самого громадянського суспільства, свідчать, що ключовим моментом становлення громадянського суспільства є поява громадянина, який має визначений комплекс прав і свобод і несе відповідальність перед суспільством за свої дії, тобто постає як самостійний і усвідомлюючий себе у цьому статусі індивідуальний член суспільства, діяльність якого скоординована ідеєю загального блага. Говорити про громадянське суспільство можна лише у зв'язку з появою громадянина як самостійного, свідомого члена суспільства. Формування різних варіантів концепції громадянського суспільства невідривно пов'язано з ідеєю індивідуальної свободи, самоцінності кожної окремої особистості і, водночас, з обміркуванням проблеми громадянства, яка вміщує в собі ідею загального блага. Звідси і два найважливіші принципи обміркування проблеми громадянського суспільства – індивідуалізм і солідарність.

Класична концепція громадянського суспільства ґрунтувалася на принципі індивідуалізму згідно з яким особиста свобода і приватна власність ототожнювалися і розглядалися як могутні стимули розвитку продуктивних сил, формування політичної демократії і суспільного розвитку у цілому. Класичні концепції громадянського суспільства склалися у XVIII-XIX столітті, в контексті трансформації суспільних відносин від феодальних до капіталістичних, становлення і обміркування демократії. Тут переважало

ліберальне розуміння громадянського суспільства, у межах якого хоча і припускалося існування солідарності, але наголос робився на свободі, яка гарантує рівноправність з точки зору закону і політики. З часом ці ідеї набули більш приземленого, реалістичного, але не менш суспільно значущого звучання: свободи, справедливості, рівності, солідарності.

У такому контексті реалізація свободи, громадянської та індивідуальної не відбувається сама по собі, а в суспільстві, де справедливість і солідарність є невід'ємними складовими його повноцінного функціонування. Отже, громадянське суспільство повноцінно функціонуватиме лише за умов реалізації усіх вищеназваних складових.

Ідея справедливості важлива тому, що вона є по-сучасному, відповідно до нинішніх реалій, сформульованою ідеєю суспільного договору. Найбільш розгорнуто й аргументовано ідею справедливості нині позробив Дж. Ролз [139]. Виходячи з його концепції, визначальною при цьому є ідея спільного блага, заснованого на трьох основоположних принципах: політичній демократії, ринковій економіці та національній формі організації держави. Далі мова йде про те, щоб на основі усвідомленого прийняття людиною цих основоположень відбулося раціональне осмислення кожним ситуації, у якій він перебуває. Саме виходячи з цього, перебуваючи в невідомості щодо свого майбутнього, людина і випрацьовує систему своїх соціальних потреб. При цьому під справедливістю розуміється реалізація вимоги, згідно з якою люди мають поділяти долю один одного. Тобто, щоб досягти суспільного блага, у людини (громадянина) вільного суспільства мають бути розвинуті почуття справедливості і раціональна властивість уявляти своє власне благо. У такому контексті нерівність є несправедливою, якщо вона не гарантує нормального існування менш активних, опускаючи їх на соціальне дно. Дана «проблема вічна, принципова і в певному сенсі метафізична [126, с. 265]».

Структурно різними, але внутрішньо взаємопов'язаними є у західній цивілізації поняття солідарності і свободи. У цивілізованому суспільстві, де завдяки суспільному договору долається одвічна «боротьба всіх проти всіх»,

усталюється система складно структурованих відносин, у яких індивідуалізм уріноважується системою солідарності.

Солідарність складається в таких точках зустрічі між людьми, коли вони зацікавлені безпосередньо один одним, а не лише вигодами, які можуть бути від зустрічі. У таких моментах життя солідарність відіграє фундаментальну роль для суспільної єдності і взаємопідтримки. Окрім того, «ми сприймає солідарність як факт, який відіграє надзвичайно важливу роль у спільному житті всіх живих істот, відкриття якого було окреслено в новітній час як першорядне [45, с. 91]». Солідарність спрямована до майбутнього в тому сенсі, що вона виявляється спільним зусиллям задля збереження життя та продовження його в майбутньому. Через онтологічне спрямування до майбутнього солідарність дає значення сучасному життю і суспільству. Майбутнє виникає як віртуальне значення, відносно якого усвідомлюється минуле і, що важливо, висвітлюються, інтерпретуються нові, кращі альтернативи чи можливості самоздійснення. Проте без дійсної відповідальності за теперішнє і минуле не може бути солідарної упевненості і в майбутньому – воно залишатиметься станом фантазії. Сенс історичної пам'яті складається як потреба відповідальності перед майбутнім: буде в ньому людина почуватися краще, вільніше, упевненіше, чи майбутнє залишатиметься гарантією збереження характеру попередньої влади та відповідної етики суспільних стосунків.

Скажімо, відомий іспанський філософ А. Кортіна, переконує: суть солідарності в тому, що вона не може бути інституалізована і, відповідно, не визначається контекстом стосунків «один з нас», а, навпаки, за походженням орієнтована на сприйняття «іншого свого [190, с. 19]».

Солідарність як феномен не тотожна зі значенням того, що вкладаємо в такі слова і дії, як допомога, послуга і навіть добродійність. Про це говорив не так давно чеський філософ Ян Паточка, праці якого вийшли французькою мовою наприкінці 1970-го року. Солідарність він ідентифікував як феномен «зворушення»(спантеличення), що виникає під впливом усвідомлення факту

насильства і порушення людських прав. Солідарність не є простою реакцією на здійснення насильства, а радше сподіванням і відкритістю людини до прийдешньої радості, в світлі якої те, що суперечить її можливості, відокремлюється свідомістю як насильство і знуцання. Відтак солідарність набуває свого значення в історії лиш поступово, проте вона відіграє дедалі значнішу роль в «онтологічному уконституюванні буття людини [124, с. 349]» і виконує феноменологічну функцію соціальної надії на краще.

Р. Рорті зауважує, що «оповіді про те, чим була країна і чим вона прагне стати – це не так спроби точного зображення, як спроби знайти етичну ідентичність [140, с. 115]».

Найбільшими ворогами громадянського суспільства є страх і брехня, інформаційний пресинг, відсутність свободи слова, нелегітимність тих чи інших ланок владних структур. А однією із визначальних рис, котрі стверджують саме солідарні, вільні й відповідальні відносини в громадянському суспільстві, є соціокультурні традиції, їх підтримання і розвиток.

Принциповою для європейської цивілізації формою солідарності є національні держави і нації. Нації, десоціально культурні традиції, історична та соціальна пам'ять відіграють чи не найпершу роль серед інших її рис, бо саме вони визначають ментальність того чи іншого народу, його національний характер і національну самосвідомість.

Саме національна згуртованість, солідарність є основою свободи, реалізації як народного волевиявлення так і особистісної свободи. Історично, від часів Київської Русі, упродов трьох віків козаччини, українці ніколи не вибудовували свою державу на засадах авторитаризму, деспотизму чи тиранії. Це завжди відбувалось на засадах демократії, ради, виборності, місцевого самоврядування, поваги прав особистості взагалі, відсутності власне української системи кріпосного права. Усе вище зазначене є свідченням того, що ми завжди у своєму цивілізаційному виборі були у Європі, завжди були європейською нацією. І як не дивно, це українське

розуміння свободи не втратило своєї значущості й нині, коли нам знову як і багато років тому намагаються нав'язати чийось, зовнішню, не нашу волю.

У європейській традиції свобода завжди асоціювалась зі свободою вибору. Йдеться про те, що коли в людини немає свободи вибору, то ні про яку свободу, як і політичні права громадянина, взагалі не можна говорити. Адже свобода завжди корелюється відповідальністю. То чи може той, який позбавлений свободи вибору, бути повністю відповідальною особистістю.

Пам'ятатимемо, що свобода може мати не лише позитивний характер. Гегель у «Феноменології духу» у розділі «Абсолютна свобода і терор» (вплив Великої Французької революції) веде мову про те, що абсолютна свобода належить до світу «абстрактного буття», яке існує у свідомості як найзагальніше поняття через «негацію» одиничного, конкретного. Тому дією абсолютної свободи є лише смерть, і до того ж «смерть, для якої немає жодного внутрішнього обсягу і наповнення [31, с. 318]». Людина схильна і жадати свободи, і остерігатися, «втікати» від неї, як від відповідальності за вчинок, – це переконливо довів Е. Фром. Тому сама по собі риторика свободи, поза контекстом конкретно-історичної (і культурної) етики, може позначити суперечливі тенденції.

До дуже виразних рис європейського бачення проблеми свободи належить теза про єдність свободи – зовнішньої та внутрішньої. Існує нерозривний зв'язок внутрішньої свободи, особистого вибору і персональної відповідальності людини. Про це найкраще сказав один із провідних представників сучасної практичної філософії М. Рідель: «Відповідальність людини, як окремої, самостійної особи, за свої дії та вчинки – умова можливості комунікативного ладу, який історично має за підґрунтя спільну практику та форми життя. Те, що людина «відповідає», – це завдання, що впливають зі спільного буття людини як «особи» (у повному значенні цього слова) з іншими людьми... [133, с. 82]».

Але вже у середині XIX ст. пафос лібералістських розмов про громадянське суспільство почав ущухати аж доки зовсім не зійшов нанівець.

Це призвело до того, що поняття громадянського суспільства не використовувалося у соціальних дослідженнях понад століття. Сучасний американський соціолог Джеффри С. Александер так пояснює цей інтелектуальний зсув. З одного боку, зі становленням капіталізму місце питання політичної демократії заступило так зване «соціальне питання». Поза як державу вважали суттєво важливою для координації хаотичних ринків і перерозподілу прибутків, то здавалося, що для досягнення рівноправності за індустріальної доби немає потреби наголошувати на незалежності громадянської царини. Саме тому антикапіталістичні революції ХХ століття покладали свої надії на поєднання сильної держави із соціальною рівноправністю. З іншого боку, «для багатьох мислителів – від Уолтера Ліпмана і Джона Дьюї до Ч. Райта Мілса, Ханни Арендт та Юргена Хабермаса – зникнення громадянського життя стало аксіоматичним при розгляді життєвого світу ХХ століття... Вони були впевнені, що саме капіталізм зруйнував громадянське життя, коли в більшості демократичних суспільств всемогутній ринок розірвав соціальні зв'язки, перетворив громадян на егоїстів та передав олігархіям та бюрократіям повноту влади. Капіталізм уявлявся як світ, де володарює усамітненість. Те, що це зовсім не так, важко було розгледіти навіть найкмітливішим соціальним спостерігачам. Ідею громадянського суспільства було вичерпано, а соціальні умови, що спричинили його кінець, все ще не вичерпали своєї чинності [188, с. 31]».

В посткласичних концепціях громадянського суспільства, які набувають поширення і впливовості з останньої чверті ХХ століття, не заперечується визнання індивідуальності, але наголос робиться на важливій ролі соціальної солідарності в демократичному суспільстві. Ми поділяємо думку Александера, який «схильний розуміти громадянське суспільство як підґрунтя, що вможливорює визначення соціальної солідарності за допомогою універсалістських термінів. Ця «Ми-сутність» національної спільноти у найглибшому сенсі означає відчуття єднання з «кожним членом» цієї спільноти, що виходить за межі особистих зобов'язань, відданості груповим і

сектантським інтересам. Тільки у такому розумінні солідарність може як запорука ідентичності об'єднувати людей, відокремлених релігією, класовими або расовими ознаками. Більше того, лише цей різновид єднання та уніфікації дає змогу індивідам у цій спільноті відчувати себе відповідальними за свої «природні» права [188, с. 29]».

Сучасне людство визначило систему соціальних цінностей, які носять загальнолюдський характер, є стабільними та пріоритетними для суспільства, знайшли закріплення у світових релігійних системах, національних конституціях. Сучасні науковці зазначають необхідність створення відкритого суспільства для діалогу національних культурних цінностей, їх інтеграції. Сучасне суспільство – це плюралістичне суспільство, за визначенням К. Поппера [128] «відкрите суспільство» і йому повинна відповідати відкрита, тобто не наперед задана відкрита модель людини, котра може з часом уточнюватись, доповнюватись, виправлятись, виступати в різних варіантах. Такий підхід не лише взаємозбагачує національні культури, але й створює умови для усвідомлення своєї унікальності. Саме в такому суспільстві можливе формування стійкої, диференційованої системи політичних суспільно-позитивних соціальних цінностей, які відповідали б уподобанням громадян, історичним реаліям та сприяли створенню демократичного суспільства.

Висновки до другого розділу

За сучасних умов українського суспільства існує нагальна необхідність розробки науково обгрунтованої теоретичної моделі цінностей суспільного устрою, який би повною мірою відповідав інтересам кожної конкретної особистості. Цей напрямок суспільного та особистісного поступу вимагає врахувати й використовувати загальнолюдські вкорінені цінності громадянського суспільства національно-культурні, соціально-історичні

особливості буття українського народу (архетипи української культури) в нинішній нестабільний час. Нині є підстави стверджувати, що розбудову громадянського суспільства та розвиток особистості слід віднести до глобальних проблем людства.

Автором з'ясовано, що, на жаль, небезпечним атрибутом сучасного українського суспільства ще й на сьогодні залишається терпкий драматизм світовідчуття, невід'ємними складовими якого є орієнтаційна роздвоєність, відсутність меж, відносність, невизначеність, вірогідність і таке інше. В суспільстві панує світобачення обтяжене не продуктивними і згубними стереотипами, інерцією спорохнявілих істин. Десятиліття державності ще не витворило стійку і доцільну теорію чи доктрину національної еволюції. Як не прикро, але криза концептуальної невизначеності залишається фактом доконаним.

Основні ознаки, які гальмують розвиток цінностей громадянського суспільства: ментальність, сформована за часів тоталітаризму й зафіксована в індивідуальній та соціальній пам'яті; складна і суперечлива ситуація трансформацій суспільства в проблематичному напрямі; суспільні процеси, які відбуваються в сучасному світі взагалі.

З'ясовано, що фундаментальні засади ментальності пов'язані і з історією. І чим більше важких випробувань випало на долю народу, тим більше на рівні масової свідомості розвинені співчуття і взаємодопомога.

Виявлено, на основі аналізу західних демократичних держав, суспільство дійсно не спроможне самоорганізуватися, якщо воно не виробило спільних ідей розвитку. Єдине на що український народ може вважати своїм здобутком і фундаментом для побудови громадянського суспільства, характерного саме для нас – це архетипи української культури. Вони в одночас є і основою цінностей нашого народу, які є основними елементами суспільства.

Виявлено, що культура є предметним полем формування цінностей, і цінності складають фундамент культури. Наявність цінності в феноменах

суспільства пояснюється тим, що вони є результатом творчої, тобто вільної ціленаправленої діяльності людини.

В цінності відображено ставлення людини до предмета, події чи явища; а саме, ставлення, в якому виявляється визнання цього чогось важливого, значимого для людини. В своїй поведінці, в прийнятті рішень, в судженнях людина виходить з тих чи інших цінностей, орієнтується на цінності. Найважливіші для індивіда цінності визначають його систему ціннісних орієнтацій.

Досліджено, що людська діяльність, і в першу чергу діяльність на благо створення суспільства громадянського, визначається і направляється двома принципово різними рядами факторів: матеріально-реальними, котрі причинно їх детермінують, та ідеальними, котрі, очевидно, саме в силу своєї ідеальності, можуть набути силу реального впливу тільки в тому випадку, якщо людина сама буде тягнутись до них, переживати їх в якості своєї насущної матеріальної чи духовної потреби, тобто сприймати їх як цінності.

З'ясовано, що всі відомі нам моральні цінності – суть цінності для людини, «направлені» на неї, але це не означає, що цінні лише блага, які є засобами задоволення потреб людини. Повинні бути не тільки обумовлені суб'єктивними потребами цінності-засоби, але й обумовлені цінності-цілі, які стоять перед людиною як категоричні вимоги і які є мірилом всіх інших цінностей (включаючи цінність відношення людини до них).

Структура цінностей в класичній філософській антропології має наступний вигляд. Цінності розрізняються за змістом: насолода, користь, слава, влада, безпека, краса, істина, добро, щастя і т.д. Цінності розрізняються за знаком – на позитивні та негативні: насолода – страждання, користь – шкода, слава – позор, влада – підвласність, безпек – небезпека, краса – потворність, істина – неправда, добро – зло, щастя – нещастя і т.д. Одні цінності прийнято відносити до матеріальних, інші – до духовних. Цінності також прийнято розділяти на вищі і нижчі. Мова йде, звичайно, про те, що позитивні цінності – вищі, а негативні – нижчі. Позитивність і

негативність визначається тим, чи відповідають цінності потребам та інтересам людини чи ні.

Доведено, що на вершині піраміди цінностей громадянського суспільства знаходиться гуманізм.

Гуманізм – це принцип, який розглядає людину як вищу мету, як самоціль, стверджуючий право будь-якого індивіда на щастя.

З'ясовано, що якщо жодна цінність не вкорінена в людині біологічно, то є, в крайньому випадку, одна, котра, хоч і теж не дана їй від її біологічної природи, але ніби дана людині початково. Це свобода, яка розуміється тут як можливість вибору і самовизначення. Свобода виступає як сутність і є глибинним сенсом людського буття, без якого він втрачає в кінцевому результаті свою суб'єктивність.

Громадянське суспільство повноцінно функціонуватиме лише за умов реалізації трьох складових, що і виступають базовими його цінностями, але які й можливі лише за наявності індивіда: свобода, справедливість, рівність і солідарність.

Історія розробки концепції громадянського суспільства у західній суспільно-політичній думці, як і реальний процес формування і розвитку самого громадянського суспільства, свідчать, що ключовим моментом становлення громадянського суспільства є врахування всіх вищеназваних складових суспільної свідомості, яка формує справжнього громадянина своєї держави. А поява громадянина, який має визначений комплекс прав і свобод і несе відповідальність перед суспільством за свої дії, тобто постає як самостійний і усвідомлюючий себе у цьому статусі індивідуальний член суспільства, діяльність якого скоординована ідеєю загального блага.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЦІННОСТЕЙ В СУЧАСНУ ДОБУ

3.1 Цінності громадянського суспільства в Україні та архетипи української культури

Відродження духовних цінностей народу сьогодні стає першочерговим завданням, якщо держава не бажає в найближчому часі втратити свою незалежність. Як, відомо, основою більшості конфліктів є цінності, наявність конфлікту свідчить про те, що життя ще не припинилось, відсутність сталої ціннісної парадигми є свідченням змертвіння духу. В Україні досі продовжуються дебати з приводу української мови, основного носія національної самоідентифікації. Прагнучи до заходу Україна не зважає на сучасні проблеми Заходу, не хоче бачити ці проблеми у себе, гонячись за зовнішнім добробутом, втрачає внутрішній духовний, національний стрижень і разом з тим втрачає і зовнішній добробут: «становлення нашої національної держави не можна собі уявити без становлення національної свідомості, без відродження етосу, що ґрунтується на традиційних цінностях, придушених ідеологією тоталітарного суспільства [1, с. 90]».

Корелятом ціннісних установок в суспільстві слугує його етнос. На думку, М.Шеллера: «...достеменна серцевина цього етносу – це порядок любові та ненависті, форма побудови цих пануючих та переважаючих пристрастей, поперед усього – в тому прошарку, який став зразком [178, с. 341]». Етнос раніше від інших з'явився на історичній арені і фактично започатковує корінні ознаки великих історичних спільностей, що народжуються в наступні епохи. Тому один із шляхів, що ведуть наприклад до з'ясування природи модерної нації, може цілком логічно відштовхуватись від феномену етносу, взятого в його сучасному розумінні. Особливості етногенного процесу в Україні полягала в тому, що він живився не просто

засвоєнням певних елементів світової культури та історичного досвіду, а характеризувався передаванням культурних цінностей та традицій у тому єдиному геокультурному руслі, яке дає змогу безпосередньо ввести в етнотворення українців тисячолітній досвід інших народів (українська мова найбільше серед всіх інших слов'янських мов наближена до індоєвропейської мовної єдності, український орнамент успадковує орнаменти трипільської культури спорідненість символічного ладу в архетипі ставлення до природи в українській культурі з Упанішадами).

Ще давньогрецька свідомість виокремлювала такі поняття як: «філантропія» – любов до людини, та «мізантропію» – ненависть до людини. Які можна визначити: першу – як вищу демократичну цінність та другу – як антицінність. Якщо ціннісна ієрархія вибудовується пріоритетністю любові до тих чи інших речей, то виникає питання чи є можливою побудова нової ціннісної ієрархії, бо ж людина любить те чи інше виходячи із власного свобідного волевиявлення. Руйнування радянської аксіології, в якій пріоритетними вважалися партійні цінності спричинене тим, що для народжуваного демократичного суспільства вищою цінністю є свобода людини. Отже, для демократичного устрою є притаманним те, що ціннісні пріоритети визначаються кожною окремою особистістю. Виходячи з цього в сучасному суспільстві пріоритетного значення набувають повсякденні матеріальні цінності. Це спричинено на сам перед способом та становищем життя окремого індивіда – «людини-маси», який переважає в сучасному суспільстві та тих впливів зовнішнього світу, які нав'язуються сьгоднішніми реаліями. Прагнучи до свободи «людина-маси» не шукає внутрішньої духовної свободи, тому що питання подібного зрізу для неї надзвичайно складне, вона прагне вивільнення свого часу від роботи та збільшення часу для дозвілля і відпочинку, які у великій мірі залежать від якості та комфортності послуг та речей. Тому сучасна людина у більшій своїй мірі є споживачем та через це сучасна цивілізація орієнтується на розвиток індустрії споживача. Сучасне суспільство не буде ставати

гармонічнішим, якщо поряд з розвитком індустрії споживача, яка нібито направлена на задоволення найсуттєвіших матеріальних потреб кожного громадянина, в інтересах держави буде відсутньою також турбота про задоволення потреби в розвитку духовної культури народу, в якій міститься його сила та воління до життя.

Якщо способом існування суспільства і людини є діяльність у різних модифікаціях, то рушійною силою розвитку суспільства виступають цінності, що мають сенсожиттєве значення. Завдяки ціннісним орієнтирам у суспільстві формуються різного рівня мотиви і цілі людей, визначаються засоби їхнього забезпечення. Цінності є регуляторами людської життєдіяльності, служать критеріями вчинків інших людей. У демократичних країнах офіційно визнаними усвідомлюваними цінностями є такі гуманістичні і релігійні цінностями, як індивідуальність, відповідальність, співчуття, милосердя. Але багато хто вважає її проявом ідеології, і тому це свідчить про те, що такі норми не мають реального впливу на мотивацію людської поведінки. Разом з тим такі неусвідомлені цінності, як суспільне становище, власність, споживання є безпосередніми мотивами поведінки більшості людей. Варті уваги вітальні цінності – право на життя та продовження роду, недоторканість особи, збереження здоров'я. нагадаємо і про первісні громадянські права – недоторканість житла, свобода слова та зібрань, свобода пересувань, захист від не правового насилля та примусів. Тут мають місце і екологічні цінності – достатність основних ресурсів, чисте повітря, вода, ґрунт. Констатуємо наступні політико-правові цінності: різні форми участі громадян у політичному житті, незалежність суддів, свобода і незалежність ЗМІ. Право людини на самозабезпечення є провідною соціально-економічною загально цивілізаційною цінністю. Життя сучасного українського суспільства демонструє, що цінності не тільки визначають розвиток суспільства, але і самі залежать від його розвитку.

Із зміною епохи втрачають свою силу і цінності, на зміну їм приходять цінності іншої епохи. Цінності впливають не лише на пізнання та оцінку явищ, а визначають норми взаємовідносин людей, устрій суспільного життя.

Втім, ми перебуваємо в новій епосі, де раніше усталені норми діють не досить впевнено, а відтак і зовсім втратили свій потенціал, а нові – ще у стані становлення. Немає жодної підстави на них не зважати хоча би тому, що вони стосуються сьогодні практично всіх аспектів життя людини, навіть поза її волею і бажанням. Ймовірно, ці цінності передбачають інші типи упорядкування, зовсім інший характер «діалогу» між усталеними і новими цінностями, між різними за своїм змістом та значенням для суспільного розвитку цінностями, що започатковуються тощо. Скажімо, різноманітні процеси розподілу цінностей та міри їх прищеплення, сприйняття зосереджені у національно-регіональному просторі.

Найбільш концептуального сучасного прояву тема зламу цінностей і зміни людини отримала у роботах Френсіса Фукуяма. На його думку, розрив у цінностях відбувався в історії Заходу двічі. Перший розрив пов'язаний із, як уже згадувалось, із переходом від аграрної епохи до індустріальної, другий – почався при переході від індустріального суспільства до постіндустріального. Тема першого розриву в цінностях, викликаного зміною аграрного виробництва індустріальним, цікавила ще Г. Гегеля [33]. В «Філософії права» він показав, що розпад цінностей під час Великої французької революції був зупинений індустріалізацією індивідуалізму за допомогою приватної власності, контракту, буржуазної родини, права й громадянського суспільства.

І. Марчук у праці «Світогляд українського народу» [105] наголошує на таких рисах українців як не раціоналізм, емоційність, індивідуалізм, вольова нестійкість, неприхильність до системного мислення, особливе місце жінки в суспільстві, відсутність державної традиції та ін. Він виводить їх з того, що українська нація є хліборобською: звідси – прив'язаність до скирти, до

грунту, до свого життєвого світу, звідси – і емоційність вдачі, і не сприйняття раціонального способу мислення.

Українці, за О. Кульчицьким [78] позбавлені «державницького інстинкту» і є «недержавним народом з природи» і, як тепер додали б, ментальності. Навіть віддалена далеко в степ від урядів Запорізька община ніколи не пробувала стати незалежною; вповдовж двох століть вона без всякого примусу визнавала над собою верховну владу, досить часто чисто номінальну, спочатку польських королів, потім російських царів. Українцям завжди було легше добровільно ввійти в склад чужих держав, ніж утворити свою – таким є неспростовний, на переконання Антоновича, факт української історії.

Українці, за спостереженнями історика, «дуже чулі до вражень», але із запізнілою реакцією: на подразнення відповідають за день, за тиждень, перебуваючи весь цей час «під враженням». Звідси висновок: українці – меланхоліки за національним темпераментом. За характером вони «сумирні»: вельми обережно поводяться з особистістю іншого; «м'які» в родинних стосунках і в спілкуванні загалом. Дуже чутливі до особистих образ, всіляко намагаються їх уникнути, а коли не дається, «з трудом» їх забувають. Уникаючи сварок й прагнучи «стояти далі від гріха», при першій же нагоді відокремлюють нову сім'ю від батьківської, нехтуючи при цьому господарською доцільністю. Економічне взагалі стоїть в українця на другому місці, на першому – душевний спокій. Найприкметнішою рисою українців є демократичність, вбачав у ній етнонаціональну істоту, специфікацію українства.

Принциповою відмінністю українських передумов формування модерної української нації від становлення «старих» європейських націй полягає в довготривалому входженні України до складу інших держав, особливо російської та комуністичної імперій. З цього погляду для України ближчим є досвід «нових», чи «пізніх», європейських націй – італійської, наприклад. Залишились деякі негативні стереотипи, які успадкувало від

минулого все населення України: а) моральний, правовий та політичний нігілізм. Культ сили, на відміну від авторитету моральних, релігійних та політичних цінностей, набирав крайніх форм в комунізмі. Воля класу як джерело моралі, права та політики – основне ідеологічне джерело нігілізму. В суспільстві, яке засновано на культурі та в якому панує диктатура, ослаблені механізми внутрішнього самоконтролю – повага до моральних, релігійних та правових цінностей. Це охопило також і політику: політичний нігілізм – це розуміння її як діяльності, спрямованої не на узгодження групових інтересів, а на утвердження інтересів певного «класу»; б) брак громадянської свідомості: залежна та інертна людина. Поширений тип людини, залишений нам у спадок тоталітарним минулим. Така людина не мислить себе вільною, суверенною особистістю. Вона не вважає себе відповідальною за стан суспільства і держави, за хід історії, за майбутнє. В ній ослаблені, або й цілком відсутні поняття та почуття громадянського обов'язку. Її життєве кредо: «Від мене нічого не залежить». Особистість цього типу не вважає свою громадянську свідомість важливим складником своєї ідентичності. Тоталітаризм підважив потреби, вміння та звички, які б сприяли утворенню різного роду громад, спілок та кооперативів, що становить основу і сутність громадянського суспільства. Йдеться про брак тієї ментальності і культури, яка становить основу демократії; в) етатизм; національний нігілізм. Становлення національної і громадянської свідомості – взаємопов'язані процеси. Громадянська свідомість є важливим складником особистої ідентичності людини в сучасних демократичних суспільствах. Цю здатність можна передати моральним терміном «гідність». Але фактично з нею пов'язані певні ціннісні орієнтації. Це поцінування людиною своєї здатності до такого самовизначення в просторі свободи, яка полягає в самоконтролі, та здатність осіб доходити порозуміння і згоди в процесі публічного дискурсу.

Найбільшою перешкодою досягнення громадянської консолідації в сучасній Україні є високий рівень національного нігілізму, успадкований від

російської імперії. Його основне джерело – це культивування зневаги до культурної самобутності будь-якого неросійського народу. Для успішного розв'язання проблеми потрібно, спочатку, спробувати більш-менш чітко усвідомити саму проблему, потім піднести до рівня публічної дискусії обговорення засад, які дають можливість досягнення єдності.

Ідеологічний плюралізм усталюється в межах деяких загальноприйнятих базових суспільних цінностей і суспільних установ. Ці базові цінності та установи і є основою громадянської консолідації, яка охоплює всіх громадян, незалежно від їхніх ідеологічних чи релігійних переконань, від їхнього соціального положення. Саме вони і забезпечують ту мінімальну необхідну основу громадянської єдності, без якої не може існувати окремого політичного суспільства чи спільноти. Як правило, політичний бік такої єдності фіксується в конституції. Це так звана «рамкова» ідеологія – ідеологія демократичної правової держави. Основними її елементами є: а) права людини, включаючи найважливіші різновиди індивідуальних і колективних прав; б) соціальна справедливість, яка передбачає рівні можливості для всіх громадян та систему сприяння тим, які не можуть скористатися рівними можливостями для забезпечення свого добробуту; в) патріотизм; г) цінування національної ідентичності.

Попередні орієнтації раціоналізму – віра в науково-технічний прогрес, розумно розраховане справедливе суспільство – виявились повністю неспроможними. Про це свідчать гострі глобальні проблеми, породженні техноекономічним ростом. У сучасному світі, під впливом глобальних процесів політичного, мілітарного й екологічного гатунків, під загрозою перебуває саме життя як загальна й універсальна цінність. Збереження можливостей виживання людини у перманентно мінливій і оновлюваній дійсності гостро порушує питання про розумні межі неперервних змін, що складаються під впливом «сьогосвітньої» орієнтації на задоволення від споживання. Порушення таких меж надмірними економічними претензіями, які, в свою чергу, засновані на відповідному світосприйнятті та етиці, здатне

призвести до катастрофічних наслідків і зруйнувати життя [64]. В даний час потрібні досить серйозні докази, щоб захищати раціоналістичну традицію, відстоювати її значимість не тільки в технічній і пізнавальній сферах, але й в сфері світоглядної, де дітищем і виразом раціоналізму є цінності.

Вияви раціоналізму, а поряд з ним і цілераціональності та ціннісної раціональності характерний для західної цивілізації в період модерної стадії розвитку світу стає ознакою розвитку суспільства всіх країн.

Архетипом цілераціональності є полювання, що засадничується парадигмою суб'єкт-об'єктного відношення, підпорядкування об'єкта, а в стосунках між людьми визначається як стратегічний тип дії, принципом якого є підпорядкування-покори, наказу-послуху та ін. Друга парадигма – суб'єкт-суб'єктне відношення, що характеризує комунікативну дію. Її передумовою, якщо спиратися на сучасні антропологічні дослідження, є така особливість природної конституції людини, як недостатність. І оскільки людина народжується на світ не цілком досконалою істотою, то це потребує виняткової ролі матері, жінки взагалі. Тому ця парадигма є ще «жіночою раціональністю», передумовою якої є не підпорядкування об'єкта, а ставлення до іншого як до суб'єкта, піклування про нього, з чого виростають відносини взаємності. В переході до землеробства, де панує принцип піклування як квазікомунікативний принцип і встановлюється домінуюча роль жінки, вбачають початок виникнення культури «Людини Розумної».

Однак принцип взаємності, який є засадничим для морального відношення, не виходить за межі актуальної взаємності, що не рідко збігається з цілераціональним принципом еквівалентної взаємодії, граничним виявом якої є: «око за око, зуб за зуб». Архаїчна ж вимога виплачувати належне замінюється імперативом: «І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм і ви». Вона затверджується в інституціях суспільства як інституційна етика (А. Гелен), політичним гарантом та вищим щаблем якої є держава, що діє як «мегамашина»; особистість тут підпорядкована

загальному цілому, що набуває своєї завершеності в нормах пізнього Середньовіччя.

У ранньому Новому часі принцип взаємності не тільки долає вузькі рамки актуальної інтеракції, а й сприяє утворенню підґрунтя конкретного суспільства, виявом якого є конкретні норми. Виникає можливість раціонального обґрунтування моральних норм зрілими суб'єктами на принципах розуму, що дістало свій вияв у категоричному імперативі І.Канта: «Чини так, щоб максими, якими керується твоя воля, могли б стати принципами загального законодавства [62, с. 254]».

Функціонуючі світоглядні та моральні орієнтації українців до ХХ століття базувалися ще на домодерних формах суспільної організації. Проте й тут вони мають певні специфічні особливості. Так, відсутність жорсткої державної організації як гаранта дотримання традиційних норм, що функціонує як цілісний механізм і базується на принципах субординації, послуху і покори, які є атрибутами стратегічної парадигми, зумовила стійкість жіночої нераціональної комунікативної парадигми.

Більшість дослідників таке становище пояснюють прихильність українців до спільноти, а не до спілки, чи суспільства. Як зазначає О. Кульчицький, на формування української психіки найбільше вплинули недостатня диференціація суспільної структури з подекуди майже виключною перевагою в ній до недавніх часів селянського класу, а почасти й виняткове значення малих груп у соціальному житті українця, спричинене історичними обставинами.

Цей факт пов'язаний також з тим, що господарство не спирається на поділ праці і не призводить до централізації її керівництва та диференціації її функцій і тим самим до творення різнорідних суцільних типів. Селянський побут сприяє особистим контактам на зразок «сусідства», збереженню родинних і родових груп, приятелювання, побратимства і т.д.

На онтогенетичному рівні це виявляється в тому, що в розвитку моральної свідомості дитини домінантною стає роль матері, а не батька.

Якщо в західному суспільстві активна роль батька як носія норм спільки, норм суспільства, в якому виражається відношення до дальніх, а не до ближніх, що забезпечується функцією самовираження, самопокори, то в українській родині функція батька або редукується до функції матері, або набирає вигляду карного чинника. Звідси інтенція до бунту, аби вирватись з-під влади батька, звідси вороже, недовірливе ставлення до влади взагалі. Для українця влада – це влада над ними, для їхньої підсвідомості це – постійне насильство. Тому краще, коли сам собі пан і всі рівні між собою.

Цікаво, що в українських родинах після смерті батька найстарший син не перебирає всієї батьківської влади, як це діється в багатьох патріархальних народів. У нас сини, як рівні між собою, діляться владою. Відбувається це або за взаємною мовчазною згодою, або родинне життя стає полем постійних сварок і непорозумінь. Таке становище змовлює також слабкість тієї форми демократії, яка спирається на нераціоналізовану комунікативну парадигму, коли загальні політичні рішення приймаються радше актуальним консенсусом, а не згідно з загальноприйнятими в даному суспільстві нормами.

Світоглядно-буттєві основи, на яких базуються вияви культуротворчості представників української нації та їх сприйняття – це архетипи української культури.

Виходячи з того, що архетипи культури тісно пов'язані з міфологією цієї культури, можна виділити два міфологічні принципи підходу до архетипів української культури:

Констатація відмінностей української та слов'янської міфології полягає у наступних тезах..

Слов'янська міфологія є більш давній витвір, її подальший розвиток відбувається через диференціацію її на окремі національні міфології слов'янських народів. З іншого боку, українська міфологія і культура є досить органічний синтез християнського та язичницьких начал.

Специфіка української культури полягає у постійному синтезі – поєднанні слов'янської міфології з католицькими та православними течіями – це другий методологічний принцип підходу до архетипів української культури.

1) індивідуалізм як найсуттєвіша риса українського буття. Український індивідуалізм базується на певному відношенні до громади – він є хуторянським індивідуалізмом, корелятом якого є безпосередня спільнота. Такий індивідуалізм ґрунтується не на автономності особистості, суверенності її розуму, здатності до дискурсивної легітимації соціальних та етичних норм, які б забезпечили соціальну інтеграцію, а на безпосередньому протиставленні себе громаді. Тому він потребує такого механізму як традиція у відтворенні загальнозначущих норм та цінностей. Проте індивідуалізм виявляє себе як архетип української культури лише тоді, коли розвивається у персоналізм – такий спосіб відношення до світу, при якому цінність персони не заперечує значимості навколишнього суспільного життя.

Якщо виходить з того, що українська культура є християнською культурою, то, очевидно, що український персоналізм виступає конкретизацією загально християнського персоналізму, який є принциповою ментальною основою західного світу.

Персоналізм яскраво проявляється в українській філософії, починаючи від Г. Сковороди до О. Кульчицького. А також є надбанням Київської світоглядно-антропологічної школи.

Сутнісним проявом персоналізму в українській історії було козацтво. У цьому явищі відбивається складна взаємодія персоналізму та індивідуалізму.

2) світоглядна толерантність, що виражає здатність українського народу приймати у свою культуру ментальні настанови інших народів та їх культур.

У сфері національної психології українців світоглядна толерантність співвідноситься з такими рисами як «рухливість» (О. Чижевський), «вагання у прийнятті рішень» (О. Донченко). Толерантність – безумовна цінність в

умовах соціокультурного плюралізму, у суспільстві конкуруючих інтересів, часом забарвлених національною або конфесіональною нетерпимістю. І проте, толерантність продовжує залишатися предметом дискусій. Одні зводять її до рівня толерантності. Інші терпимість і толерантність розводять. Треті вбачають у толерантності капітуляцію. Кожна точка зору є абсолютизація крайньої позиції. Насправді ж, бути суб'єктом вибору (вирішення), мати свою позицію з правом її відстоювати.

Ідея толерантності має знаковий зміст. Вона зароджувалася як віротерпимість, проходила своє становлення як принцип оптимального відношення церкви та держави, і, нарешті, одержала свій розвиток як базовий принцип міжособистісних і міжгрупових стосунків, пом'якшуючи розходження, пов'язані з етнічною і конфесіональною приналежністю, статтю і віком, матеріальним і соціальним станом у суспільстві. В умовах України й Криму політика мультикультуралізму – це оптимальний варіант, що дозволяє формувати єдиний соціокультурний простір, не руйнуючи традиційних основ сформованих культур. І гарантом цього варіанту при нинішніх умовах може бути тільки держава, що повинна стояти над проблемною ситуацією, не приймаючи чийось сторону.

Світоглядну толерантність можна зіставити з лагідністю. Світоглядна толерантність вступає у суперечність з індивідуалізмом. Ця суперечність є деструктивною. Саме деструктивність виступала внутрішньою причиною бездержавного буття українського народу. Але коли світоглядна толерантність входила в суперечність з персоналізмом, її розв'язання стає конструктивним. Результатом цього розв'язання є світоглядна систематичність.

Світоглядна систематичність лежить в основі української культури і є запорукою її виходу на світову арену в постіндустріальну епоху.

3) кордоцентризм, що означає перевагу чуттєвого та екзистенційного над раціональним.

Кордоцентризм виражає домінанту «серця», чуттєвості над розумом в існуванні українця. Цьому архетипу притаманні такі риси українця як сентименталізм, чуттєвість, любов до природи.

Для світоглядноціннісної свідомості української культури стає характерним висування на передній план не формалізму розуму, а того, що є корінням морального життя, «серця» як метафори інтимних глибин душі. Цей архетип «філософія серця» розкривається як принцип індивідуальності та орган відчуття Бога (П. Юркевич), як мікросвіт, вираження внутрішньої людини, основа людяності (Г. Сковорода), як шлях до ідеалу та гармонії з природою (Т. Шевченко), як джерело надії, передчуття, провидіння (П. Куліш) тощо.

Архетип серця по різному виступав в історії України. Проте специфічного, національного витлумачення архетип серця набуває, як вже згадувалось, починаючи з ідей Г. Сковороди, на кому б і хотілось б докладніше зупинитись. Г. Сковорода розробляє філософію серця під кутом зору «внутрішньої людини», того боку мікросвіту, який є здатним втілювати символічне буття. А це символічне буття охоплює не тільки біблейську мудрість, а й знаковий менталітет української нації. Саме в такому плані філософія серця й дістала національну довершеність в ідеології кириломифодіївців. З погляду цих діячів, національна культура та історія України – це втілення серця. Тому українська ідея будується на серці і людина є суб'єктом зв'язку з рідним краєм, з Україною.

Антропоцентризм, який загалом був властивий для українського народного світогляду, підсилювався з ідейного боку архетипом софійності світу, що розглядався як Книга, Текст Бога. Тобто, реальні речі трактувались не тільки в їхньому природньому статусі, а й як символи, знаки Божої Премудрості. Саме таку функцію мають, наприклад, у Сковороди образи зерна, рослин, змія, зірки та сонця і т.д. подібне зустрічається у вітчизняній культурі починаючи з Київської Русі. Втіленням софійності буття є Софія Київська. Адже «софія» і символізує примудрість світу, створеного Богом, і в

такому розумінні є відправним пунктом становлення концепції софійності в українській культурі.

Архетип софійності має подвійне значення, бо з ним асоційована ідея «радісного художества» (ідейно-художня програма Софії Київської), свого роду «онтологічного оптимізму» (відсутність зображення апокаліпсису, страшних мук Ісуса на хресті в т.д.), поза яким важко зрозуміти багато явищ як культури Київської Русі, так і подальшого розвитку українського менталітету. Тут відчутний вплив західної патристики (Кападокійський гурток), саме звідси йде ідея апокатарсису – благого повернення людства до первинної чистоти ще за земного життя. Віра в це набула в Україні архетипного значення, бо супроводжувала не тільки розвиток духовного життя, а й художнього життя.

Надалі концепція софійності продовжувалась у творчості полемістів, представників християнської антропології (Г. Кониський, П. Могила і т.д.), у філософії серця Г.Сковороди, в мистецтві барокко (Л. Тарасевич, Г. Левицький і т.д.), в російській філософії XIX ст. (В. Соловйов, Л. Толстой і т. д.).

Концепція софійності світу мала особливе значення в Україні. Адже Київська Русь народилась на березі степового океану. Цей степ був джерелом постійних нападів кочових племен і тому розглядався українцями як певний хаос. Цьому хаосу і потрібно було, звісно, протиставити щось розумне, таким виступало місто як софійне начало. Степ з простору кочовища перетворився на переоране поле, річки – на транспортні артерії. Відповідно в етнічній свідомості України посилюється розуміння цінності кордону, межі. Слово «край» починає пов'язуватись зі словами «країна», «Україна».

Взагалі в українському менталітеті та пов'язаній з ним національній культурі спостерігається паралелізм зображення життя природи та людини, органічний зв'язок природного та соціального. Степ для українця не просто географічне чи екологічне явище, а соціальний ґрунт. Що ж до архетипу природи загалом, то вона розглядається не як храм, безодня, а як материнське

родове начало, в українській культурі архетип природи має винятково позитивний смисл – природа тут наповнюється символами життя і підноситься над язичницькою поетизацією зовнішнього буття тим, що виступає як резонатор людської душі.

Подібний паралелізм у подіях людини та сфери природи не зводиться до діалогу, а розглядається як входження до спільного для них символічного світу мудрості чи духовного життя. Такий спільний для людини та природи символічний світ не з прерогативою лише української культури. Він формується ще в культурі індоєвропейців, близькій до менталітету українського народу (Упанішади).

З появою християнства визнання символічного світу було пов'язано в українській культурі з архетипом слова. У філософському розумінні «слово» розглядається як модель світу (Г. Сковорода) чи навіть як скорочений міф. Загалом, філософсько-лінгвістична концепція виходила з того, що слово – не просто мовний засіб, а принцип мовної свідомості нації, в який закладено наочне та абстрактне бачення буття (О.О. Потебня). Слово в духовному житті України завжди вважалося початком вільної думки та вільної людини. А воля та її маніфестація у вчинках розкріпаченої особи була найвищою цінністю в українському менталітеті. Тому не дивно, що в ньому архетип етичності цінності особи набуває центрального значення. Це є основою для побудови громадянського суспільства.

Відомий англійський дослідник А. Уайтхед вважав, що розвиток певних цивілізацій визначається не лише трійцею «Істина-Добро-Краса», а й енергією історичної пригоди, яка долає метафізичну відстань між світом мрій та реальністю. Тому про античність свідчать не тільки Платон та Арістотель, а й мандрівки Одісея, про новоевропейську цивілізацію – люди магеланового родоводу, що здійснювали географічні відкриття, про історичну місію української цивілізації – козаки і т.д., для народу Запорізька Січ була не тільки збройним табором, а й певним зразком патріотизму, мужності, чоловічої вдачі.

4) глибинний оптимізм – він пронизує всі етапи української історії і саме завдяки йому українська культура змогла вижити в жахливих умовах бездержавності.

Глибинний оптимізм є характерним для всієї української міфології – починаючи від обоження образу Сонця до фундаментальної іронії над демонічними істотами – образ чорта.

Постала проблема відродження нації, відбуваються пошуки, спрямовані на відтворення такої субстанційної ідеї для всієї нації, щоб на її засадах побудувати ієрархію цінностей. Насамперед, слід відпрацювати певні формальні умови для обґрунтування цих цінностей. І ці умови мають спиратися на такі цінності, як «свобода», «рівність», «справедливість», «гідність» та ін., концентрацією яких є основна цінність «права людини». Згадані цінності уможливають таку цінність як «солідарність», і забезпечують соціальну інтеграцію в суспільстві. І саме ці цінності обстоював український народ під час Помаранчевої революції.

Усе це, разом узятє, й підвело десятки мільйонів громадян до їхнього глибинного соціокультурного вибору, до тієї громадянської позиції, яка була продемонстрована і на Майдані Незалежності, і на десятках площ інших міст України. Йдеться про регулярне упродовж кільканадцяти років нехтування владою людської гідності українських громадян. Останньою краплею було глибоко аморальне фальшування виборів у 2004 році.

«Помаранчева революція», значно загострила проблему соціально-антропологічних цінностей, яка саме базувалася на загостреній потребі мільйонів громадян України в гуманізмі, олюдненні держави та державного управління. «Помаранчева революція» є тим ключовим моментом в розвитку України, яка перервала моральну деградацію держави, мобілізувала й підштовхнула суспільство на оволодіння сучасною європейською моральною системою. Вона є своєрідною ціннісною закваскою майбутнього України.

Майдан породив в українському суспільстві величезну кількість проблем, вирішення яких характеризується неоднозначним результатом.

Найбільш важливою серед них є проблема перспектив громадянського суспільства, його стійкої й мирної взаємодії з державою.

Сам Майдан був вищою крапкою протесту громадянського суспільства, що було ображено й принижено, піддано маніпуляції й спрямовано проти органів державної влади. Завдяки Майдану воно розтиснулося, як пружина, вийшло з тіні й зажадало демократичних змін, оздоровлення країни й держави. Виникла унікальна історична можливість якісного відновлення України у світлі європейських цінностей, природних устремлінь людей.

Підкреслимо, ця проблема є ключовою в житті не тільки України, але й кожної пострадянської країни. Перспективи в їхньому розвитку відкриваються тільки тоді, коли держава й громадянське суспільство не тільки вступають у діалог, але й налагодять між собою стійку взаємодію, що припускає участь громадянського суспільства в справах держави, його захисту й реалізації запитів і інтересів людей. Без налагодження цієї взаємодії неможливо обійтися з тієї причини, що весь хід розвитку сучасної цивілізації настільки швидко розвиває суб'єктивність людей, активізує їхню життєдіяльність, нарощує потенціал, що їх уже не можна загнати в рамки слухняно-виконавчого громадянства, а необхідно забезпечити їхнє буття як партнерів і співучасників держави.

Ціннісний зміст Майдану досить суперечливий. З одного боку, Майдан формально проголосив і закріпив європейські цінності, орієнтацію України на входження в європейські структури. Відбувся різкий відхід від євразійських цінностей, які стали сприйматися більшою мірою, ніж раніше, негативними. Не можна не відзначити ще одну особливість українського громадянського суспільства, що пов'язана з тим, що в нього завищені претензії до держави і його чиновництва. Цю загальну закономірність незрілого суспільства помітив ще видатний іспанський філософ Х. Ортега-І-Гассет, що виділяв у психологічній діаграмі людини маси дві основні риси: невтримний ріст життєвих прагнень, а тим самим особистості, і принципову невдячність до всього, що дозволяло так добре жити [121, с. 225]. У цьому

змісті Майдан породив вимогу людей негайно задовольнити їхні соціальні запити, змусив лідерів Майдану дати соціальні зобов'язання, які, на жаль, не забезпечуються економікою. Це породило в українському суспільстві цілий ряд негативних процесів: соціальне утриманство, бюджетне розтринькання національного багатства, зниження інвестиційної активності, посилення економічної відсталості, ріст цін і посилення інфляційних процесів. Розумова діяльність Майдану являла собою деяку динаміку стереотипів і забобонів. Мислити стереотипно – значить приписувати ідентичні характеристики будь-якій людині в групі, не звертаючи уваги на реальні розходження між членами цієї групи. Важливою особливістю революції є те, що вона являла собою продовження революції національної. Вона здійснювалася під гаслами націй, декларувала появу оновлених націй. По суті справи тим самим вона виступила як друге видання незавершеної й непослідовної національно-визвольної демократичної революції 90-х років, що ознаменувала появу України як незалежної держави. У цьому безсумнівне її достоїнство.

Нове традиційне суспільство в українському просторі затверджується поступово, але міцно й надовго. Воно, має свої достоїнства, які, однак, не порівняні з його негативними наслідками для історичного буття українського народу. Воно небезпечно тому, що країна починає йти проти потоку прогресивного розвитку, втрачає самокритичність, рефлексію й пильність.

Політичні партії й організації «третього сектора» повинні перейти від режимів конфронтації з державою до створення єднальних центрів, забезпеченню діалогу й взаємодії з ним, переходу від конфронтації до творення. Не можна не погодитися з О. Полухіним, що пише: «Діалог громадянського суспільства й влади є діалогом можливостей становлення нормального суспільства. У ряді цих потенцій провідна роль належить правовій державі як універсальному інструменту згоди. В основі діалогу лежить людське правило – поважати точку зору того, з ким розмовляєш. Саме повага й довіра людини до людини і є первісне значення поняття «діалог» [125, с. 324]». Потрібні дуже серйозні ціннісні зміни. До найбільш

важливих змін варто віднести переоцінку демократії. Її дуже небезпечно розглядати як вершину всіх цінностей. Насправді вона являє собою всього лише інструмент забезпечення нормального людського життя, реалізації творчих можливостей людей, задоволення їх матеріальних і духовних потреб. Демократична воля повинна бути в згоді зі здоровим глуздом. Воля заради волі може виявитися волею від людського життя, а країна може виявитися порожнім бойовищем за демократію. Демократія – це не тільки правовий устрій, державний лад, а й система моральної зрілості громадян. Відповідальності, здатності до зваженої думки та дії. Ці вимоги настільки нагадують ідеал, що один із засновників європейської ідеї законодавчого народовладдя Ж.-Ж. Руссо дійшов висновку, що демократія розрахована на богів, а не на людей.

Тут фігурує небезпека незрілої демократії, яка виявляється гіршою, ніж середньовічні форми суспільної організації, що передують їй, чи достойного знищення більш розвиненими демократичними системами, що приходять їй на зміну. Інакше кажучи, незрілість розвитку демократичних цінностей може спонукати як негативну оцінку демократії, так і потребу в ідеалах її майбутнього здійснення. Незріла демократія завжди приховує загрозу зловживання правами більшості, переродженням в охлократію, небезпеки популізму, пріоритету сьогodнішніх рішень над довгостроковими, плюралістичного розпилення сил.

Чимало з таких наслідків зазнала історія української державності, яка, незважаючи на віковічні демократичні традиції козацької республіки, регіонального самоврядування, виборчого призначення на церковні посади та академічні вільності, не одноразово підходила до межі руйнування. Тому пріоритетом сучасного українства названо відродження духовності, розвиток почуття патріотизму й громадського самоусвідомлення, гуманізацію світогляду і поведінки людини, забезпечення умов для розвитку в ній творчих можливостей. Тобто різнобічний розвиток особистості – мета суспільства і становлення його громадських інститутів. І для того, щоб

виникло громадянське суспільство має з'явитися тип людини, відкритої для правди, здатної прислухатися до аргументів іншого, і в разі їхньої правомірності, змінювати переконання.

Взагалі формування власних культурних цінностей в Україні відбувалося у своєрідному протистоянні між різними культурними формами. Ці мандри у світі культури і набували іноді вигляду розігрування різних варіантів поведінки, в якому моделювалось певною мірою входження народу в коло світової цивілізації. І саме національне самовизначення українського народу в драматичному XVII столітті загостило інтерес суспільства до універсальних основ європейської цивілізації – античності, християнства, просвітництва. Це час посиленої боротьби за незалежність, відкриття різних закладів освіти – осередків національної мудрості (наприклад, Києво-Могилянська академія).

Можна віднайти спорідненість національних архетипів та універсальї світової культури, що є передумовою вивільнення духовного життя нації з ситуації тлінності у простір вічності, у сферу затвердження історичних звершень народу в їх загальнолюдській значущості та гідності.

Успішність та темпи очікуваних перетворень значною мірою залежать від готовності всіх верств суспільства сприйняти і усвідомити їхню необхідність та своєчасність. Саме тут на передній план виступає проблема формування національної свідомості українського народу, яка формується, в свою чергу, на основі вже вищеописаних архетипів української культури. Адже як підказує світовий досвід головне у розвитку громадянського суспільства полягає не лише в тім, щоб змінити форми власності, але й змінити свідомість людини та громадянина у становленні до неї. Справжня розруха, як цілком справедливо зазначає професор Ф. Преображенський з булгаківського «Собачого серця», починається не в дійсності, а в голові людини.

В українському суспільстві людина, і особливо це стосується молоді, знаходиться в ситуації ціннісного хаосу та невизначеності. Йде процес зміни

ціннісної парадигми: попередня система цінностей витісняється з масової свідомості, а нова ще не сформована; невиразними є найближчі аксіологічні орієнтири. Швидко змінюються «змістові поля» особистості, людина відчуває тривогу, невпевненість, не влаштованість життя, що зумовлене значно більшою мірою саме ціннісною кризою, ніж економічними та соціально-політичними зрушеннями. Виникла та поглиблюється суперечність між усвідомленням необхідності прийняття нових ціннісних орієнтирів та ідеалів розвитку суспільства і людини, пошуку ціннісного консенсусу та наявними попередніми орієнтирами в системі ціннісних орієнтацій. Українське суспільство будується вже не стільки на спільних цінностях, укорінених в життєвому світі, скільки на певній нормативній системі, яка є певним компромісом між інтересами. І навіть основні класичні цінності сучасного суспільства, такі як свобода, справедливість, солідарність, що стали базовими для сучасної демократії, фактично формальні. Така цінність як свобода не приписує саму матерію свободи, а визначається формальним принципом універсалізації взаємності. Те саме стосується й таких цінностей як справедливість і солідарність, про що писали і Д. Ролз, О. Гьофе, К.-О. Апелль і Ю. Хабермас. Відтак цінності, що укорінені в життєвому світі, тобто наші інтуїції, що й складають матеріальне апріорі етосу, потребують критичної рефлексії, раціонального обґрунтування. І будь-яка спроба реанімації до рефлексивних цінностей за сучасної доби містить у собі пастки тоталітаризму.

З іншого боку, здавалося б, слід запозичити ті цінності, на які спирається сучасне демократичне суспільство, а саме – свобода, справедливість, солідарність, рівність, запровадити в Україні і керуватись ними. Проте наскільки можливе таке перенесення? Адже якщо в західному суспільстві зазначені цінності стали самоочевидними, то це не так в інших країнах. Українська громадськість постійно обговорює тему основних цінностей нашого суспільства. Одна із запропонованих ними конфігурацій цінностей мала наступний вигляд: «незалежність, справедливість,

солідарність» (і тут ми бачимо пряме посилення на архетипи саме української культури, з чим, звісно, ми можемо погодитись). Тут слід зауважити асинхронію суспільного розвитку, коли одні культури перебувають ще в домодерному, другі – в модерному, а треті – в постмодерному станах. Тому не може бути й простого перенесення основних цінностей, демократії. Адже у західному суспільстві вони виростають у природний спосіб, тобто із життєвого та з його комунікативної раціоналізації.

У цих нових умовах на рівні філософської рефлексії необхідно осмислити ситуацію, що склалася в духовному житті, здійснити науково-теоретичний аналіз закономірностей і особливостей становлення, функціонування й розвитку системи соціальних цінностей кризового суспільства, з'ясувати можливості взаємодії цінностей та людини в процесі соціалізації.

Українська спільнота, обравши громадянську позицію у підході до розв'язання кардинального соціокультурного питання – який подальший шлях обрати: європейський, із розвиненою представницькою демократією, демократичним людиномірним державним устроєм та стандартами життя, чи євразійський, із керованою демократією, етатизмом, маніпулюванням свідомістю і поведінкою людей, віддала перевагу пріоритетності саме європейського вибору України, європейських цінностей та норм життя.

Цей вибір був вільний, позбавлений примусу і виходив лише з усвідомлення того, що потрібно раз і назавжди вибрати – між шляхом свободи й реалізації засадних європейських цінностей та шляхом руху у зворотній бік. Цей вибір був раціональним, бо ґрунтувався на багаторічному осмисленні тих процесів, котрі відбувалися в країні, і відповідальним, бо ж виходив саме із самостійного переосмислення кожним соціокультурної реальності останнього десятиліття.

Вибір української людини – жити не у малоросійській губернії та згідно з євразійськими цінностями й уподобаннями, а у суверенній державі вільних, відповідальних громадян. У державі спрямованій у Європу, не лише

у своїх зовнішньополітичних прагненнях, а передусім у бажанні облаштувати внутрішньо українське буття на засадах некласичної, гуманістично зорієнтованої комунікативної раціональності. Українська людина хоче внутрішньо українське буття зробити облаштованим відповідно до культурних, економічних життєвих стандартів, спираючись на багатовіковий український досвід. Як зазначає Я. Грицак, українцям залишається модернізувати себе, свій побут, спосіб мислення і культуру. Головне, «це пов'язати розірвану нитку старої традиції з прагненням ввійти в постмодерний світ, не втратити внутрішньої стабільності, набравши руху вперед [42, с. 327]».

В Україні є групи суспільствознавців, які поділяють зазначені вище теоретичні та методологічні позиції. Але в нашій країні є багато людей, які взагалі не вірять в український проект входження у світову цивілізацію і побудави демократичної держави та громадянського суспільства. Логіка мислення цих людей така: по-перше, Україна настільки відстала від країн, які є лідерами світового розвитку, європейської цивілізації, що ніколи не зможуть їх наздогнати; по-друге, спосіб життя склався в Україні євроазійський, аутсайдерський, ізоляціоніський як наслідок ізоляції від Європи і багатовікового панування Росії, де такий спосіб життя є нормою; по-третє, українська еліта зорієнтована на пограбування власного народу, народ звик до цього і постійно дозволяє себе обдурювати і грабувати. Вихід з цієї ситуації знайти досить складно. Виважений аналіз проблем гуманізму передбачає вивчення історичного та соціального контексту. Коли і де розвивався гуманізм, які соціальні, філософські, інтелектуальні сили стояли за тими чи іншими формами гуманізму та псевдогуманізму, яка історична традиція країни, що бере на озброєння ідеали гуманізму. Ідеали і принципи гуманізму будуть уточнюватись на принципах об'єктивного і реалістичного аналізу сучасної людини, норм поведінки сучасних країн та еліт. Процеси глобалізації, дедалі повніше сприйняття кожною людиною себе як частки загальної людської цивілізації й інші світові процеси впливають на

формування соціальних цінностей суспільства. Сьогодні свідчить про зростання ролі ідеалів, ціннісних систем і морально-світоглядних орієнтирів, без яких людська діяльність втрачає сенс, як і критерії її ефективності.

Необхідність ідентифікації України, створення повноцінного відкритого суспільства, основними елементами якого є громадянське суспільство – ця мета домінує зараз у свідомості населення України. І кожна людина прагне знайти своє місце у такому суспільстві.

Проте реальність сьогодні не є такою однозначною, саме так соціокультурно зорієнтованою. У значній частині України, великих містах її південного сходу переважає орієнтація на євразійські цінності, на декоративну демократію. До того усе це помножене на зросійщення й на активне несприйняття всього українського: культури, традицій, ціннісних орієнтацій, віри, не кажучи вже про мову.

Розгляд основних етапів становлення громадянського суспільства в Україні та умов його існування дозволив проаналізувати причини, які гальмують процес становлення його інституціональної основи, тобто становленню громадянського суспільства зокрема. Доведено, що необхідною умовою для подальшого розвитку державності в Україні постає формування громадянської ідентичності. Цей процес передбачає консолідацію представників усіх етнічних спільнот, які мешкають на території країни, навколо проблеми створення системи громадянських цінностей, формування розвинених інститутів і механізмів громадянського суспільства. Консолідація суспільства навколо спільної для всіх ціннісної основи дасть змогу не лише забезпечити права і свободи людини, а й створити перспективи для формування нової української політичної нації на засадах міжетнічної толерантності.

Основоположна ідея громадянського суспільства полягає в поєднанні постійного розвитку суспільства, його зміни і удосконалення з розвитком людини з переходом від менш розвинутої особистості до більш розвинутої,

від людини світу ворожості, стихії і необмеженої свободи до громадянина суспільства з відповідною сукупністю прав і обов'язків.

З'ясовано, що умовою появи громадянського суспільства в Україні є становлення самостійного, відповідального громадянина, наділеного певними правами і свободами. Йдеться про проблеми прав та свобод, реальних можливостей їх відстоювання та доступу громадян до справедливості. «Касетний скандал» виявився тим тестом, який зафіксував не окремі недоліки, а провали у цій сфері української соціальної реальності та засвідчив небайдужість громадян до цих проблем. Те, що в країні тема прав і свобод особистості є проблемною (і усвідомлюється громадянами як така) підтверджує, зокрема, стійка негативна динаміка в оцінках респондентів стосовно свободи висловлювань. Водночас, намітилась сприятлива для перспектив громадянського суспільства тенденція визрівання паростків так званих «постматеріальних цінностей», коли права людини є цілком значимою категорією, а дефіцит цих прав сприймається більш актуально більшістю респондентів, аніж відсутність можливості придбання найнеобхідніших продуктів. Характерна також і динаміка зменшення долі респондентів, яких не цікавить проблема дотримання в країні прав людини. І хоча концепція громадянського суспільства спиралася на те, що суспільство забезпечує права людини, а держава – права громадянина, в обох випадках йдеться про права людини на самореалізацію, як головну умову існування і громадянського суспільства, і правової держави. Єднальною ниткою різних підходів до проблеми громадянського суспільства слугує ідея індивідуальної свободи, самоцінності кожної людини. Отже, головним елементом у конструкції громадянське суспільство є конкретна особистість, а складовими цієї конструкції є численні інститути й принципи, які сприяють реалізації особистістю її інтересів та цілей, формуванню не тільки свідомості колективної, а й громадянської. Головним чинником піднесення стихійної колективної свідомості до рівня свідомості громадянської є забезпечення таких умов побуту, які сприятимуть найкращому розвитку всіх розумових

сил суспільства. Серед цих умов – зовнішній спокій, матеріальний добробут і можливість реалізації характеру, властивого даному народові.

Слід зазначити, що сама по собі належність індивідів до певного інституту автоматично не надає їм рис, притаманних членам громадянського суспільства. Тому механічне насадження деяких форм громадянських організацій, не підкріплених наявністю підготовлених людей, зумовлює їхній крах, компроментуючи водночас саму ідею громадянського суспільства.

Досягнення людиною «громадянськості», перетворення безправних і покірних підданих на свідомих громадян було результатом формування історичного типу особистості, яка може бути залученою до структур громадянського суспільства. Отже, саме існування громадянського суспільства стає можливим лише за наявності вільних рівноправних індивідів. І якщо Ч. Тейлор [155], Дж. Александер [188] вели мову переважно про важливість ідентифікацій індивідів із громадянським суспільством загалом (патріотична ідентифікація, соціальна солідарність), то в концепції Е. Геллнера [33] акценти помітно зміщені на важливість різних асоціативних ідентифікацій особистості (з окремими інституціями, асоціаціями, групами). Саме асоціативні ідентифікації – підґрунтя інституційного, політичного, філософського й ідеологічного плюралізму, а, отже, й життєдіяльності громадянського суспільства.

Як зазначає російський філософ-соціолог В. Вітюк, не слід плутати статус громадянина і статус члена громадянського суспільства: якщо визначається ставлення людини до держави, то другим характеризуються її позадержавні відносини та зв'язки. Держава забезпечує права людини як громадянина, а громадянське суспільство – природні її права [27]. Людина, яка не володіє громадянською свідомістю, не здатна стати повноцінним членом громадянського суспільства. Далі В. Вітюк робить висновок: історично не розвинені народи, тобто ті, що не досягли певного рівня громадянськості, не в змозі сформувати громадянське суспільство, навіть

якщо певна частина еліти цього прагне, ґрунтуючись на теорії та досвіді інших країн.

Становлення громадянського суспільства являє собою процес, в якому одночасно цивілізуються, перетворюються, переплавляються громадяни і відносини між ними, саме суспільство як колективне начало і держава, відносини між державою, людиною і суспільством.

Якщо загальна увага прикута до забезпечення особистої і колективної безпеки та матеріальної забезпеченості, тоді народ не має вільного часу для самоосвіти, лише нечисленні його групи користуються необхідним часом, але вони не в змозі замінити у справі народного розвитку колективної праці всієї народної маси. Такі люди здебільшого представники вищих верств. Інтелектуалізація є вирішальним фактором утворення громадянської свідомості, а знищення перешкод до загальної народної освіти – її соціальною основою.

Лише після здобуття Україною державної незалежності в 1991 року зроблено надзвичайно важливі кроки в подоланні ознак закритого радянського суспільства на користь відкритого демократичного. Першими здобутками на цьому терені є прийняття Конституції, налагодження механізмів соціальної політики, уникнення міжконфесійної та міжетнічної конфронтації та деструктивних процесів, закладання засад адаптації вітчизняного права до міжнародного.

Відзначивши своїм пріоритетом розбудову правової європейської держави, Україна повинна відбуватися на ґрунті громадянських цінностей шляхом створення оптимальних умов для становлення й розвитку громадянських форм організації суспільно-політичного життя. Водночас утвердження таких цінностей є передумовою оптимізації етнополітичних відносин в Україні, від чого залежатиме подальша гармонізація взаємин різних соціальних груп і етнічних спільнот українського суспільства.

Людині завжди було притаманне ціннісне ставлення до предметів і явищ навколишнього світу, що стверджує факт існування особливої форми

свідомості – ціннісної. В процесі еволюції людина намагалася удосконалювати знаряддя праці, забезпечувати свої найелементарніші потреби, поступово осмислювати значимість предметів і явищ навколишньої реальності для окремого індивіда, групи, потім суспільства. Сьогодні відбувається трансформація всієї системи соціальних цінностей, формується інше ставлення до традиційних принципів та норм. Це є результатом соціальних змін, які детермінуються глобальними цивілізаційними процесами. Соціальні передумови полягають в суспільних змінах, які відбуваються в нашому суспільстві в період його трансформації. Ці зміни впливають на всі складові і хід соціалізації особистості. Сутнісною характеристикою життя в сучасному світі стає ситуація швидких змін. Прискорення темпів соціальної динаміки, перетворення старих і виникнення нових соціальних структур, трансформація ідеалів і цінностей задають нових параметрів протіканню соціалізації, пред'являючи до його суб'єкта нові вимоги у формуванні моделей соціальної поведінки, конструюванні персональної системи цінностей і ідентифікаційних структур особистості.

Відродження духовних цінностей народу сьогодні стає першочерговим завданням, якщо держава не бажає в найближчому часі втратити свою незалежність. З'ясовано, що якщо способом існування суспільства і людини є діяльність у різних модифікаціях, то рушійною силою розвитку суспільства виступають цінності, що мають сенсожиттєве значення. Завдяки ціннісним орієнтирам у суспільстві формуються різного рівня мотиви і цілі людей, визначаються засоби їхнього забезпечення. Цінності є регуляторами людської життєдіяльності, служать критеріями вчинків інших людей.

3.2 Реалізація та актуалізація цінностей громадянського суспільства в Україні в сучасну добу

Україна належить до суспільств перехідного типу. Це означає, що розвиток в ній відбувається одночасно з пошуком оптимальної моделі суспільно-економічного, політичного та соціокультурного розвитку, пошуком відповідного зразка, на який можна було б зорієнтуватись, а також разом з відпрацюванням механізмів їх забезпечення, переосмислення спадщини та можливостей, обумовлених суспільством, з якого воно вийшло. За якими ознаками можна фіксувати, що дане суспільство є перехідним нам представляє Т. Ящук: «... по-перше, стан соціуму якісно змінився і, по-друге, ця зміна стала результуючим вектором численних дій соціальних суб'єктів, які «спрацювали» на якісний перехід об'єктивно, незалежно від наявності в останніх такої мети? В такому разі ми як мінімум повинні мати можливість порівняти вихідний стан соціуму з кінцевим [173]». Пропозицій щодо цього існує досить багато. Коли б чи не кожен політик, народний депутат чи претендент на «президентське крісло» обґрунтовує свій варіант розвитку. Оригінальні програми теж пропонують Уряд України і Верховна Рада України, партії та фракції, багаточисленні наукові інститути і окремі вчені. Однак узгодження єдиної – цілісної й розгалуженої, а головне реалістичної програми розвитку України на перехідний період все ще не створено. Пропозиції й варіанти потопають в дискусіях, прямих та зворотних звинуваченнях. Завдання опрацювання цієї теми залишається актуальним і практично значимим. Не претендуючи на особливий підхід і його єдиноправність обґрунтуємо своє бачення ситуації й пропозиції щодо оволодіння нею.

В Україні сьогодні активно відбуваються процеси формування громадянського суспільства, але слід відзначити, що цей процес триває в особливих умовах.

– становлення громадянського суспільства в Україні відбувається тоді, коли ця проблематика вже не є актуальною для країн розвинутої демократії, новітній досвід яких свідчить про необхідність виходу за його межі в напрямку соціальної державності, що передбачає необхідність пошуку складних критеріїв поєднання різних процесів, які можуть бути суперечливими.

– становлення громадянського суспільства в Україні відбувається за умов творення національної державності, що так чи інакше передбачає зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, що не було притаманне попередньому режиму.

– зміна пріоритетів соціального розвитку передбачає перехідний період протиборства різних тенденцій суспільного розвитку: тенденції вкорінених впродовж значного історичного періоду стереотипів соціально-політичного життя, тенденції, які зорієнтовані на наближення до загально визнаних стандартів правової демократичної державності.

– на сьогодні ще не сформовані елементи громадянського суспільства.

– в Україні в основі суспільства ще продовжують домінувати патерналізм та пасивність суспільства. І можливо головною із причин цього є бідність. Крім того, відсутній сформований та дієздатний середній клас, який є запорукою стабільності суспільства.

– у фундамент ідеології громадянського суспільства ще не закладена ідея правового порядку.

– на певних етапах нашого історичного розвитку іноземний чинник був вирішальним. Й нині він лишається одним із найважливіших. Багато цінностей громадянського суспільства (права людини, верховенство закону, визнання прав національних меншин і т.д.), які ми намагаємось взяти за основу при побудові сильної держави були нам «імпортовані». Сьогодні ми спостерігаємо вкорінення цих цінностей, але не треба забувати, що це засновано, скоріше, на іноземному досвіді, ніж на вітчизняному [138].

Сучасна ж Україна переживає сьогодні гостру кризу відчуження як згори до низу, так і знизу догори: держави, політики та економіки від інтересів своїх громадян; ні бажання, ні потреби українських громадян не формують політичних інтересів правлячої еліти; і так само, економіка не задовольняє навіть необхідних життєвих потреб власних громадян. Окрім цього пересічний громадянин не цікавиться політикою та вважає, що зовсім не розуміється на економіці.

Як вже зазначалось, повернення до минулого в його тоталітарному вигляді є справою більш ніж безнадійною. Минуле залишається історією. Й як би воно комусь не подобалось, нові покоління вибирають не минуле, а майбутнє, створюване власними руками. Щоправда, частка людей, які вважають за найкраще повернутись до соціалістичного суспільства, все ще надто велика. За різними соціологічними дослідженнями вона становить від 30 до 35%. З подібними орієнтаціями не рахуватись не можна. Цих людей потрібно розуміти. Однак погоджуватись з ними не слід. Понад те, їм потрібно привідкрити очі на причини суспільних негараздів нинішнього періоду, переконати і пояснити перспективі, яку вони мають наблизити разом з тими, для кого вона (ця перспектива) є внутрішньо усвідомленою і зрозумілою (з точки зору історичного досвіду і загальнолюдської практики) справою. Означена частка складається в основному з людей пенсійного віку, колишніх номенклатурних працівників та членів їх сімей, соціально зангажованої молоді, збуреної екстравагантною фразеологією щодо «земного раю», як нібито можливого якщо не за 20 років, як то проголошували колишні «правовірні ленінці», то у всякому разі, за життя майбутнього покоління.

Звичайно, не кожна людина сумує за втраченими ідеалами. Надто багато людей бачили ці «ідеали» у неприкритому вигляді. Живими є також свідки голодомору 33-го та репресій 37-го років. Інші мали змогу познайомитись з досвідом демократично організованого суспільного життя Західного типу або дійшли до істини власними теоретичними зусиллями.

Розумні люди сумують не за соціалізмом, а за тими реальними гуманістичними здобутками, яких в минулому було не так уже і мало. На жаль, нинішня доба державотворення до цих цінностей виявилась немилосердною. Понад те, вона обернулася грандіозною руйнацією гуманізму й тому не може знайти виправдання не лише в свідомості старших поколінь, але й реалістично мислячих сучасників. Свідомість українського народу можна характеризувати як хаотичну, складну і слабо структуровану; у ній перемішені різні ідеали та ідеї, міфи, ілюзії та стереотипи мислення, що є як реальним відображенням буття людей, так і помилковими судженнями про рушійні сили сучасного суспільного розвитку.

Тривалий розвиток України у складі імперських політичних структур, неуспіх кількох спроб державотворення, жорсткий прес сталінізму залишили негативний спадок в культурі України. Поширений тип людини залишений нам тоталітарним минулим – це тип залежної та інертної людини.

Відтак масову свідомість пострадянського періоду дослідники характеризують як амбівалентну, що означає подвійність і суперечливість соціальної позиції людини. Амбівалентність виявляється в орієнтації на взаємовиключні цінності та норми, у суперечливому поєднанні демократичних цілей і тоталітарних засобів їх реалізації. Людина, наділена амбівалентною свідомістю, здатна одночасно виступати за інтеграцію до Європи, але разом із Росією; за відродження української мови, але зі збереженням панівного становища російської культури і т.д.

Перспектива становлення громадянського суспільства з'ясовується через виявлення соціального політичного та неполітичного простору, що забезпечує взаємодію вільних індивідів та їхніх асоціацій. Асоціації вільних індивідів тут розуміються як досить вузьке коло людей, котрі перебирають на себе відповідальність за формування та підтримку фундаментальних цінностей і відповідної позиції у сфері своєї компетентності. До даних асоціацій в нас має належати творчість та розробка, впровадження та підтримка соціально-антропологічних цінностей, вироблення механізмів

узгодження та координації різноманітних інтересів, надання легітимності різноманітним процесам та явищам у суспільному житті. Володіння мистецтвом легітимації ставить індивіда в виключне становище в соціальній структурі громадянського суспільства. Процес генези даних організацій громадянського суспільства як процес формування громадянських структур в нашому суспільстві дає можливість з'ясувати духовні засади життєдіяльності людей в нових історичних умовах сьогодення.

Не може бути однозначно сприйнятливою населенням й орієнтація на цінності громадянського суспільства, демократичні цінності в тому вигляді, в якому вони утверджуються в сучасному українському суспільстві. Власне, далеко не всі цінності загалом є демократичними. Демократія – це влада народу, народовладдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність, добробут усіх при розв'язанні проблем і питань суспільного врядування. Про якість означених цінностей громадянського суспільства в Україні на сучасному етапі державотворення говорити не приходиться: вони знаходяться в тому стані, коли проаналізувати їх як ніколи складно. Та що ж ми об'єктивно маємо? Мільйони людей матеріально стали жити гірше. Проголошена «демократами» «свобода», обернулася свавіллям владних структур, обмеженням опозиційних засобів масової інформації, соціальною незахищеністю простої людини й обмеженими можливостями щодо її фізичного та інтелектуального розвитку. Все вищеназване виливається в скепсис, пасивне ставлення до дійсності, не прийняття влади, акції непокори тощо. Люди зневірилися у владі й одночасно не можуть вже далі терпіти те соціально-політичне, економічне і духовне безладдя, яке як ракова пухлина роз'їдає все ще не до кінця зруйновану спадщину, даровану нам старшими поколіннями й не дозволяє зробити рішучий прогресивний крок у демократичне майбутнє.

Один із шляхів виходу з кризи політичної культури українського суспільства сьогодні вбачається в необхідності розробки й створення стійкої диференційованої системи соціальних цінностей із визначенням системотворчих ідей-цінностей, які враховуватимуть історичні реалії, сучасні пріоритети, загальнолюдські цінності, сприятимуть створенню стабільного демократичного суспільства. Для їх визначення та формування розвиваючих цінностей на їх основі актуальною залишається проблема дослідження особливостей національної культури, її ментально-психологічних орієнтацій та врахування їх у процесі демократизації суспільства. Розглянуті ментально-психологічні характеристики, національні особливості культури українського народу дають право стверджувати, що Україна має значну, недооцінену, культурну спадщину, врахування якої сприятиме більш швидкій інтеграції України до спільноти європейських суспільств.

Сучасне західне суспільство все більше усвідомлює значення постматеріальних цінностей поряд із свободою окремої особистості, цінність сім'ї, любові, дружби та відданості, констатує при цьому їх кризу. Звісно, людина завжди цінує в більшій мірі те, чого їй не вистачає. Тому сучасне людство все гостріше відчуває загрозу екологічної катастрофи та призиває цінувати природу, берегти її ресурси. Щоб зберегти планету від загрожує їй катастроф, необхідно виховувати чутливість окремої людини до відповідальності за все людство. Лише за цієї умови плюралістичність в ціннісному світобаченні, притаманна демократичному суспільству не нестиме свавільної загрози. Лише в аксіологічній площині вибудовується моральне відношення людини до людини, людини до суспільства та суспільства до людини. Гаслом справжньої демократії повинна бути не просто свобода людини як такої, а цінність свободи людини моральної, що означає, людини, яка може нести відповідальність не лише сама за себе, а і за мораль того суспільства якому вона належить, яке вона складає і уособлює. Побудова єдиної ціннісної ієрархії в суспільній свідомості суперечать засадам існуючого демократичного суспільства, основою для якого є вільний вибір

тих чи інших пріоритетів. Та разом з цим відсутність пріоритетних оцінок в суспільній свідомості гальмує розвиток суспільства як такого, перетворюючи його на випадкове об'єднання окремих відчужених елементів, що і спричинює відчуженість як з гори до низу всіх соціальних інститутів, галузей та установ.

Характеризуючи розвинене індустріальне суспільство ХХ століття, в «Одновимірній людині», Г. Маркузе говорить, що: «Як технологічний універсум розвинуте індустріальне суспільство являється перед усім політичним універсумом ... культура, політика і економіка за посередництвом технології зливається у всюдисущу систему, поглинаючи чи відторгаючи всі альтернативи, а притаманний цій системі потенціал виробництва та зростання стабілізує суспільство і утримує прогрес в рамках панування. Технологічна раціональність стає політичною раціональністю [104, с. 262]». На думку багатьох провідних філософів, людству, його суспільній організації притаманний поступовий і незворотній регрес, який спостерігається в сучасному світі, на відміну від оптимістичних соціалістичних поглядів, які сьогодні себе вичерпали. Сучасне суспільство виникає як криза минулої індустріальної тотальності, яка тягне за собою також і кризу політичної раціональності. Сьогодні внутрішня політика «верхів» багатьох країн переживає кризу розходження з прагненнями «низів» і так звані «демократичні» засади насправді не створюють однакові можливості для всіх громадян, а лише для тих, хто володіє певним капіталом. Владна верхівка притримується політики непомічання цього конфлікту і замість того, щоб повернути його у конструктивне русло схиляється до використання засобів маніпулювання громадською свідомістю заради утримання влади, застосовуючи новітні технологічні засоби та прийоми. Але така ситуація загрожує тим, що прихований конфлікт може перетворитись на відкритий, стихійний вибух, який призведе ще до більших деструкцій. Все це свідчить про відсутність єдиної ціннісної системи поглядів. Ще Ф.Бекон застерігав, що простолюд підпадаючи під важкий тягар інерції, довго терпить

своє невдоволення доки не з'явиться поводир, який підніме та організує заколот.

Побудова ціннісної ієрархії, яка б змогла згуртувати суспільство і владу в єдиний взаємозбагачуваний живий організм знімає таким чином відчуження між владою та суспільством. Для цього необхідно передивитись демократичні засади існуючого ладу і заставити їх з переважаючими вболіваннями колишнього соціального устрою, які піддавалися деструкції, а також змодельовати бажаний ідеал. Тому ціннісну систему, щоб вона не була лише споглядальною схемою необхідно будувати, виходячи із стратифікації суспільства, при цьому маючи на увазі не лише існуючі прошарки населення, національні відмінності, вікові та статеві розбіжності, але й зміни як в сучасному українському так і в глобальному суспільстві. Зрозуміло, що духовні цінності, які визнає еліта будуть різнитися від духовних цінностей простолюдина, прагматичні цінності людей похилого віку відрізнятимуться від прагматичних цінностей молоді. Тому, щоб дослідження було більш менш об'єктивним необхідно виходити із інтересів та вболівань конкретних людей, щоб не плутати належного з реальним. Та якщо спробувати побудувати ціннісну шкалу, притаманну для елітного прошарку українського суспільства, вона також буде неоднозначною, тому, що еліта також поділяється на духовну та управлінську, духовна в свою чергу поділяється за сферами діяльності: на релігійну, наукову, мистецьку, викладацьку і т.д.

Отже, в побудові ціннісної ієрархічної системи необхідно визначити базовими соціальними цінностями такі, які б одночасно були і загальнолюдськими, і особистісним цінностям. Очевидно, що такою цінністю є життя окремої особистості. Якщо у політиці як у зовнішній так і внутрішній керуватись цією настановою, то вона буде дійсно гуманною. Орієнтація на збереження життя кожного окремого індивіда переорієнтує економіку на задоволення необхідних потреб кожного громадянина як своєї держави так і населення своєї планети. Визнання цінності життя кожного громадянина зведе на нівець такий жахливий феномен сучасного світу як тероризм

камікадзе. Але визнання цієї цінності на ділі потребує справжньої уваги до потреб індивіда, забезпечення принципів його гармонійного та всебічного розвитку. Лише загальнолюдські, вічні духовні цінності будуть для всіх однаковими, хоча матиме місце для них різне відношення. Для еліти вони будуть більш значимими ніж для простолюдинів, а для творчих особистостей ще більш значущими. І це не випадково, тому що в людині закладені механізми розвитку, неможливо стати особистістю лишаючись на профанному підґрунті самовизначення. «...Духовність – це ціннісне домобудівництво особистості... Особистість означає здатність бути вірним самому собі, зберігати самототожність у кон'юнктурних ситуаціях. Що постійно змінюються. Подібне можливо при наявності в особистості внутрішнього світу, внутрішньої автономності. Внутрішнє самостояння і виявляється можливим завдяки духовності. Яка перекладає універсам зовнішнього буття у внутрішній всесвіт особи на етичній основі [75, с. 8]». Коли ми констатуємо сьогодні, говоримо, що в суспільній свідомості переважають прагматичні матеріальні цінності. Це свідчить про те, що ми орієнтуємось на більшість, на «людину-маси». Але ж носіями вищих духовних цінностей завжди були поодинокі представники духовної культури, водночас розвиток культури напряму залежить від того, які настрої переважають в суспільстві. Якщо сучасний світ зосереджений на тому, щоб задовольняти масовим потребам, культурні митці лишаються у меншості, їх не чують, тому, що не бажають їх чути, вони не можуть запропонувати своє бачення світу більшості, тому що ця більшість не може їх почути в мішурі поагресії. В будь-якому суспільстві є ті люди, які здатні тверезо бачити та оцінювати світ з його кардинальними проблемами. Матимемо надію, що не далекий той час, коли вищезгадана меншість стане більшістю, що стане ще одним щаблем в становленні громадянського суспільства.

Серйозне і стійке неприйняття помітною частиною населення України, особливо його інтелектуальної еліти зустрічає нині й запропонована Заходом модель «відкритого суспільства». Як відомо, в перші роки незалежності

означену орієнтацію, про яку так гучно говорили пропагандисти й прихильники західного стилю життя, люди просто не розуміли. Охоплені облудою якнайшвидшого облаштування життя на манер Швеції, Швейцарії, Франції і т.д., більшість громадян України сприймали «відкрите суспільство» як найбільш реальну альтернативу тоталітарному минулому. Вхідження у «відкрите суспільство» вважалось єдино можливим шляхом утвердження незалежної України в Європейською просторі. Прибічниками «відкритого суспільства» були всі і кожен до тих пір, доки на власному досвіді не пересвідчилися у неможливості досягнення останнього не лише за якихось 500 днів, але й у більш віддаленій перспективі. Відомо, що відкрите суспільство базується на інституті приватної власності й пріоритеті закону, на досить високому рівні матеріального добробуту народу й при наявності багаточисельного середнього класу. Такого класу в Україні ще не сформовано. Що ж до добробуту, то для переважної більшості населення добробут є не більш ніж величиною уявною. Виходячи з таких реалій нашого життя, постає питання, навколо яких цінностей зможе формуватись український соціум, якщо зростає бідність та зменшуються видатки на культуру та науку.

На Заході громадянське суспільство сформоване у процесі історичного розвитку європейської цивілізації як незалежна від держави форма самодіяльності громадян. Це – «суспільство громадян», тобто осіб, наділених широким колом прав, якими вони користуються добровільно, активно й відповідально як індивідуально, так і колективно. При цьому відносини між владою, громадянами та їх об'єднаннями ґрунтуються на усталеній системі соціальних цінностей. Проблема цінностей українського суспільства належить до найважливіших і дискусійних проблем. Це пов'язано з тим, що Україна проходить дуже складний етап історичного розвитку, коли йде перехід від традиційного суспільства з елементами авторитаризму, від держави, хворої корупцією, до соціально-орієнтованого суспільства і демократичної та відкритої держави. Тому йде зміна кількох ціннісних

систем, які складали основу суспільства і держави. На зміну радянській системі декларації сурогатно–колективних, патерналістських цінностей, яка існувала кілька десятиліть, формується нова система цінностей, яка передбачає чітку орієнтацію українців на європейські цінності, на значні ціннісні досягнення українського народу, на моральне оздоровлення суспільства, зростання значення цінностей та культури громадянського суспільства в загальному розвитку української політичної нації порівняно з цінностями держави. Підкреслимо, нормальний розвиток держави передбачає акцентування на розвитку, насамперед, цінностей суспільства і громадського життя людини. Це пов'язано з тим, що тільки контроль за державою з боку громадянського суспільства може забезпечити оздоровлення держави і державного управління. Отже, в перспективі ефективність в організації громадянського суспільства в Україні залежить від того, в якій мірі держава і суспільство здатні створити умови, вільні від причин, що породжують дестабілізуючі фактори в кожній із сфер життєдіяльності соціального організму. Пошук природного шляху розвитку громадянського суспільства на ґрунті внутрішніх передумов і врахування сучасних здобутків цивілізації та створення для нього простору – важлива передумова неантагоністичного розвитку української державності.

На нашу думку, в сучасній українській державі потрібні зміни і в акцентах виховання людини. Нині слід формувати не стільки сентиментального патріота, скільки діяльного громадянина, який любить свою Батьківщину й бере активну участь у модернізації суспільства і держави. Першою передумовою життєдіяльності і стабільності суспільства є людина, зацікавлена в його існуванні. Тому суспільство і відносини в ньому мають бути побудовані так, щоб особа (громадянин) не відчувала себе загубленою і пригнобленою, а, отже, невдоволеною і бунтуючою, щоб створилися умови для життя, розвитку та індивідуального самовираження, гідні сучасної людини і держави. Суспільство, якщо воно дбає про своє самозбереження, неодмінно і послідовно має дотримуватись принципу

реального гуманізму і будувати свої відносини з особою так, щоб формувати в ній особистісний інтерес у збереженні і розвитку існуючих суспільних відносин. Людина має відчувати себе органічною часткою суспільства, потрібною йому, отримувати належну моральну і матеріальну винагороду за свою працю, користуватися рівноправністю і рівністю можливостей у будівництві функціонального місця в суспільстві.

Радянська ж держава, як феодал, виступала власником основних засобів виробництва і частково робочої сили громадян, законодавцем і суддею, контролером, патроном-розподільником основних благ і гарантом безпеки. Комуністична партія забезпечувала ідеологічне та політичне керівництво радянською державною машиною. Суттєво, що партійні органи давали вказівки, але не відповідали за результат (споконвічна мрія керівників!). Сильною є держава, спроможна послідовно й неухильно реалізувати точно визначене коло функцій, покладене на неї суспільством. Кожна владна функція повинна бути врівноважена, і передусім – відповідальною за результат застосування влади.

Якщо розглянути історію суспільств, від примітивного до постіндустріального, то можна здійснити такий аналіз стосовно ціннісних регуляторів. Примітивне суспільство є патріархальним, головними цінностями в ньому виступають вічні, загальні та суспільні цінності. Чим далі розвивається суспільство тим більше на передній план виступають індивідуальні, змінні, повсякденні цінності, суспільство роздрібнюється стає атомізованим та як наслідок в суспільному тілі виникають неформальні «псевдосуспільства», які за своєю структурою нагадують примітивні патріархальні суспільства. Це відбувається тому, що людина лишається суспільною істотою, її прагнення до об'єднання є вродженим, позасвідомим механізмом самозбереження. Про що свідчить продуктивність існування кланових угруповань стосовно розрізної маси населення, які утримують в своїх руках всі життєві ресурси країни. Таке суспільство подібне до феодального міста, в якому в центрі знаходиться феодал із колом підлеглих

йому дворян, які володіють всіма ресурсами, а всі інші жителі сплачують данину, добробут яких залежить суто від особистої волі та психологічних якостей господаря, його справедливості, щедрості, добродійства. Звісно, якщо такий господар керується вищими духовними настановами, то його людям живеться легше, якщо він має мізантропічні настрої, місто вмирає. Виходячи із цієї прямої залежності, мислителі, починаючи від Платона, Т. Мора, В. Соловйова, С. Булгакова та ін. пробували побудувати утопічні теорії щасливого суспільного устрою, в якому управління здійснювалося б справедливим правителем. Відродження національної духовності може стати тим єдиним і необхідним механізмом відродження в людині людяності, чесності та відповідальності, лише завдяки яким можна досягти прориву в цій ситуації. Це і є стан, коли не діють раціональні методи. Як відзначає А. Єрмоленко в роботі «Деякі риси українського етосу в світлі сучасних соціо-філософських досліджень»: «Експансія в світі тут замінюється її протилежністю – поглибленим унутрішненням людини. Саме тут треба шукати витoki етично-релігійної домінанти українського світогляду, що дістало свій вияв у філософії серця П. Юркевича, де моральні переживання базуються на раціональному пізнанні, не на свідомості обов'язку, а на прагненні до добра, живій любові як безпосереднього потягу серця [54, с. 288]». Створення нової ціннісної парадигми сьогодні повинно відбуватися не на запереченні колишньої партійної парадигми, вона померла сама. Створення нової ціннісної парадигми сьогодні є єдиним виживання для українського народу, ця нова парадигма мусить виходити не з ринкової економіки, а в супереч їй, довести оманливість та згубність повсякденних прагматичних інтересів та необхідність орієнтації на справжні, вічні духовні цінності, на основі яких зможе згуртуватися дійсне громадянське суспільство і стати реальною діючою силою. Ще на початку XIX ст. М. Рубінштейн писав: «Економічний порядок ніколи не може стати ідеалом, метою, тому що його власна цінність тримається на його значенні необхідного засобу для розвитку людини і культури [141, с. 28]».

Що стосується побудови громадянського суспільства, вважається, що основою його функціонування є так званий «третій сектор» – конвенційний термін для неурядових неприбуткових суспільно-громадських асоціацій та об'єднань громадян, або громадські неприбуткові організації, назва якого дуже красномовно перегукується із «третім світом». Досить часто поняття громадянське суспільство вживається як синонім «третього сектору». Таке звужене розуміння концепції громадянського суспільства бере за основу лише одну, хоча й важливу його характеристику. В руслі такого розуміння соціологічні виміри динаміки розвитку громадянського суспільства в пост-комуністичних країнах зводились би лише до аналізу статистичного обліку соціально-спрямованих добровільних неприбуткових неурядових організацій.

Статистика громадських організацій є, звичайно, важливим але недостатнім показником, який сам по собі не пояснює того, що робить або не робить формальну демократію діючою. Загальними проблемами пост-комуністичних організацій, а відтак – проблемами громадянського суспільства, є ще й досі неподолана психологічно-історична пост-комуністична традиція масового скепсису та недовіри щодо будь яких організацій та об'єднань, створених зазвичай «згори», відсутність традиції філантропії приватного бізнесу щодо фінансової та організаційної підтримки таких організацій, а відтак, їх цілковита залежність від фінансової фортуни донорських (в основному зарубіжних) фондів та організацій. В сучасній Україні налічується декілька мільйонів таких організацій, але при цьому вони реально не впливають ні на формування громадської думки, ні на розвиток суспільства загалом, не говорячи вже про лобіювання інтересів в уряді. І це також не випадково, тому, що головним рушієм до створення цих об'єднань також є політика, яка надаючи гранти на утворення подібних організацій, призвела до їх масового розмноження. Жити на іноземні гранти на фоні загального зубожіння сьогодні входить в моду. Якщо держава зацікавлена в побудові справжнього громадянського суспільства, вона мусить створювати

належні умови, виходячи із власних інтересів і власного сукупного капіталу, якщо ж творення громади фінансують зарубіжні магнати, виникає запитання, яке суспільство вони мають на меті створити?

Загалом рівень розвитку мережі громадських організацій, їхньої ваги у суспільстві та довіри до них з боку населення ще не відповідає критеріям розвинених демократичних країн. Зокрема це пояснюється тим, що на розвиток громадських організацій в Україні впливає те, що їх формування значною мірою відбувається за логікою, що склалася ще за часів демократичних перетворень кінця 80-х років. Тоді ці організації виникали здебільшого «згори», з ініціативи та під «патронатом» окремих політично або економічно активних осіб, котрі часто переслідували власні цілі, а не внаслідок природного перебігу процесів самоорганізації тих чи інших груп населення. Загальною вадою створених в такий спосіб структур була відсутність масової підтримки і внаслідок цього нездатність повноцінно реалізовувати завдання виявлення, узгодження та цивілізованого обстоювання суспільних інтересів.

Від «самопочуття» та зростання «третього сектору» значною мірою залежатимуть шляхи розвитку всього суспільства ХХІ століття. Адже в країнах пострадянського простору, в тому числі й в Україні, «третій сектор» вимушений відігравати важливу роль елементу творення громадянського суспільства у надзвичайно прискорених темпах.

Нині ж демократична, соціальна й правова держава лише будується, громадянське суспільство лише стверджується. Україна знаходиться на перехідному етапі свого розвитку. Особливості перехідного періоду обумовлені по-перше, залишковими обставинами життєдіяльності суспільства, які склалися в системі колишніх соціальних координат; по-друге, дестабілізацією основних показників якості життя, обумовлених насамперед різким розривом колишніх збалансованих зв'язків; по-третє, не ефективним і надто довгим пошуком суспільних пріоритетів і стратегій;

нарешті, глибокою інертністю суспільної психології маси людей, які звикли керуватись далекими від демократії цінностями.

Слід відзначити, що у таких умовах відсутня у нашій культурі адекватна до соціальних змін цілісна система самореалізації. Крім того, сучасна інформаційна техніка руйнує життєвий світ людей та їх цінності, занурює індивідів у віртуальну реальність, відбувається трансформація людини, її перетворення із творця технологічних приладів на їх споживача. Людина у такій ситуації втрачає індивідуальну автономність, все більше залежачи від технічних досягнень, від конкретних речей, які закріплюються у її побуті, втрачаючи своє основне функціональне призначення, зміщуючи увагу на другорядні. Це стосується перш за все, комп'ютерної та мобільної техніки. У суспільстві, в якому утверджується панування електронних комунікацій, людина втрачає свою екзистенційну якість, оскільки, включаючись в цю систему спілкування, вона набуває анонімного характеру, не дає можливості до персональної ідентифікації, яка здатна сприяти формуванню та збереженню загальнолюдських цінностей, зокрема і в Україні.

Тож серед пріоритетів української державності на сучасному етапі важливу роль відіграє консолідація українців як нації і як поліетнічного народу, становлення соціальної бази людей з виразною національною свідомістю та національними ідеалами. В умовах, коли населення на всенародному референдумі 1991 року висловилося за незалежну українську державу, виявили прагнення будувати її спільно з українською нацією інші національно-етнічні спільності, виникла потреба в ідеології, яка єднала всі народи України на ґрунті побудови українського громадянського суспільства і української національної держави. Такою стала україно-державницька ідеологія, тобто система ідей і поглядів, які теоретично обґрунтовують і відстоюють як головну мету суспільства побудову і захист української національної держави та консолідують навколо неї всі народи і суспільно-політичні рухи України, підкреслюючи при цьому вирішальну роль в

державотворчому процесі української нації. В цьому полягає сучасний зміст української національної ідеї. Головним для такого суспільства, має бути досягнення стабільності, соціальної рівноваги, динамізм економічного розвитку та дотримання цілісності інтересів усіх його членів.

Без демократичних перетворень неможливий подальший розвиток української політичної нації. Це потребує розв'язання проблем сучасного українського суспільства з метою громадянської консолідації в Україні. Існуючі проблеми вимагають належного теоретичного осмислення. Це, зокрема, такі ключові моменти, як система справедливої співпраці, політичної рівності та справедливості, наявність стійкої юридичної традиції (Конституція), громадянські (етнокультурні, релігійні, правові) свободи, вільне ринкове господарювання, чесна конкуренція, чітка структура влади (рівний розподіл повноважень гілками влади), рівність громадян перед законом, вільні інформаційний простір, незалежні засоби масової інформації, активна соціальна політика, продуктивна взаємодія різних політичних та інтелектуальних позицій, які мають у своїй основі конструктивне підґрунтя, реформування армії тощо.

Відповідно, важливого значення в таких процесах набуває держава, перед якою стоїть складне завдання: утвердження конструктивних, фундаментальних перетворень у сферах життя суспільства і водночас уникнення власного звеличення, що спричинить до певного тиску на приватну сферу. Скажімо, сучасна демократична теорія громадянського суспільства й держави передбачає розмову не стільки про соціальні умови чи політичний клімат, а наближається до більш практичної площини – доповнює аналіз політичної, соціальної, економічної тощо влади дослідженням того, наскільки державні інститути здатні до перетворень у внутрішній і зовнішній сфері. Теоретик сучасної демократичної думки Джон Кін зазначає, що «від держави вимагається, аби вона керувала громадянським суспільством не надто багато, але й не надто мало; демократичніший устрій неможливо створити за допомогою державної влади, його неможливо створити і без

ержавної влади [68, с. 95]». Зрозуміло, що така дилема в тих чи інших формах постає і в Україні; це має свої пояснення: розірваність досвіду державного будівництва, безперервної й стабільної державної традиції (механізму та інститутів), яка в процесі власного розвитку удосконалювалася та виробляла адаптаційні форми до тих чи інших реалій.

Подальшому поступу в напрямку формування української нації перешкоджатимуть також проблеми, пов'язані з особливостями пострадянської культури, що виявляється в десолідаризації українського суспільства, посиленні відцентрових тенденцій, бракові довіри у суспільстві, конфронтації різних, іноді неспівмірних, бачень і оцінок поточних суспільних процесів. Особливого значення в цьому випадку набуває проблема збереження дисбалансу між публічною та приватною активністю громадян: попри формальні прояви лояльності, спостерігаються, з одного боку, брак активності громадян у публічній сфері та, з іншого боку, активне використання інституціолізованих зв'язків для досягнення своїх приватних цілей.

Назріла необхідність налагодження конструктивного діалогу між традиційними для українського суспільства цінностями, культурними формами та інноваційними моделями організації суспільного життя, між суперечностями політичного, економічного, ідеологічного, мовного, конфесійно-церковного характеру тощо. Адже тільки завдяки діалогу між традиціями та інноваціями, між суперечностями, які породжують конфлікти і конфронтацію, можливий початок політичного, суспільного, економічного тощо синтезу альтернативних ідей, стратегій, теоретичних розробок, а іноді й протилежних ідеологічних напрямків, стає можливою сучасна українська нація, її подальший демократичний розвиток, і врешті-решт – завжди актуальна для України солідарність, як цінність.

Висновки до третього розділу

Ми перебуваємо в новій епосі, де раніше усталені норми діють не досить впевнено, а відтак і зовсім втратили свій потенціал, а нові – ще у стані становлення. В процесі дослідження стало відомим те, що залишились деякі негативні стереотипи, які успадкувало від минулого все населення України, зокрема: а) моральний, правовий та політичний нігілізм; б) брак громадянської свідомості: залежна та інертна людина. в) етатизм; г) національний нігілізм.

Функціонуючі світоглядні та моральні орієнтації українців до ХХ століття базувалися ще на домодерних формах суспільної організації. Проте й тут вони мають певні специфічні особливості. Зрозуміло, що світоглядно-буттєві основи, на яких базуються вияви культуротворчості представників української нації та їх сприйняття – це архетипи української культури (основний принцип підходу до архетипів української культури – поєднання слов'янської міфології з католицької та православними течіями). Риси українського буття, які лягли в основу цінностей народу України, тобто є ознаками української культури, впливають з більш конкретних рис українців, про які вже було згадано:

1) індивідуалізм; 2) світоглядна толерантність, що виражає здатність українського народу приймати у свою культуру ментальні настанови інших народів та їх культур; 3) кордоцентризм; 4) антропоцентризм, який підсилювався з ідейного боку архетипом софійності світу; 5) глибинний оптимізм.

На основі аналізу архетипів української культури відпрацьовані певні формальні умови для обґрунтування базових цінностей громадянського суспільства в Україні. І ці умови мають спиратися на такі цінності, як «свобода», «рівність», «справедливість», «гідність» та ін., концентрацією яких є основна цінність «права людини». Згадані цінності уможливають таку цінність як «солідарність», і забезпечують соціальну інтеграцію в

суспільстві. І саме ці цінності обстоював український народ під час Помаранчевої революції.

Тому з'ясовано, що пріоритетом сучасного українства названо відродження духовності, розвиток почуття патріотизму й громадського самоусвідомлення, гуманізацію світогляду і поведінки людини, забезпечення умов для розвитку в ній творчих можливостей. Тобто різнобічний розвиток особистості – мета суспільства і становлення його громадських інститутів.

Перспективи розвитку цінностей громадянського суспільства полягають в наступному:

Сучасне суспільство не буде ставати гармонічнішим, якщо мета його буде направлена на задоволення найсуттєвіших матеріальних потреб кожного громадянина і в інтересах держави буде присутньою також турбота про задоволення потреби в розвитку духовної культури народу, в якій міститься його сила та воління до життя.

Оскільки матеріально-побутові цінності переважають над суспільними, один із шляхів виходу з кризи політичної культури українського суспільства сьогодні вбачається в необхідності розробки й створення стійкої диференційованої системи цінностей із визначенням системотворчих ідей-цінностей, які враховуватимуть історичні реалії, сучасні пріоритети, загальнолюдські цінності, сприятимуть створенню стабільного демократичного суспільства. Для їх визначення та формування розвиваючих цінностей на їх основі актуальною залишається проблема дослідження особливостей національної культури, її ментально-психологічних орієнтацій та врахування їх у процесі демократизації суспільства.

Розглянуті ментально-психологічні характеристики, національні особливості культури українського народу дають право стверджувати, що Україна має значну, недооцінену, невитребувану культурну спадщину, врахування якої сприятиме більш швидкій інтеграції України до спільноти європейських суспільств.

В побудові ціннісної ієрархічної системи необхідно визначити базовими цінностями такі, які б одночасно були і загальнолюдськими, і особистісним цінностям. Очевидно, що такою цінністю є окрема особистість та її життя. Орієнтація на збереження життя кожного окремого індивіда переорієнтує економіку на задоволення необхідних потреб кожного громадянина як своєї держави так і населення своєї планети (визнання цінності життя кожного громадянина зведе на нівель такий жахливий феномен сучасного світу як тероризм камікадзе). З'ясовано, що для формування цінностей сучасного суспільства потрібні зміни і в акцентах виховання людини. Нині слід формувати не стільки сентиментального патріота, скільки діяльного громадянина, який любить свою Батьківщину й бере активну участь у модернізації суспільства і держави. Першою передумовою життєдіяльності і стабільності суспільства є людина, зацікавлена в його існуванні.

Ефективність в організації громадянського суспільства в Україні залежить від того, в якій мірі держава і суспільство здатні створити умови, вільні від причин, що породжують дестабілізуючі фактори в кожній із сфер життєдіяльності соціального організму.

Виявлено, що основою функціонування громадянського суспільства, є так званий «третій сектор» – термін для неурядових неприбуткових суспільно-громадських асоціацій та об'єднань громадян, або громадські неприбуткові організації.

Виявлено, що входження у «відкрите суспільство» вважається одним із основних шляхів утвердження незалежної України в Європейському просторі, а, отже, і формуванню і вкоріненню загальнолюдських цінностей, які сприятимуть становленню громадянського суспільства.

ВИСНОВКИ

Світ цінностей виникає і оформлюється в процесі духовної діяльності людини, як один з елементів культури. Людина не лише творить цінності залежно від своїх інтересів, бажань, потреб, змінює та реалізує їх у ході суспільно-історичної практики, але й сама виступає найвищою цінністю. А отже, аксіологічні дослідження стають частиною пізнання людини, вибору сенсу її життя в умовах сучасного світу. Зміни в соціально-економічних, культурних пріоритетах пострадянського суспільства призвели до розгубленості більшості населення, духовного спустошення. Саме тому сучасні вчені визначають першочерговим завданням заповнення ціннісного вакууму, повернення уваги широких верств громадськості до ціннісних проблем розвитку нашого суспільства і людства в цілому. Така планомірна, комплексна робота передбачає піднесення рівня індивідуальної та суспільної відповідальності за розв'язання соціально-економічних і соціокультурних проблем. Проаналізувавши все вищесказане слід зробити наступні висновки:

1. Поняття «цінність» – елемент культури, який регулює перебіг процесу задоволення потреб і реалізації інтересів, в основі яких лежать архетипи культури. Базові ж цінності забезпечують формування інших елементів культури, тобто цінностей, які є втіленням потреб, інтересів та цілей людей. На вершині ціннісної піраміди базових цінностей громадянського суспільства знаходиться людина, дані цінності отримують статус соціально-антропологічних. «Громадянське суспільство» – комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, який включає в себе наявність та розвиненість: соціальних інститутів; соціальних практик; суспільних цінностей та чеснот.

2. В основі базових цінностей громадянського суспільства, які характерні для України, і які відповідають на вище поставлені

питання, лежать архетипи української культури, які закарбовані генетично і є онтологічним та психологічним корінням ірраціональних рушійних сил життєдіяльності українського народу.

3. На основі досліджень А. Бичко, І. Бичко, С. Кримського, Н. Хамітова можна виділити такі архетипи українського буття, які лягли в основу цінностей народу України: 1) індивідуалізм; 2) світоглядна толерантність, що виражає здатність українського народу приймати у свою культуру, ментальні настанови інших народів та їх культур; 3) кордоцентризм, що означає перевагу чуттєвого та екзистенційного над раціональним і більш стриманим; 4) антропоцентризм, який підсилювався з ідейного боку архетипом софійності світу; 5) глибинний оптимізм.

4. Взаємодія людини та суспільства значною мірою зумовлена взаємопереходами соціальних та особистісних цінностей. Ці взаємопереходи можуть бути продуктивно осмислені в трьох основних екзистенційних вимірах – буденний, граничний та метаграничний, запропонованих в роботах Н. Хамітова.

5. Цінності функціонують як соціальні критерії вибору певних варіантів поведінки за конкретної ситуації, окреслюють контури ідеалу людського співжиття, роблять цей ідеал привабливим і таким чином зумовлюють рівень інтенсивності прагнень його реалізувати. Поведінка людини зумовлюється потребами та інтересами. Потреби можуть бути задоволені, а інтереси реалізовані в різні способи за допомогою різних об'єктів. Але вони мають різну вагу для індивідів і спільнот, для їхнього нормального функціонування та розвитку, тому зазвичай формується різне ставлення до них. Людська діяльність, і в першу чергу діяльність на благо створення суспільства громадянського, визначається і направляється двома принципово різними рядами факторів: матеріально-реальними, котрі причинно їх детермінують, та ідеальними, котрі, очевидно, саме в силу своєї ідеальності, можуть набути силу реального

впливу тільки в тому випадку, якщо людина сама буде тягнутись до них, переживати їх в якості своєї насущної матеріальної чи духовної потреби, тобто сприймати їх як цінності. Саме існування цінностей і саме через культурні цінності людина задовольняє свої потреби і відрізняється від тварин.

6. Цінності завжди мають історичний характер – вони змінюються залежно від історичної епохи, від змін змісту та форм людської життєдіяльності. Ці та інші обставини роблять цінності рухливими, релятивними, відносними. Обґрунтовано, що кожна історично конкретна суспільна форма може характеризуватися специфічним набором та ієрархією цінностей, система яких виступає в якості найбільш високого рівня соціальної регуляції.

7. На вершині ціннісної піраміди цінностей громадянського суспільства знаходиться людина. Отже, головним елементом у конструкції громадянське суспільство є конкретна особистість, а складовими цієї конструкції є численні інститути й принципи, які сприяють реалізації особистістю її інтересів та цілей. Перелік цінностей європейської цивілізації є доволі значним і включає в себе наступні поняття, такі як свобода, соціальна справедливість, солідарність, рівність, нація, повна легітимація влади, стабільність, правова безпека і т.д. І всі ці цінності та ціннісні орієнтації, які є взаємопов'язаними і взаємоузгодженими, своє втілення у Європі дістають у розбудові так званого відкритого суспільства.

Свобода для людини є цінність із цінностей, котра визначається можливістю будь-якої іншої, яка тільки може бути. Свобода як сутність і є глибинний сенс людського буття, без якого він втрачає в кінцевому результаті свою суб'єктивність. Солідарність є основою свободи, реалізацією як народного волевиявлення так і особистісної свободи. Досліджено, що здійснення громадянського суспільства – це здійснення солідарності і взаємодоповнюваності спільноти у такий спосіб, щоб свобода членів цієї

спільноти складалася в руслі спрямування життєвого світу до спільного блага.

8. Механізми, що впливають на формування соціально-антропологічних цінностей: ментальність, сформована за часів тоталітаризму й зафіксована в індивідуальній та соціальній пам'яті; складна і суперечлива ситуація трансформацій суспільства в проблематичному напрямі; суспільні процеси, які відбуваються в сучасному світі взагалі.

9. Перспективи розвитку цінностей громадянського суспільства полягають насамперед в тому, що сучасну теорію громадянського суспільства слід розглядати як парну категорію не тільки правової, а й соціальної держави. Більш того, зазначається, що соціальна держава є державою громадянського суспільства, оскільки це поняття органічно вбирає в себе цілу низку позитивних властивостей, що притаманні громадянському суспільству. З'ясовано, що громадянському суспільству в сучасній Україні має відповідати правова держава. В багатьох аспектах процеси формування громадянського суспільства і національної держави співпали, взаємно стимулюють одне одного. Відбувається процес ствердження громадянського статусу всіх членів суспільства, рівних перед законом держави. Держава, в свою чергу, зміряє поведінку всіх своїх громадян загальною міркою, незалежно від їхньої соціальної, релігійної, професійної та іншої ознаки.

10. Ключовим моментом становлення громадянського суспільства є поява громадянина, який має визначений комплекс прав і свобод і несе відповідальність перед суспільством за свої дії, тобто постає як самостійний і усвідомлюючий себе у цьому статусі індивідуальний член суспільства, діяльність якого скоординована ідеєю загального блага. У сучасній українській державі потрібні зміни в акцентах виховання людини. Нині слід формувати не стільки сентиментального патріота, скільки діяльного громадянина, який любить свою Батьківщину й бере активну участь у модернізації суспільства і держави.

11. Основою функціонування громадянського суспільства є так званий «третій сектор» – конвенційний термін для неурядових неприбуткових суспільно-громадських асоціацій та об'єднань громадян, або громадські неприбуткові організації. Загальною вадю створених в такий спосіб структур залишається відсутність масової підтримки і внаслідок цього нездатність повноцінно реалізовувати завдання виявлення, узгодження та цивілізованого обстоювання суспільних інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абишева А.К. О понятии «ценность» / Абишева А.К. // Вопросы философии. – 1998. – №3. – С. 139-147.
2. Аболіна Т.Г. Співвідношення духовних і життєвих цінностей як проблема етики / [Аболіна Т.Г., Єрмоленко А.М., Киселева О.О., Малахов В.А.] // Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування. – К.: Стилос, 1997. – С. 122-138.
3. Августин Блаженный. О граде Божьем / Августин Блаженный. – М.: Мысль, 1995. – Т.2. – 690 с.
4. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Алмонд Г., Верба С. // Полис. – 1992. – №4. – С. 35-54.
5. Андрущенко В.П. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. – 2-е вид., випр. й доп. / Андрущенко В.П., Михальченко М.І. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.
6. Андрущенко В. Соціокультурна динаміка ХХ століття (досвід аналітичного огляду) / Сучасна українська політика: політики і політологи про неї // Андрущенко В., Радчук В. – К.: Видавництво Українсько-фінського інституту менеджменту і бізнесу, 1999. – С. 203-211.
7. Андрущенко В. Характер особистості: гармонія національних і загальнолюдських цінностей / В. Андрущенко, Ю. Руденко // Освіта. – 2008. – 3-10 грудня. – № 47/48. – С. 6-7.
8. Афанасьев М.С. Социальные ценности и ценностные ориентации личности / Афанасьев М.С. – М.: Политиздат, 1990. – 270 с.
9. Апресян Р.Г. Добро и польза / Апресян Р.Г. // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения, 1991. – М.: Ин-т философии, 1992. – С. 14-37.
10. Аристотель. Риторика. Поэтика. / Аристотель. – М.: Лабиринт, 2000. – 224 с.

11. Арутюнян Л.А. Ценности в системе социального образа жизни / Образ жизни и ценносные ориентации личности // Арутюнян Л.А. – Ереван: Изд. пед. ун-та, 1979. – 168 с.
12. Балакірева О.М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / Балакірева О.М. // Український соціум. – 2002. – №1. – С. 124-141.
13. Бандзеладзе Г.Д. О понятии человеческого достоинства / Бандзеладзе Г.Д. – Тбилиси: Мецниереба, 1979. – 174 с.
14. Баркадзе А.Т. Ідеал людяності і цінності людського життя / Баркадзе А.Т. // Філософська думка. – 1989. – №2. – С. 53-61.
15. Бахтин М.М. К философии поступка / Бахтин М.М. // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984-1985. – М.: Наука, 1986. – С. 130-141.
16. Бекон Ф. Сочинения в 2-х т. / Бекон Ф. – М.: Логос, 1971-1972. – Т 1. – 582 с.; Т.2. – 590 с.
17. Бердяев Н.А. О назначении человека / Бердяев Н.А. – М.: Мысль, 1993. – 326 с.
18. Бех В.П. Философия социального мира: гносеологический анализ / Бех В.П. – Запорожье: Тандем-У, 1999. – 284 с.
19. Бех В.П. Генезис соціального організму країни / Бех В.П. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 286 с.
20. Бех В.П. Соціальний організм: філософсько-методологічний аналіз: Дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Володимир Павлович Бех. – Запоріжжя, 1999. – 375 с.
21. Блюмкин В.А. Мир моральных ценностей / Блюмкин В.А. – М.: Знание, 1981. – 386 с.
22. Богомолов А.С. Опредемчевание, ценности и социологическое познание / Богомолов А.С. // Социологические исследования. – 1975. – №3. – С. 46-61.

23. Бондаренко Л.В. Я – мир: механизмы и этапы формирования мировоззрения личности / Бондаренко Л.В. – К.: Наукова думка, 1990. – 88 с.
24. Бубер М. Проблема человека / Бубер М.; [пер. с нем. Н. Кушнир]. – К.: Ника Центр, Вист – С, 1998. – 96 с.
25. Василенко В.А. Проблема ценности в философии / Василенко В.А. – М.: Мысль, 1968. – 413 с.
26. Виндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия / Виндельбанд В. – М.: Наука, 1993. – 190 с.
27. Витюк В.В. Состав и структура гражданского общества как особой сферы социума / Витюк В.В. // Гражданское общество: теория, история, современность; [Отв.ред. З.Т.Голенкова]. – М.: Ин-т социологии РАН, 1999. – С. 28-67.
28. Витюк В.В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция / Витюк В.В. – М.: Логос, 1995. – 432 с.
29. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Вебер М; [Пер. з нім. О.Погорілий]. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
30. Гаджиев К. Гражданское общество и правовое государство / Гаджиев К. // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – №9. – С. 53-59.
31. Гегель Г.В.Ф. Система наук. Часть первая. Феноменология духа / Гегель Г.В.Ф.; [Перев. Г. Шпета]. – СПб.: Наука, 1994. – 318 с.
32. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Гегель Г.В.Ф. – М.: Мысль, 1990. – 452 с.
33. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Геллнер Э. – М.: Ad Marginem, 1995. – 222 с.
34. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова повноваження держави церковної та цивільної / Гоббс Т.; [пер. з англ. Р.Димерець та ін.]; під ред. Т. Польська. – К.: Дух і Літера, 2000. – 600 с.

35. Головаха Є. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / Головаха Є. – К.: ІС НАН України, 1997. – 24 с.
36. Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994 – 1997 р.р.). Соціологічні показники / Головаха Є.І., Паніна Н.В. – К.: Інститут соціології, 1998. – 131 с.
37. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / Горбатенко В.П. – К.: Академія, 1999. – 239 с.
38. Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови / [Карась А., Білий О., Богачов А., Вішке М., та ін.]. – К.: Міжнародний фонд «Відродження», 2007. – 341с.
39. Гусейнов А.А. Этика / Гусейнов А.А., Апресян Р.А. – М.: Прогресс, 1997. – 463 с.
40. Гутаров В.А. Современные концепции гражданского общества / Гутаров В.А. // Гражданский форум. – №1. – 2001. – С. 34-46.
41. Грабовський С. ХХ століття та українська людина: виклики та відповіді / Грабовський С. – К.: Генеза, 2000. – 440 с.
42. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття / Грицак Я. – К.: Генеза, 1996. – 327 с.
43. Грін Т.Г. Про різні значення слова свободи у зв'язку з волею та моральним поступом людства / Грін Т.Г. // Лібералізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 441-457.
44. Грушевський М. Хто такі українці чого вони хочуть / Грушевський М. – К.: Наука, 1991. – 254 с.
45. Данилів В.Ю. Солідарність і солідаризм / Данилів В.Ю. – К.: КМ Academia, 2000. – 391 с.
46. Дашутін Г.П. Український експеримент на терезах гуманізму / Дашутін Г.П., Михальченко М.І. – К.: Наука, 2001. – 521 с.

47. Дробницкий О.Г. Проблема ценности в философии / Дробницкий О.Г. – М.: Мысль, 1966. – 324 с.
48. Дробницкий О.Г. Проблемы нравственности / Дробницкий О.Г. – М.: Мысль, 1977. – 263 с.
49. Дробницкий О.Г. Ценность / Дробницкий О.Г. // Философский энциклопедический словарь / [Под ред. С.С. Аверинцева]. – М.: Наука, 1989. – С. 752.
50. Дубко Е.Л. Моральное добро (историко-критический анализ) / Дубко Е.Л. // Философские науки. – 1986. – №1. – С. 108-118.
51. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные» суждения (1911) / Дюркгейм Э. // Социологические исследования. – 1991. – №2. – С. 24-41.
52. Элиаде М. Космос и история / Элиаде М. – М.: Прогресс, 1987. – 241 с.
53. Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування [Аболіна Т.Г., Єрмоленко А.М., Киселева О.О., Малахов В.А.]. – К.: Стилос, 1997. – 243 с.
54. Єрмоленко А.М. Деякі риси українського етосу в світлі сучасних соціально-філософських досліджень / Єрмоленко А.М. // Феномен української культури. – К.: Фенікс, 1996. – С. 278-291.
55. Забужко О. Філософія національної ідеї: Україна і Європа / Забужко О. // Зустрічі. – 1991. – №2. – С. 96-108.
56. Иванько Л.И. Ценносно-нормативные механизмы регуляции / Иванько Л.И. // Культурная деятельность: опыты социологического исследования. – М.: Логос, 1981. – С. 149-187.
57. Каган М.С. Введение в историю мировой культуры. Кн.2. / Каган М.С. – СПб.: Петрополис, 2001. – 312 с.
58. Каган М.С. Философская теория ценности / Каган М.С. – СПб.: Петрополис, 1997. – 345 с.
59. Каган М.С. Человеческая деятельность. (Опыт системного анализа) / Каган М.С. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.

60. Кальной И.И. Гражданское общество как одна из составляющих системы координат общественного развития. / Кальной И.И. // Ученые записки ТНУ. «Философия». – 2004. – 17(57). – № 2. – С. 5-19.
61. Кант И. Критика чистого разума / Кант И.; [пер. с нем. Н. Лосский]. – М.: Мысль, 1994. – 592 с.
62. Кант И. Основы метафизики нравственности; Критика практического разума; Метафизика нравов // Кант И. – СПб: Наука, 1995. – 528 с.
63. Кант И. Сочинения / Кант И. – Т.4. – Ч.1. – М.: Мысль, 1965. – 544 с.
64. Карась А. Етика свободи і солідарності у громадянському суспільстві / Карась А. // Незалежний культурологічний часопис «І». – Львів, 2001. – №21. – С. 110-140.
65. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях та некласичних інтерпретаціях / Карась А. – К.-Л.: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2003. – 720 с.
66. Карсавин А.П. Добро и зло / Карсавин А.П. // Малые сочинения. – СПб.: Прогресс, 1994. – 415 с.
67. Кассирер Э. Избранное: опыт о человеке / Кассирер Э. – М.: Прогресс, 1998. – 530 с.
68. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення / Кін Дж. – К.: «К.І.С.»; Анод., 2000. – 187 с.
69. Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Кин Дж. – М.: Наука, 2001. – 346 с.
70. Козловский В.В. Модернизация: от равенства к свободе / Козловский В.В., Уткин А.И., Федотова В.Г. – СПб.: Прогресс, 1995. – 576 с.
71. Конетти Э. Человек нашего столетия / Конетти Э. – М.: Мысль, 1990. – 380 с.
72. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Кравченко Б. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

73. Кравченко В. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення. (Соціально-філософські аспекти) / Кравченко В. – К.: Генеза, 2001. – 332 с.
74. Крейна І. Свідомість і воля – основа нації / Крейна І., Старосольський В. // Теорія нації. – К.: Стилос, 1998. – С. 1-27.
75. Кримський С. Заклики духовності ХХІ століття / Кримський С. – К.: КМ Академія, 2003. – 30 с.
76. Краус В. Нигилизм и идеалы / Краус В. – М.: Прогресс, 1994. – 194 с.
77. Кроки до громадянського суспільства. концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні // Науковий альманах; [за ред. В.П. Рубцова, А.В. Шестакової, О.О. Ціпуринди, Т.О. Серебрянська]. – К.: Українська Академія Універсології, 2004. – 346 с.
78. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / Кульчицький О. // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – Т.2. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1995. – С. 708-718.
79. Леонтьев Д.А. Деятельность и сознание / Леонтьев Д.А. // Вопросы философии. – 1972. – №12. – С. 137-145.
80. Леонтьев Д.А. Жизненный мир человека и проблемы потребностей / Леонтьев Д.А. // Психологический журнал. – Т.13. – 1997. – №2. – С. 42-56.
81. Леонтьев Д.А. Системно-смысловая природа и функции мотива / Леонтьев Д.А. // Вестник Московского ун-та. Сер. Психология. – 1993. – №2. – С. 57-81.
82. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Леонтьев Д.А. // Вопросы философии. – 1996. – №4. – С. 15-26.
83. Лісовий В. Феномен громадянства / Лісовий В. // Культура – Ідеологія – Політика. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 153-220.

84. Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава / Лісовий В., Проценко О. // Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 11-37.
85. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Лиотар Ж.-Ф. – СПб.: Прогресс, 1998. – 460 с.
86. Липинський В. Націоналізм, патріотизм і шовінізм / Липинський В. // Сучасність. – 1992. – №6. – С. 73-87.
87. Липинський В. Хам і Офет / Липинський В. // Сучасність. – 1992. – №6. – С. 63-88.
88. Лой А. Патогенез соціальних інтеграцій у пострадянському суспільстві / Лой А. // Політична думка. – 1997. – №3. – С. 121-135.
89. Локк Дж. Два трактати про врядування / Локк Дж. – К.: Основи, 2001. – 265 с.
90. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении / Локк Дж. // Сочинения в трех томах. – Т.1. – М.: Мысль, 1995. – С. 1-621.
91. Лоренц К. Мораль и оружие в мире животных / Лоренц К. – М.: Мысль, 1992. – 312 с.
92. Лосский Н.О. Условия абсолютного добра: Основы этики / Лосский Н.О. – М.: Мысль, 1991. – 304 с.
93. Лосский Н.О. Ценность и бытие. Бог и Царство Божие как основа ценностей / Лосский Н.О. // Бог и мировое зло. – М.: Республика, 1994. – 412 с.
94. Лучицький І.В. Адам Фергюсон и его историческая теория / Лучицький І.В. // Университетские известия. – Киев, 1868. – №9. – С. 1-27; №11. – С. 1-47; №12. – С. 1-22.
95. Льюис К.С. Любовь. Страдание. Надежда / Льюис К.С. – М.: Республика, 1992. – 308 с.
96. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика / Лісовий В. – К.: Основи, 1997. – 460 с.

97. Макиавелли Н. Избранное / Макиавелли Н. – М.: Прогресс, 1999. – 530 с.
98. Маклін Дж.Ф. Громадянське суспільство: свобода в новому тисячолітті / Маклін Дж.Ф. // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центральнозахідноєвропейський досвід; [за ред. Карася А.]. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – С. 10-21.
99. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / Мамардашвили М. – М.: Мысль, 1992. – 430 с.
100. Малахов В.А. Етика / Малахов В.А. – К.: Логос, 1996. – 354 с.
101. Малахов В.А. Культура и человеческая целостность / Малахов В.А. – К.: Наука, 1984. – 264 с.
102. Малахов В.А. Цивілізаційні виміри моральності: зміна парадигм: [монографія]; НАН України, Інститут імені Г.С.Сковороди / [Малахов В.А., Мулярчук Є.І., Жулай В.Д., Савельєва М.Ю.]. – К.: Наукова думка, 2007. – 160 с.
103. Малахов В.А. Цінність як категорія культури / Малахов В.А. // Філософська думка. – К., 1982. – № 5. – С. 34-42.
104. Маркузе Г. Ерос и цивилизация / Маркузе Г. – К.: ООО «Из-во АСТ», 2002. – 526 с.
105. Мірчук І. Світогляд українського народу: Спроба характеристики / Мірчук І. // Науковий збірник Українського Вільного ун-ту в Празі. – 1942. – Т. 3 – С. 225-243.
106. Міль Джон Ст. Про свободу. Роздуми про представницьке врядування. Поневолення жінок / Міль Джон Ст. – К.: Основи, 2001. – 463 с.
107. Мид М. Культура и мир детства / Мид М. – М.: Ред. вост. л-ры, 1998. – 315 с.
108. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність. Запасний гравець Європи / Михальченко М.І. – Дрогобич-Київ: Вид-че об'єднання «Відродження», 2004. – 527 с.

109. Михальченко М.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Михальченко М.И. – К.: Наука, 2001. – 483 с.
110. Мокляк М.М. Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення / Мокляк М.М. // Філософська та соціологічна думка. – 1995. – №11/12. – С. 224-236.
111. Монтескье Ш. Избранные произведения / Монтескье Ш. – М.: Политиздат, 1955. – 289 с.
112. Мукаржовский Я. Исследования по эстетике и теории искусства / Мукаржовский Я. – М.: Искусство, 1994. – 146 с.
113. Мур Дж. Принципы этики / Мур Дж. – М.: Мысль, 1984. – 368 с.
114. Нарский И.С. Ценность и полезность / Нарский И.С. // Философские науки. – 1969. – №3. – С. 34-58.
115. Насиновская Е.Е. Методы изучения мотивации личности / Насиновская Е.Е. – М.: Мысль, 1988. – 214 с.
116. Ніцше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей: Незавершенный трактат / Ніцше Ф.; [пер. с нем. Е.Герцын и др.; в реконструкции Э.Ферстер-Ницше, П.Гаст; под. ред. В.Миронов]. – М.: Культурная Революция, 2005. – 880 с.
117. Ніцше Ф. Так говорил Заратустра / Ніцше Ф. // Сочинения: в 2-х т. – Т.2. – М.: Мысль, 1990. – 275 с.
118. Одинцова А.В. Гражданское общество: взгляд экономиста / Одинцова А.В. // Государство и право. – 1992. – №8. – С. 112-131.
119. Оссовский В.Л. Проблема идентификации общественного мнения / Оссовский В.Л. // Социологические исследования. – 1999. – № 10. – С. 7-16.
120. Орлова Э.А. Введение в социальную и культурную антропологию / Орлова Э.А. – М.: Наука, 1999. – 421 с.
121. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Ортега-и-Гассет Х. // Дегуманизация искусства. – М.: Радуга, 1991. – С. 40-228.

122. Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ / Павленко Ю. – К.: Феникс, 2002. – 760 с.
123. Пасько І. Громадянське суспільство і національна ідея. Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси / Пасько І., Пасько Я. – Донецьк: Східний видавничий дім, 1999. – 183 с.
124. Паточка Я. Єретичні есе про філософію історії / Паточка Я.; [пер. з чес. Г.Сиваченко, І.Мельниченко]. – К.: Основи, 2001. – 374 с.
125. Полухин О.Н. Идея, опит и идеал гражданственности: Философский проект / Полухин О.Н.; [Академия наук социальных технологий и местного самоуправления и др.]. – М.: Муниципальный мир, 2003. – 363 с.
126. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття / Попович М.В. – К.: Наукова думка, 1997. – 265 с.
127. Попович М.В. Нарис історії культури України / Попович М.В. – К.: АртЕк, 1998. – 728 с.
128. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Поппер К.; [пер. з англ. О.Коваленко]. – К.: Основи, 1994. – Т.1: У полоні Платонових чарів. – 444 с.
129. Парсонс, Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; [пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева]. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
130. Петровский А.В. Групповая сплоченность как ценностно-ориентационное единство / Петровский А.В., Шпалинский В.В. // Психологическая теория коллектива. – М.: Наука, 1979. – 274 с.
131. Рашидов С.Ф. Афіньський поліс як зародок громадянського суспільства / Рашидов С.Ф. // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – Випуск 23. – С. 51-58.
132. Резник Ю. М. Гражданское общество как феномен цивилизации. Часть II. Теоретико-методологические аспекты исследования / Резник Ю. – М.: Изд-во МГСУ «Союз», 1998. – 560 с.

133. Рідель М. Свобода і відповідальність / Рідель М. // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996, – С. 68-84.
134. Рікер П. Право і справедливість / Рікер П. – К.: Дух і літера, 2002. – 218 с.
135. Риккерт Г. Два пути познания / Риккерт Г. // Новые идеи в философии. Сб. 7: Теории познания. – М.: Логос, 1999. – 546 с.
136. Риккерт Г. О понятии философии / Риккерт Г. – М.: Логос, 1910-1914. – Кн.1. – М.: Логос, 1910. – С. 1-385.
137. Розов Н. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии / Розов Н. – Новосибирск: Изд.-во Новосибир. ун-та, 1998. – 432 с.
138. Розова Т.В. Специфика становления гражданского общества в Украине / Розова Т.В., Барков В.Ю.; Нац. Ун-т стратег. исследований. Одесская нац. юрид. акад. – Одесса: Юридична лют-ра, 2003. – 336 с.
139. Ролз Дж. Теория справедливости / Ролз Дж. – Новосибирск: Изд.-во Новосибир. ун-та, 1995. – 350 с.
140. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Рорти Р. – Новосибирск: Изд.-во Новосибир. Ун-та, 1997. – 320 с.
141. Рубинштейн М.М. Идея личности как основа мировоззрения. Критико-философский очерк / Рубинштейн М.М. – М.: Типография С.А. Кинеловскаго, 1909. – 124 с.
142. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре / Руссо Ж.Ж. // Антология мировой философии. – М.: Мысль, 1969. – Т.2. – М.: Мысль, 1970. – С. 120- 231.
143. Ручка А.А. Соціальні цінності та норми / Ручка А.А. – К.: Наукова думка, 1976. – 341 с.
144. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого державотворення / Рябчук М. – К.: Критика, 2000. – 303 с.
145. Сиверс В.А. Измерение ценности / Сиверс В.А. – К.: Прогресс, 1996. – 164 с.

146. Скрипник А.П. Моральное зло в истории этики и культуры / Скрипник А.П. – М.: Наука, 1992. – 185 с.
147. Соколов В.М. Нравственный мир советского человека / Соколов В.М. – М.: Политиздат, 1981. – 280 с.
148. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия / Соловьев В.С. // Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. I. – М.: Мысль, 1990. – С. 47-548.
149. Соловьев В.С. Три разговора о войне, прогрессе и конце всемирной истории / Соловьев В.С. // Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – М.: Мысль, 1990. – С. 635-762.
150. Спиридонов Л.И. Социализация индивида как функция общества / Спиридонов Л.И. // Человек и общество. – Учен. зап. НИИКСИ. – Вып. IX. – Л., 1971. – С. 57-71.
151. Столович Л.Н. Жизнь – творчество – человек / Столович Л.Н. – М.: Наука, 1986. – 194 с.
152. Столович Л.Н. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии / Столович Л.Н. – М.: Прогресс, 1994. – 216 с.
153. Столович Л.Н. Об общечеловеческих ценностях / Столович Л.Н. // Вопросы философии. – 2004. – №7. – С. 86-96.
154. Сурмін Ю.П. Ціннісні процесі пострадянського суспільства: методологічний аспект / Сурмін Ю.П. // Сучасні проблеми державного управління: [зб. наук. праць УАДУ]; За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2003. – Вип.1. – С. 87-98.
155. Тейлор Ч. Непорозуміння: дебати між лібералами та комунітаристами / Тейлор Ч. // Сучасна політична філософія: Антологія. – К.: Основи, 1998. – С. 544-575.
156. Титаренко А.И. Антиидеи. Опыт социально-этического анализа / Титаренко А.И. – М.: Политиздат, 1984. – 478 с.

157. Токвіль де А. Про демократію в Америці. У двох томах / Токвіль де А.; [пер. з франц. Гр. Філіпчука та М.Москаленка]. – К.: Всесвіт, 1999. – 590 с.
158. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры / Тугаринов В.П. – Л.: Наука, 1960. – 275 с.
159. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003 / За ред. Н.В. Паніної. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 98 с.
160. Франк С.Л. Крушение кумиров / Франк С.Л. // Сочинения. – М.: Прогресс, 1990. – 231 с.
161. Франк С.Л. Духовные основы общества: Введение в социальную философию / Франк С.Л. – М.: Республіка, 1992. – 511с.
162. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Фергюсон А.; [пер. с нем. А.И.И. Мюрберга]; за ред. М.А.Абрамова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 391 с.
163. Франкл В. Человек в поисках смысла / Франкл В. – М.: Прогресс, 1990. – 286 с.
164. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / Фрейд З. // Психология бессознательного: Сп. произведений. – М.: Наука, 1989. – 464 с.
165. Фромм Э. Бегство от свободы / Фромм Э.; [пер. с англ. Г.Ф. Швейник]. – М.: Прогресс, Универс, 1995. – 253 с.
166. Фромм Э. Иметь или бить? Психоанализ и религия; Искусство любить. Исследование природы любви / Фромм Э.; [пер. с англ. Н. Петренко, О. Ивангун]. – К.: Ника Центр; Вист-С, 1998. – 420 с.
167. Фукуяма Ф. Конец истории? / Фукуяма Ф. // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С. 63-77.
168. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Хабермас Ю. – М.: Academia, 1995. – 245 с.
169. Хайдеггер М. Время и бытие / Хайдеггер М. – М.: Республика, 1993. – 536 с.

170. Хамітов Н. Історія філософії. Проблема людини та її меж: Навчальний посібник зі словником / Хамітов Н., Крилова С., Гармаш Л. – 2-е вид. перероб. та допов.; під ред. Н. Хамітова. – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.

171. Ховард Марк М. Слабость гражданского общества в посткоммунистическом обществе в Европе / Ховард Марк М.; [пер с англ. И.Е. Кокарева]. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 191 с.

172. Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава / Ходаківський М. // Віче. – 1998. – №9. – С. 34-46.

173. Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід / [Бабінський Г., Бекешкина І.Е., Білий О.В., Гронке Г., Єрмоленко А.М., Ящук Т. та ін.]. – К.: Міжнародний фонд «Відродження»: Етна-1, 2006. – 327с.

174. Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности / Чавчавадзе Н.З. – Тбилиси: Мецниераба, 1984. – 365 с.

175. Черниловский З. Гражданское общество: опыт исследования / Черниловский З. // Государство и право. – 1992. – №6. – С.105-121.

176. Черниш Н. Чи можливе громадянське суспільство в Україні? / Черниш Н. // Українські варіанти. – 1998. – №1. – С. 16-19.

177. Шевченко В.И. Культура. История. Личность. Введению в философию поступка / Шевченко В.И. – К.: Наукова думка, 1991. – 154 с.

178. Шелер М. Избранные произведения / Шелер М. – М.: Наука, 1994. – 368 с.

179. Шелер М. Формализм в этике ценностей / Шелер М. // Избр. произведения. – М.: Наука, 1994. – С. 259-337.

180. Шишкин А.Ф. XX век и моральные ценности человечества / Шишкин А.Ф., Шварцман К.А. – М.: Мысль, 1968. – 365 с.

181. Шморгун О. Україна: шлях відродження. Економіка, політика, культура / Шморгун О. – К.: Наукова думка, 1994. – 208 с.

182. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер; [Пер. с нем., вст. ст. и примеч. К.А.Свасьяна.] – М.: Мысль, 1993. – 663 с.
183. Шпорлюк Р. Шляхи формування нації і громадянського суспільства в пострадянських країнах / Шпорлюк Р. – К.: Основи, 2001. – 531 с.
184. Шрейдер Ю.А. Утопия или устроительство / Шрейдер Ю.А. // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Наука, 1990. – С. 7-25.
185. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного / Юнг К.Г.; [перевод А.М.Руткевича] / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://wanderer.org.ua/book/psy/jung/ob_arhetipah.html.
186. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Ясперс К. – М.: Мысль, 1991. – 537 с.
187. Яценко А.И. Целеполагание и идеалы / Яценко А.И. – К.: Наукова думка, 1977. – 314 с.
188. Alexander Jefferey C. Civil Society I, II, III; Constructiong an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / Alexander Jefferey C. // Real Civil Societies. Dilemmas of Instiutalization. – London etc.: Sage, 1998. – P. 1-19.
189. Civil Society and Social Reconstruction. Ed. by George McLean. The Council for Research in Values and Philosophy. – Washington: D. C. Council for Research in Values and Philosophy, 1997. – 336 p.
190. Cortina A. Etica aplicada y democracia radical / Cortina A. – Madrid: Ed. Tecnos, 1995. – 119 p.
191. Seligman, A. B. The Idea of Civil Society / A.B. Seligman. – N. Y.: Free Press., 1979. – 241 p.
192. Shills Edward. The Virtue of Civility. Selected Essays on Liberalism, Tradition, and Civil Society / Shills Edward. – Indianapolis: Liberty Fund, 1997. – 221 p.